

ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา

เล่ม 2 ป่าชุมชนภาคเหนือ

❖ บรรณาธิการ ❖

เสนาท อามริก

ยศ สันตสมบัติ

❖ ผู้เขียน ❖

อลาดชาวย รมิตานนท์

อานันท์ ภาณุจอนพันธ์

สิณจิตา ภาณุจอนพันธ์

สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

สถาบันวิจัยสังคม มช.

สถาบันวิจัยและพัฒนา มช.

ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา

2

ป่าชุมชนภาคเหนือ:

ศักยภาพขององค์กรชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชน

ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา
เล่ม 2 ป่าชุมชนภาคเหนือ: ศักยภาพขององค์กรชาวบ้าน
ในการจัดการป่าชุมชน

ISBN 974-89031-8-4
พิมพ์ครั้งแรก กุมภาพันธ์ 2536
พิมพ์ครั้งที่ 2 เมษายน 2536
จัดพิมพ์โดย สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

ผู้เขียน

ฉลาดชาย รมิตานนท์
อาพันธ์ กาญจนพันธุ์
สันธิฐิตา กาญจนพันธุ์

บรรณาธิการ

เสน่ห์ จามริก
ยศ สันตสมบัติ

ภาพปกหน้า-หลัง อิศรา ทยาหทัย

ภาพถ่ายประกอบ

ฝ่ายสื่อ โครงการวิจัยป่าชุมชนในประเทศไทย, สถาบันวิจัยและพัฒนา มข.
วิวัฒน์ คติธรรมนิตย์, สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา
จัดรูปเล่ม GREEN FROG PUBLISHING

จัดจำหน่ายโดย ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ศาลาพระแก้ว จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ถ.พญาไท กรุงเทพฯ 10330
โทร. 2152200, 2554433 โทรสาร. 2554441

ราคา/ชุด 3 เล่ม 279 บาท

รายงานวิจัยเรื่อง

ประชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา

เล่ม 2

ประชุมชนภาคเหนือ:

ศักยภาพขององค์กรชาวบ้านในการจัดการประชุมชน

ฉลาดชาย รมิตานนท์
อานันท์ กาญจนพันธุ์
สันธิฐิตา กาญจนพันธุ์
เขียน

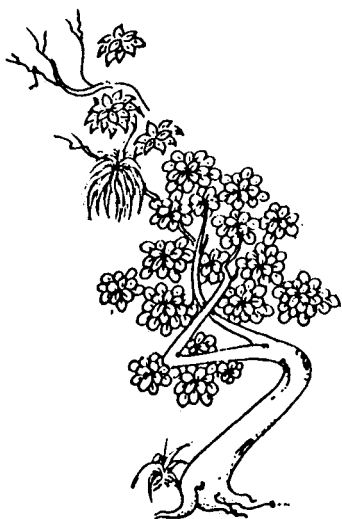
เสนอห์ จามริก
ยศ สันตสมบัติ
บรรณาธิการ

จัดพิมพ์โดย
สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

กิตติกรรมประกาศ

โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการเรื่อง “ประชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา” ถือกำเนิดขึ้นเมื่อต้นปี พ.ศ. 2534 โดยความร่วมมือระหว่างสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น คณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบท (กป.อพช.) ภาคเหนือและภาคอีสาน และสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการนี้ แบ่งออกเป็น 2 ช่วงซึ่งเชื่อมโยงและคาบเกี่ยวกัน คือ ช่วงแรก เป็นการศึกษาทำความเข้าใจกับสภาพปัญหาหลักถิ่นชัดแย้งเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร รวมทั้งเงื่อนไขปัจจัยในแง่ภูมิและระดับต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง **ระบบกฎหมายและนโยบายของรัฐ** ที่ส่งผลต่อปัญหาความเสื่อมทรามของสภาพแวดล้อมและการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติในปัจจุบัน จุดมุ่งหมายหลักของการศึกษาวิจัยในช่วงนี้ก็เพื่อนำเอาหลักคิดและการปฏิบัติที่เป็นจริง รวมทั้ง **ศักยภาพของชุมชนท้องถิ่น** ต่างๆ ในการจัดการทรัพยากรป่า มาประมวลและ **วิเคราะห์เงื่อนไขนโยบายจากมุมมองของชาวบ้าน** รายงานวิจัยทั้ง 3 เล่มดังปรากฏต่อสายตาของท่านในขณะนี้ คือ ผลส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยช่วงแรก การจัดพิมพ์รายงานวิจัยเหล่านี้เป็นความพยายามเบื้องต้นใน

การนำเสนอข้อมูลความจริงและการมองปัญหาอย่างพินิจพิเคราะห์ด้วยเหตุผล ออกเผยแพร่สู่สาธารณชนทั่วไป เพื่อเปิดเวทีในการแสวงหา “ทางเลือก” ที่ชัดเจนต่อการแก้ปัญหาวิกฤตของสังคมโดยรวม

โครงการวิจัยในช่วงที่สองเป็นการนำเอาความรู้ความเข้าใจที่ได้จากการศึกษาวิจัยในขั้นตอนแรกมาเป็นพื้นฐานในการแสวงหาแนวทางและการปฏิบัติการโดยยึดหลักการความร่วมมือจากทุกฝ่าย เพื่อเพิ่มศักยภาพให้กับชุมชนท้องถิ่นในการดูแลจัดการทรัพยากรของตนอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นธรรมและยั่งยืน โครงการวิจัยในช่วงที่สองนี้จะเริ่มต้นในปี พ.ศ.2536

ตลอดระยะเวลา 2 ปีที่ผ่านมา โครงการวิจัยป่าชุมชนฯ ได้รับความร่วมมือและความช่วยเหลือจากบุคคลหลายฝ่าย ดังปรากฏในรายงานของคณะวิจัยโครงการป่าชุมชน ซึ่งมีทั้งนักวิชาการ นักพัฒนา เจ้าหน้าที่และผู้เชี่ยวชาญด้านการป่าไม้ ตลอดจน ผู้ทรงคุณวุฒิจากหลากหลายสาขา ทั้งจากภาครัฐและเอกชน ซึ่งได้กรุณาให้เกียรติเป็นที่ปรึกษาและให้คำแนะนำอันเป็นคุณประโยชน์ต่อโครงการฯ เสมอมา ความสนใจและสำนึกห่วงใยของท่านเหล่านี้ต่อปัญหาความเสื่อมทรามของสภาพแวดล้อม และการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติไปจาก **สิทธิอันชอบธรรมของชุมชนท้องถิ่น** เป็นพลังผลักดันสำคัญช่วยให้โครงการฯ นี้ดำเนินไปได้ด้วยดี

โครงการวิจัยป่าชุมชนฯ คงไม่สามารถเริ่มต้นและพัฒนาขึ้นได้หากปราศจากทุนสนับสนุนจากมูลนิธิฟอร์ด และคุณเดวิด โทมัส ตัวแทนของมูลนิธิฯ ประจำประเทศไทย ซึ่งได้ให้ความสนใจและความช่วยเหลือต่อโครงการฯ ด้วยดีเสมอมา

ท้ายที่สุด โครงการวิจัยป่าชุมชนฯ ขอขอบคุณชาวบ้านในเขตพื้นที่กรณีศึกษาป่าชุมชนทุกท่าน ที่ได้กรุณาแบ่งปันภูมิปัญญา น้ำใจไมตรี และแสดงให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรมในวิถีปฏิบัติถึงแนวทางในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม

เสน่ห์ จามริก

ยศ สันตสมบัติ

สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

มกราคม 2536

ฉลาดชาย รมิตานนท์

- ☆ นักวิจัยหลัก และกรรมการโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ
ประชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา
- อาจารย์ประจำภาควิชาสังคมวิทยา มานุษยวิทยา
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

อานันท์ กาญจนพันธุ์

- ☆ นักวิจัยหลัก และกรรมการโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ
ประชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา
- อาจารย์ประจำภาควิชาสังคมวิทยา มานุษยวิทยา
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

สัตย์จิตา กาญจนพันธุ์

- ☆ นักวิจัยหลัก และกรรมการโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ
ประชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา
- นักวิจัย ประจำสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

คณะวิจัยโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ “ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา”

1. ที่ปรึกษาโครงการ

1.1 ดร.สมศักดิ์ สุขวงศ์	1.2 ดร.นิวัติ เรืองพานิช
1.3 พลตรีจากรุภัทร เรืองสุวรรณ	1.4 นายทวีศักดิ์ กาญจนภนภ
1.5 นายปิยะพร ศาลิคุปต์	1.6 นายปกรณ์ จริงสูงเนิน
1.7 นายสิทธิชัย อึ้งภากรณ์	1.8 นายเอนก นาคะบุตร
1.9 นายโกมล แพรกทอง	

2. คณะวิจัยส่วนกลาง

2.1 ศ.เสน่ห์ จามริก	2.2 ดร.ยศ สันตสมบัติ
2.3 ดร.บวรศักดิ์ อุวรรณโณ	2.4 นายเจริญ คัมภีร์ภาพ
2.5 นายสมชาย ปรีชาศิลปกุล	2.6 น.ส.พิกุล อิทธิธีรวงค์

3. คณะวิจัยภาคเหนือ

3.1 ดร.ชยันต์ วรรณนะภูติ (หัวหน้าคณะวิจัย)	
3.2 รศ.ฉลาตชาย รมิตานนท์	3.3 ดร.อานันท์ กาญจนพันธ์ุ
3.4 ดร.สันฐิตา กาญจนพันธ์ุ	3.5 ดร.ดุสิต ดวงสา
3.6 อาจารย์ไพสิฐ พาณิชย์กุล	3.7 นายธีรพล สุวรรณรุ่งเรือง
3.8 นายชัชวาลย์ ทองดีเลิศ	3.9 นายสมนึก เบญจวิทยาธรรม
3.10 นายตุลวัตร พานิชเจริญ	3.11 นายจรรยา คำปันนา
3.12 นายธีรวงค์ คงทอง	3.13 นายณรงค์ ชมภูป่า
3.14 นายอุดม สุกใส	3.15 นายชุมพร บุญชื่น
3.16 น.ส.ปิยะนุช ชูชีพ	3.17 น.ส.พัทธ์รัตน์ พวงเขย

4. คณะวิทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

4.1 ดร.มงคล ดำเนินนรินทร์ (หัวหน้าคณะวิจัย)	
4.2 ดร.บุญชร แก้วส่อง	4.3 รศ.ประสิทธิ์ คุณรัตน์
4.4 อาจารย์วีระ ภาคอุทัย	4.5 รศ.สุวิทย์ อีระศักดิ์
4.6 นางลีนี ชวงน่า	4.7 นายวิเชียร แสงโชติ
4.8 คุณประสิทธิ์ มากวงศ์	4.9 น.ส.เยาวลักษณ์ พิมพ์สุทธิ
4.10 นางกุลธิดา ตำนศักดิ์ตา	4.11 น.ส.ภรณ์ ทองพรหม
4.12 น.ส.สุพิชา ลาผ่าน	4.13 นายประสิทธิ์ ตุ่นน้อม
4.14 นายสุพรหม มูลจุล	4.15 นายธนะจักร เข็นบำรุง
4.16 นายจิตติ กิจพงษ์ประพันธ์	4.17 นายวันชัย ปานพิมพ์
4.18 นายพิชาน ศาสตร์วาทิต	4.19 น.ส.เบญจวรรณ นาราลัจจ์
4.20 น.ส.อำไพ หงษ์ทอง	4.21 นางประภัสสร สมพงษ์

ผู้สนับสนุนโครงการวิจัยและกิจกรรมป่าชุมชน

1. รศ.ดร.บุญยงค์ เกศเทศ	2. คุณอภิศักดิ์ โสมอินทร์
3. คุณสุรัตน์ วรวงศ์รัตน์	4. คุณปรีชา อุดตระกูล
5. คุณวรรณรัตน์ โททอง	6. ดร.ศุภจิต มโนภิโมกข์
7. ดร.นิพนธ์ ตั้งธรรม	8. ดร.อนุชาติ พวงสำลี
9. คุณวิไล เตชะไพบูลย์	10. คุณวิลาศ เตชะไพบูลย์
11. คุณเลิศ ตันตีสุกฤต	12. คุณทรงพล เจตนาวณิชชัย
13. คุณนฤมล นพรัตน์	14. คุณวิวัฒน์ คติธรรมนิตย์
15. คุณเดชา ตั้งสีฟ้า	16. คุณวิฑูรย์ ปัญญากุล
17. คุณทัศนีย์ วีระกันต์	18. คุณปัญญา รัตนวัน
19. คุณสุชาติ เศรษฐมาลินี	20. คุณชมนุ่ม ทักนคง
21. คุณคุ้มพงษ์ ภูมิภูเขียว	22. คุณกฤษณา กล้าณรงค์
23. คุณรุ่งลดา ศรีชาติ	24. คุณอดิศักดิ์ จันทวิชานวงษ์
25. คุณเฟื่องฟ้า เป็ยจำปา	26. คุณจินตนา เปลียนศรี
27. คุณพงศกร จันทรศรีเมือง	28. คุณกิจการ รัตนแก้ว
29. คุณเวียน ธรรมสอน	30. คุณนภาพร ตีบุรี

31. คุณชูเกียรติ ลีสุวรรณ	32. คุณสัมพันธ์ เตชะอธิก
33. คุณมานะ นาคำ	34. คุณเดช พุ่มคชา
35. คุณโกวิทย์ กุลสุวรรณ	36. คุณเอียด ดีพูน
37. คุณสุภา ไยเมือง	38. คุณประยุทธ ไชพันธ์แก้ว
39. คุณประเสริฐ ศรีศักดิ์	40. คุณวิสูตร อยู่คง

สารบัญ

	หน้า
บทที่ 1 บทนำ	1
1. ความสำคัญของปัญหาในการศึกษา	3
2. วัตถุประสงค์ของการศึกษา	5
3. กรอบความคิดในการศึกษา	5
4. ประสบการณ์และปัญหาในการศึกษาป่าชุมชน	9
5. ลักษณะทั่วไปของหมู่บ้านกรณีศึกษา	14
บทที่ 2 พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของหมู่บ้านป่าชุมชน	33
1. ยุคการตั้งถิ่นฐาน	34
2. ยุคทำไม้	38
3. ยุคพืชพาณิชย์	41
4. ยุคการแย่งชิงทรัพยากร	45
บทที่ 3 อุดมการณ์ป่าชุมชนในบริบทของสังคมปัจจุบัน	49
1. สถานภาพของป่าชุมชนในวัฒนธรรมการผลิต	51
2. การผลิตใหม่ของอุดมการณ์ป่าชุมชนในเงื่อนไขปัจจุบัน	54
3. สิทธิหน้าหมู่บ้านและสิทธิชุมชน	60
บทที่ 4 การใช้และการถือครองที่ดิน น้ำ ป่า	65
1. ทักษะของชาวบ้านในการจำแนกลักษณะทางกายภาพ	66
2. ความสามารถในการผลิต	74
3. ความขัดแย้งในการใช้และการถือครอง	83

บทที่ 5 แรกกคตันทางเศรษฐกิจที่มีต่อป่า	99
1. ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพในป่าชุมชน	100
2. เศรษฐกิจของการหารายได้กับแรกกคตันต่อป่า	104
3. ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชาวบ้านกับอนาคตของป่าชุมชน	116
บทที่ 6 องค์กรชาวบ้านกับศักยภาพในการจัดการป่าชุมชน	123
1. อำนาจขององค์กรชาวบ้านในการจัดการทรัพยากร	123
2. บทบาทของผู้นำในการรักษากฎระเบียบ	131
3. องค์กรชาวบ้านและการพัฒนาเครือข่ายในการจัดการป่า	137
บทที่ 7 ศักยภาพของชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง	147
1. พื้นฐานของความขัดแย้งในการรักษาป่าชุมชน	148
2. การปรับตัวของชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง	156
บทที่ 8 สรุปปัญหาข้อถกเถียงและข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	161
1. ความน่า	163
2. กรอบความคิดสำหรับการจัดการทรัพยากร	164
3. สรุปสาเหตุเชิงโครงสร้างของการลดลงของพื้นที่ป่า	168
4. ภูมิหลังของการวิจัย	169
5. ป่าชุมชนดั้งเดิม (indigenous community forest) น่าจะเป็นคำตอบ	171
6. ลักษณะของชุมชนที่อนุรักษ์ป่า	175
7. เงื่อนไขของการเกิดป่าชุมชน	179
8. ศักยภาพของชุมชนในการรักษาป่า	186
9. ข้อเสนอแนะทางนโยบาย	188
บรรณานุกรม	197
ภาคผนวก	205
ภาคผนวก ก รายชื่อไม้ที่ชาวบ้านใช้ทำฟืน	205
ภาคผนวก ข รายชื่อไม้ที่ชาวบ้านใช้ทำบ้าน	206
ภาคผนวก ค รายชื่อป่าชุมชนในภาคเหนือตอนบน	207

สารบัญตาราง

	หน้า	
บทที่ 1		
ตาราง 1.1	ประเภทของป่าตามกฎหมายและปีที่ประกาศ	15
ตาราง 1.2	จำแนกแปลงที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์ที่ดินถือครองและใบรับรองการเสียดิน	16
บทที่ 4		
ตาราง 4.1	การจำแนกที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านน้ำไคร้	69
ตาราง 4.2	การจำแนกที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านป่าลัน	70
ตาราง 4.3	การจำแนกที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านเมืองงาม	70
ตาราง 4.4	การจำแนกที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านแม่หาร	71
ตาราง 4.5	ชื่อสถานที่เฉพาะและแหล่งทรัพยากรในหมู่บ้านกรณีศึกษา	76
ตาราง 4.6	การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรของหมู่บ้านกรณีศึกษา	78
ตาราง 4.7	ระบบการผลิตของหมู่บ้านกรณีศึกษา	79
ตาราง 4.8	ขนาดที่ดินถือครองเพื่อการเกษตรของหมู่บ้านกรณีศึกษา	80
ตาราง 4.9	ลักษณะการถือครองที่ดินหมู่บ้านน้ำไคร้	
	จำแนกตามกลุ่มฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม	85
ตาราง 4.10	ลักษณะการถือครองที่ดินหมู่บ้านป่าลัน	
	จำแนกตามกลุ่มฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม	86
ตาราง 4.11	ลักษณะการถือครองที่ดินหมู่บ้านเมืองงาม	
	จำแนกตามกลุ่มฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม	87
ตาราง 4.12	ลักษณะการถือครองที่ดินหมู่บ้านแม่หาร	
	จำแนกตามกลุ่มฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม	88
ตาราง 4.13	การได้ที่ดินทางการเกษตรของหมู่บ้านกรณีศึกษา	
	จำแนกตามกลุ่มฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม	89

บทที่ ๕

ตาราง 5.1	จำนวนและที่มาของรายได้เงินสดของครัวเรือนตามฐานะทางเศรษฐกิจ บ้านน้ำไคร้	105
ตาราง 5.2	จำนวนและที่มาของรายได้เงินสดของครัวเรือนตามฐานะทางเศรษฐกิจ บ้านแม่หาร	106
ตาราง 5.3	จำนวนและที่มาของรายได้เงินสดของครัวเรือนตามฐานะทางเศรษฐกิจ บ้านเมืองงามปือกเหนื่อ	107
ตาราง 5.4	จำนวนและที่มาของรายได้เงินสดของครัวเรือนตามฐานะทางเศรษฐกิจ บ้านเมืองงามปือกใต้	108
ตาราง 5.5	จำนวนและที่มาของรายได้เงินสดของครัวเรือนตามฐานะทางเศรษฐกิจ บ้านป่าลัน	109

สารบัญแนพเพนทีแลแพเพนญุบี

	หน้า
บทที่ 1	
แผนภูมิ 1.1 ที่ตั้งพื้นที่คักษา	28
บทที่ 3	
แผนภูมิ 3.1 ความสัมพันธ์ระหว่างลลทลธิต่าง ๆ ในชุมชน	57
บทที่ 4	
แผนภูมิ 4.1 ลักษณะการใช้ที่ดินภาคเหนือ	68
แผนที่ 4.1 เขตประชุมชนบ้านน้ำคัก	92
แผนที่ 4.2 เขตประชุมชนบ้านปาลัน	93
แผนที่ 4.3 เขตประชุมชนบ้านเมืองงาม	94
แผนที่ 4.4 เขตประชุมชนบ้านแม่หาร	95
บทที่ 5	
แผนที่ 6.1 เครือข่ายประชุมชน ต.ยม อ.ท่าวังผา ต.อวน และต.คิลาเพชร อ.ปัว จ.น่าน	140
แผนที่ 6.2 เครือข่ายประชุมชนในลุ่มน้ำแม่หาร อ.แม่สะเรียง จ.แม่ฮ่องสอน	141
แผนที่ 6.3 เครือข่ายประชุมชน ต.ท่าตอน อ.แม่อาয় จ.เชียงใหม่	142
แผนที่ 6.4 เครือข่ายประชุมชน ต.ปงน้อย อ.แม่จัน และ ต.ป่าขาง อ.เวียงชัย จ.เชียงราย	143

สารบัญเล่ม 1

บทนำ

- บทที่ 1 ป่าชุมชนในบริบทของป่าฝนเขตร้อน
- บทที่ 2 จักรวรรดินิยมและการทำลายป่าฝนเขตร้อน
- บทที่ 3 พัฒนาการของกฎหมาย “ป่าไม้”ไทย: จาก “บุกเบิก”
ที่ได้รับการส่งเสริมมาเป็น “บุกรุก” ที่ต้องจับกุม
- บทที่ 4 โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการป่าชุมชน
- บทที่ 5 ภาพรวมของป่าชุมชนในประเทศไทย

สารบัญเล่ม 3

- บทที่ 1 บทนำ
- บทที่ 2 ลักษณะทางกายภาพ
- บทที่ 3 ความหมายของป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
- บทที่ 4 การเปลี่ยนแปลงในสภาพทรัพยากรป่าชุมชน
- บทที่ 5 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ
- บทที่ 6 การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมความเชื่อ
- บทที่ 7 การปรับตัวทางสังคมเพื่อการบริหารและการจัดการทรัพยากร
- บทที่ 8 สรุปและเสนอแนะ

บทที่ 1

บทนำ

1. ความสำคัญของปัญหาในการศึกษา

สถานการณ์ป่าของประเทศในปัจจุบันเรียกว่าอยู่ในขั้นวิกฤต เพราะพื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็วในอัตราที่น่าเป็นห่วง จากเดิมในปี พ.ศ.2500 ประเทศไทยเคยมีพื้นที่ป่าถึงกว่าร้อยละ 50 ของพื้นที่ประเทศ แต่ปัจจุบันพบว่าพื้นที่ป่าสมบูรณ์จริงๆ เหลืออยู่เพียงร้อยละ 10 ของพื้นที่ประเทศเท่านั้น ซึ่งยังน้อยกว่าเป้าหมายของรัฐที่เคยต้องการให้มีพื้นที่ป่าอนุรักษ์ร้อยละ 15 ของพื้นที่ประเทศ และปัจจุบันต้องการให้เพิ่มเป็นร้อยละ 25 จึงเป็นสิ่งที่ทำได้ยากมาก ปัญหานี้ได้ส่งผลให้สภาพแวดล้อมเสียคุณภาพ ก่อให้เกิดปัญหาความแห้งแล้ง ความอุดมสมบูรณ์ของดินเสื่อมโทรม และที่สำคัญได้นำไปสู่การขัดแย้งอย่างรุนแรงในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ในความพยายามของรัฐที่จะแก้ปัญหา รัฐได้ตั้งเป้าหมายพื้นที่ป่าของประเทศไว้ร้อยละ 40 ของพื้นที่ประเทศ ในจำนวนนั้นกำหนดให้ร้อยละ 25 เป็นป่าอนุรักษ์ และ ร้อยละ 15 เป็นป่าเศรษฐกิจ ซึ่งแสดงให้เห็นว่ารัฐมุ่งหมายจะส่งเสริมให้มีการใช้ทรัพยากรจากป่าในเชิงพาณิชย์ การจำแนกประเภทของป่าเช่นนี้บ่งชี้ว่า แท้จริงแล้วรัฐเน้นการมองป่าจากแง่มุมของผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ จนละเลยความสำคัญของความหลากหลาย และความสมดุลของระบบนิเวศ และความกินดีอยู่ดีของประชาชนในท้องถิ่น

ขณะเดียวกันก็มองข้ามศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และมุ่งส่งเสริมการใช้ป่าในเชิงอุตสาหกรรม

ด้วยเหตุนี้เอง รัฐมักจะกล่าวหาชาวบ้าน ซึ่งมีจำนวนกว่า 10 ล้านคน ที่อาศัยอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติว่าเป็นต้นตอของการทำลายป่า เพื่อจะขยายพื้นที่ทำกิน ทั้ง ๆ ที่ชาวบ้านส่วนใหญ่เข้าไปบุกเบิกป่าตามนโยบายรัฐที่ส่งเสริมให้ปลูกพืชส่งออก อย่างไรก็ตาม การศึกษาหลายชิ้นระบุชัดเจนว่า ชาวบ้านส่วนใหญ่ได้ไปตั้งถิ่นฐานในป่าหลังจากมีการสัมปทานทำไม้แล้ว ทั้งที่ถูกกฎหมายและผิดกฎหมาย นักวิชาการส่วนใหญ่จะเห็นว่า ปัญหาการสูญเสียพื้นที่ป่าเป็นปัญหาที่สลับซับซ้อน เกิดจากหลายสาเหตุ แต่มีพื้นฐานสำคัญจากความขัดแย้งที่ปรากฏอยู่ในนโยบายการพัฒนาที่มุ่งเน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยหันหลังให้กับคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์

อาจกล่าวได้ว่า ปัญหาการสูญเสียพื้นที่ป่า มีที่มาจากประวัติศาสตร์ของการจัดการป่าที่เริ่มตั้งแต่รัฐออกกฎหมายกำหนดให้ป่าอยู่ในความดูแลของราชการ โดยตั้งกรมป่าไม้ในปี พ.ศ.2439 และการจำแนกประเภทที่ดินของประเทศในปี พ.ศ.2504 ที่กำหนดให้พื้นที่ร้อยละ 50 ของประเทศเป็นพื้นที่ป่า และที่เหลือเป็นพื้นที่เกษตรกรรมที่อนุญาตให้เอกชนถือครองได้ แนวทางการจัดการที่ดินดังกล่าวมีผลให้ที่ป่ากลายเป็นที่สาธารณะของส่วนรวมที่เปิดกว้าง (open-access common property) อย่างที่ชาวบ้านเรียกว่าเป็นที่หลวง ซึ่งมีความหมายว่าทุกคนมีสิทธิใช้ได้ ด้วยเหตุนี้จึงเกิดการใช้ป่าอย่างไร้ขอบเขต ในขณะที่รัฐมีข้อจำกัดในการควบคุม

ในกรณีของภาคเหนือตอนบน ยังคงมีพื้นที่ป่าราวร้อยละ 60 ของพื้นที่ภาค ทั้ง ๆ ที่มีชุมชนในป่าจำนวนมากกว่า 2,500 หมู่บ้าน มีประชากรราว 1 ล้านคน ชุมชนเหล่านี้ส่วนใหญ่มีประวัติของการดำรงชีวิตที่ผูกพันอยู่กับป่ามาช้านาน นับเป็นร้อย ๆ ปี จนอาจกล่าวได้ว่า **ประวัติศาสตร์ของชุมชนท้องถิ่นในด้านนาก็คือประวัติศาสตร์ของการบุกเบิกที่ป่าให้เป็นชุมชน โดยมีรากฐานทางวัฒนธรรมที่เห็นได้ชัดเจนในอุดมการณ์ป่าชุมชน** ซึ่งเป็นการรักษาป่าบนพื้นฐานความเชื่อเรื่องการนับถือผี ที่ถือเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจในการรักษาป่า อุดมการณ์ดังกล่าวยังคงเป็นพื้นฐานของการที่ชุมชนร่วมมือกันป้องกันป่าต้นน้ำของตน ในปัจจุบัน ข้อมูลจากการสำรวจเบื้องต้น พบว่ามีป่าที่ชุมชนรักษาอยู่

กว่า 150 พื้นที่ ครอบคลุมพื้นที่ป่าราว 5 แสนไร่ ชุมชนเหล่านี้ตั้งอยู่ทั้งในเขตป่าสงวนแห่งชาติ และป่าอนุรักษ์ ลักษณะสำคัญที่อยู่เบื้องหลังการจัดการป่าชุมชนเหล่านี้ก็คือ การยึดถือป่าว่าเป็นสิทธิร่วมกันของชุมชน ไม่ใช่ของหลวง ทำให้ชาวบ้านทุกคนมีสำเนียงร่วมกันถึงสิทธิและหน้าที่ในการจัดการและใช้ป่าไปพร้อมๆ กัน แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า จาริตพื้นบ้านนี้ไม่เป็นที่ยอมรับของกฎหมายปัจจุบัน ทั้งนี้อาจจะมีคำถามว่ากระบวนการตามประเพณีของชาวบ้าน เช่นนี้ จะยืนหยัดต่อสู้และมีศักยภาพอยู่อีกหรือไม่ ในบริบทของสังคมปัจจุบัน ซึ่งมีปัญหาของการแย่งชิงทรัพยากร และชาวบ้านเองก็ยังคงอยู่ในฐานะยากจน การศึกษานี้จะพยายามตอบคำถามดังกล่าว

2. วัตถุประสงค์ของการศึกษา

2.1 ศึกษาพัฒนาการของความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับป่า เพื่อทำความเข้าใจต่อแรงกดดันที่มีต่อป่าและพลวัตในการปรับตัวของชาวบ้าน ในสถานะของระบบสังคมและเศรษฐกิจปัจจุบัน

2.2 ศึกษาอุดมการณ์ป่าชุมชนของชาวบ้าน และลักษณะสำคัญของชุมชนที่รักษาป่า เพื่อประกอบการปฏิบัติในกระบวนการส่งเสริมศักยภาพขององค์กรชาวบ้านให้แก้ไขปัญหาของตนเอง

2.3 วิเคราะห์เงื่อนไขและอุปสรรคของการเกิดป่าชุมชนในบริบทของสังคมปัจจุบัน ในฐานะที่เป็นทางเลือกในการพัฒนาที่เน้นความเป็นธรรม และใช้ทรัพยากรแบบยั่งยืน

2.4 ประเมินศักยภาพของระบบการจัดการป่าของชุมชนท้องถิ่น เพื่อเป็นพื้นฐานในการเสนอแนะเชิงนโยบายเกี่ยวกับกฎหมายในการจัดการที่ดินและป่าจากมุมมองของท้องถิ่น

3. กรอบความคิดในการศึกษา

การประเมินศักยภาพขององค์กรชุมชนในการจัดการป่า ที่ครอบคลุมถึงเงื่อนไขและการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ต่างๆ ระหว่างชุมชน

กับป่า และชุมชนกับสังคมภายนอก ต้องอาศัยกรอบความคิดในการศึกษาที่ชัดเจน ซึ่งในการศึกษาค้างนี้จะประกอบด้วยแนวความคิดหลัก ๆ ทางสังคมศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แนวความคิดทางมานุษยวิทยา นิเวศวิทยา วัฒนธรรม และ เศรษฐศาสตร์การเมือง 5 ประการด้วยกันคือ

แนวความคิดแรก มิติทางวัฒนธรรม เป็นหลักการพื้นฐานของการศึกษาค้างนี้ มีลักษณะสำคัญ 6 ประการคือ ประการที่หนึ่ง การมองความสัมพันธ์ระหว่างส่วนต่าง ๆ ของชีวิตและธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวม (holistic approach) โดยไม่จำกัดอยู่ที่ด้านใดด้านหนึ่งเพียงด้านเดียว เช่นมองความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าในฐานะเป็นวิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกัน ที่ไม่อาจแบ่งแยกออกพิจารณาได้เด็ดขาดจากกัน เพราะความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นทั้งชีวิตทางวัฒนธรรม และประวัติศาสตร์ของสังคม

ประการที่สอง การเน้นที่วิถีคิด หรือระบบคิด ว่ามีความหลากหลายและซับซ้อน เป็นลักษณะสำคัญของการมองแบบองค์รวม หมายถึงหลักการและทางเลือกของการให้เหตุผลเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคมและธรรมชาติอย่างมีเงื่อนไข ซึ่งแตกต่างจากระบบคุณค่าหรือค่านิยมตรงที่เป็นความเชื่อตายตัวแบบไม่มีเงื่อนไข ดังนั้นความคิดที่ว่าคนกับป่าอยู่ด้วยกันได้ หรือสิทธิของชุมชนจึงไม่ใช่ค่านิยม แต่เป็นวิถีคิดและทางเลือกที่วางอยู่บนเงื่อนไขของการยังชีพและความสัมพันธ์กับธรรมชาติแบบยั่งยืน

ประการที่สาม การศึกษาจากมุมมองของผู้ถูกศึกษา ในที่นี้หมายถึงวิถีคิดหรือมุมมองของชาวบ้าน ซึ่งจะเป็นช่องทางสำคัญเบื้องต้นในการทำความเข้าใจต่อปัญหา ก่อนที่จะนำมาวิเคราะห์หาความเชื่อมโยงกับแง่มุมในส่วนอื่น ๆ ต่อไป เพราะวิถีคิดของชาวบ้านนั้นถือว่าการสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่ได้ผ่านการตรวจสอบและผ่านการพิสูจน์ในสภาพความเป็นจริงมาเป็นเวลานาน จึงสามารถเป็นพื้นฐานหนึ่งของการศึกษาได้

ประการที่สี่ การให้ความสำคัญกับเรื่องของอุดมการณ์อำนาจ ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ต่าง ๆ ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม และมนุษย์กับธรรมชาติ เช่น ความเชื่อเรื่องการนับถือผี ความเชื่อเรื่อง ชีต หรือข้อห้าม และความเชื่อเรื่องความอุดมสมบูรณ์และการยังชีพ ที่ถือว่าเป็นอุดมการณ์พื้นฐานของการบังคับใช้ระเบียบและกฎเกณฑ์ในการจัดความสัมพันธ์ต่าง ๆ

ทั้งหลายดังกล่าวมาแล้ว ตามนัยยะนี้อุดมการณ์อำนาจจะเกี่ยวข้องกับสิทธิและอำนาจของชุมชน

ประการที่ห้า การมองในแง่ของการผลิตซ้ำทางอุดมการณ์ (ideological reproduction) หมายถึงการปรับเปลี่ยนวิถีคิดเกี่ยวกับอุดมการณ์อำนาจ ให้มีศักยภาพอย่างต่อเนื่องในการต่อสู้กับเงื่อนไขใหม่ตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น การใช้วิถีคิดว่าด้วยเขตอภัยทาน เป็นพลังในการต่อต้านการทำลายป่าในปัจจุบัน

ประการสุดท้าย การเห็นว่ามนุษย์มีศักดิ์ศรี และมีสิทธิตามธรรมชาติที่จะใช้แรงงานเพื่อการดำรงชีพของตน ดังนั้นหากชนกลุ่มใดถูกความคิดมาครอบงำให้ต้องสูญเสียความเป็นคนเช่น การกล่าวหาว่าชาวบ้านเป็นพวกทำลายป่า ทั้งๆ ที่พวกเขามีวัฒนธรรมในการอยู่ร่วมกับป่า พวกเขามีสิทธิตามธรรมชาติที่จะปลดปล่อยตัวเองจากการครอบงำนั้น ด้วยการแสดงออกทางวัฒนธรรม รูปแบบต่างๆ เช่น ความเป็นชุมชนในการรวมตัวกันเพื่อรักษาป่า และ ลักษณะทางชาติพันธุ์ใดชาติพันธุ์หนึ่งที่มีกฎเกณฑ์ในการรักษาป่า เพื่อแสดงความเชื่อมั่นในศักยภาพของความเป็นมนุษย์ในวัฒนธรรมของตนเอง

แนวความคิดที่สอง ระบบทรัพย์สินร่วมกันของชุมชน (communal property system) เป็นแนวความคิดเกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรที่สำคัญของชุมชน ตั้งอยู่บนหลักการของสิทธิการใช้ทรัพยากร ที่มีระบบการจัดการโดยกลุ่มผู้ใช้ ซึ่งจะกำหนดกฎเกณฑ์ว่าใครบ้างมีสิทธิใช้ ใครบ้างไม่มีสิทธิ และควรใช้อย่างไร ทรัพย์สินแบบนี้แม้ว่าจะถือเป็นทรัพย์สินส่วนรวม (common property) แบบหนึ่ง แต่ก็ต่างจากทรัพย์สินส่วนรวมแบบอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นทรัพย์สินสาธารณะก็ตี (open-access common property) เพราะทรัพย์สินแบบนี้ทุกคนมีสิทธิใช้อย่างไม่มีกฎเกณฑ์ หรือทรัพย์สินของรัฐก็ตี (state property) ที่มีรัฐเป็นเจ้าของและผู้จัดการ

ระบบทรัพย์สินร่วมกันของชุมชนนี้ชุมชนเป็นทั้งผู้ใช้และผู้จัดการ ซึ่งมักจะเป็นวัฒนธรรมประเพณีที่มีประวัติความเป็นมาอย่างยาวนานของชุมชนท้องถิ่นทั่วโลก และมีความพยายามศึกษาเพื่อทำความเข้าใจระบบการจัดการทรัพยากร ที่ใช้ระบบทรัพย์สินดังกล่าวในการจัดการทรัพยากรหลายประเภท (ดู Berkes 1989) ในภาคเหนือก็มีระบบทรัพย์สินทำนองเดียวกันนี้เรียกว่า

สิทธิหน้าหมู่ แต่มักจะถูกรัฐในปัจจุบันที่มุ่งเน้นการปกครองตามกฎหมายมองข้าม เพราะกฎหมายของรัฐจะยอมรับเฉพาะระบบกรรมสิทธิ์เกี่ยวกับทรัพย์สินของรัฐและทรัพย์สินส่วนบุคคลเท่านั้น ทำให้เกิดการมีระบบกรรมสิทธิ์ซ้อนบนพื้นที่เดียวกันหลายระบบ การละเลยดังกล่าวของรัฐ จึงมักกลายเป็นชนวนของความขัดแย้งมากมายในการแย่งชิงทรัพยากรในปัจจุบัน การศึกษานี้จะใช้แนวคิดเกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิ์แบบทรัพย์สินส่วนรวมของชุมชนเป็นกรอบความคิด ในการวิเคราะห์ศักยภาพของการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน

แนวความคิดที่สาม ศักยภาพในการจัดการทรัพยากรของชุมชน จะหมายถึงภูมิปัญญาที่แสดงให้เห็นในการบังคับใช้ระเบียบกฎเกณฑ์ของการใช้และการจัดการทรัพยากร โดยผ่านการจัดองค์กรของชุมชนในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ที่มีความสามารถในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ และทางสังคมที่เกิดขึ้นโดยรอบ และในการปรับตัวต่อการแก้ปัญหาความขัดแย้งอย่างต่อเนื่องที่สามารถพัฒนาการใช้ทรัพยากรอย่างมีดุลยภาพกับระบบนิเวศ และสร้างสรรค์ความเป็นธรรมในสังคมด้วย นอกจากนี้ศักยภาพยังแสดงออกได้ในการต่อสู้เพื่อปกป้องทรัพยากรให้พ้นจากอำนาจจากภายนอกและการต่อรองกับรัฐ เพื่อให้ยอมรับสถานภาพขององค์กรชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากร แนวความคิดเหล่านี้จะเป็นพื้นฐานในการประเมินศักยภาพขององค์กรชุมชน

แนวความคิดที่สี่ เครือข่ายและการจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำ เป็นแนวความคิดที่มุ่งชี้ให้เห็นว่า การศึกษาเรื่องการจัดการทรัพยากรจะต้องอยู่ภายใต้บริบทของระบบนิเวศหนึ่ง จึงจะสามารถมองเห็นความสัมพันธ์ที่ต้องพึ่งพากันขององค์ประกอบต่างๆ ทั้งทางกายภาพและสังคมได้ชัดเจน ในการศึกษานี้จะจำกัดอยู่ในขอบเขตของลุ่มน้ำขนาดเล็ก และพื้นที่ที่ใช้ทรัพยากรร่วมกัน เช่น ภูเขาสูงเดียวกัน โดยพยายามจะศึกษาหาความสัมพันธ์ดังกล่าวในลักษณะของระบบเครือข่าย ว่ามีพัฒนาและการปรับตัวได้อย่างไรบ้าง ในสภาวะที่เกิดการเปลี่ยนแปลง ทั้งภายในและภายนอก ระบบนิเวศดังกล่าว ในที่นี้เครือข่ายหมายถึงรูปแบบของกฎเกณฑ์และการจัดการที่เกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนและการพึ่งพานั้นระหว่างองค์กรชุมชน ภายในระบบนิเวศเดียวกัน

แนวความคิดที่ห้า การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจ การเมือง และระบบนิเวศ ในที่นี้จะหมายถึงการปรับเปลี่ยนอำนาจในการจัดการทรัพยากร

ซึ่งเป็นแนวความคิดที่จะช่วยเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างปรากฏการณ์ของท้องถิ่นกับเงื่อนไขในระดับมหัพภาค เพื่อชี้ให้เห็นทิศทางของการพัฒนาที่มีผลต่อประวัติศาสตร์ของชุมชนท้องถิ่นอย่างมีบริบทที่ชัดเจน เพราะปัญหาส่วนใหญ่ที่เกิดขึ้นในชุมชนปัจจุบัน มักจะลักษณะเป็นเพียงปรากฏการณ์ที่มีรากเหง้ามาจากความสัมพันธ์กับรัฐ และระบบตลาดที่อยู่นอกชุมชน ซึ่งผลักดันการพัฒนาให้เกิดความไม่สมดุลระหว่างส่วนต่าง ๆ ของระบบสังคม และระบบนิเวศ เช่น การที่รัฐเข้ามาผูกขาดการจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะป่า และมุ่งพัฒนาแต่ด้านรายได้ ทำให้ภาคพาณิชย์กรรมและอุตสาหกรรมได้ประโยชน์ แต่ในทางกลับกัน ได้มีส่วนอย่างมากในการทำลายภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรและการผลิตเพื่อยังชีพ ซึ่งยังผลให้เกิดความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศในชนบท การแย่งชิงทรัพยากร และชาวบ้านส่วนใหญ่ต้องยากจนลง เพราะขาดอำนาจในการจัดการทรัพยากร ทำให้ไม่สามารถช่วยตัวเองในการยังชีพได้ ทิศทางการพัฒนาที่ไม่สมดุลดังกล่าวจะมีส่วนช่วยอย่างมาก ให้เข้าใจปัญหาในการจัดการทรัพยากรของชุมชน

4. ประสบการณ์และปัญหาในการศึกษาป่าชุมชน

การทำงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบ่งออกเป็น 2 ระยะ ระยะที่หนึ่ง เป็นการวิจัยเพื่อศึกษาศักยภาพของชุมชนในด้านการใช้ทรัพยากร การจัดองค์กรเพื่อดูแลจัดการทรัพยากร ตลอดจนภูมิปัญญาและอุดมการณ์ของชาวบ้าน ระยะที่สอง เป็นการปฏิบัติการพัฒนาซึ่งจะเน้นงานในชุมชน ในด้านการพัฒนาทรัพยากรและพันธุกรรม การพัฒนาการผลิตและการยังชีพ และการพัฒนาองค์กร ตลอดจนจะพยายามประสานงานป่าชุมชนในระหว่างชุมชน องค์กรพัฒนาเอกชน และหน่วยงานของรัฐ

งานในช่วงปี พ.ศ.2534 ถึง ต้นปี พ.ศ.2535 เน้นงานวิจัยเป็นหลัก งานวิจัยดังกล่าว แบ่งย่อยออกเป็น 3 ช่วง คือช่วงการเข้าหมู่บ้าน และการเก็บข้อมูลพื้นฐานทั่วไป ช่วงการศึกษา เน้นประเด็น และกรณีศึกษา และช่วงการสำรวจโดยใช้แบบสอบถาม และการเตรียมแผนงานพัฒนา

4.1 ช่วงการเข้าหมู่บ้านและการเก็บข้อมูลพื้นฐานทั่วไป

คำถามหลักในช่วงนี้คือ สภาพทั่วไปของหมู่บ้าน ประวัติความเป็นมาของหมู่บ้าน โครงสร้างพื้นฐาน ระบบการผลิต ประวัติการดูแลจัดการป่าของชาวบ้าน องค์กรชาวบ้าน และกฎเกณฑ์ในการใช้ทรัพยากร คำถามเหล่านี้กำหนดไว้เป็นแนวกว้าง ๆ เพื่อให้นักวิจัยนำข้อมูลทุกอย่างที่ได้มาพิจารณาแล้วตั้งคำถามเพิ่มเติม ในช่วงแรกยังไม่ได้ข้อมูลมากนัก เพราะเป็นช่วงทำความรู้จักคุ้นเคยกับชาวบ้าน

ปัญหาที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ แบ่งเป็น 3 เรื่องคือ ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าหน้าที่โครงการกับคนในท้องถิ่น ปัญหาการเก็บข้อมูล และปัญหาการเปลี่ยนตัวเจ้าหน้าที่โครงการ

1) ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าหน้าที่โครงการกับคนในท้องถิ่น เมื่อเริ่มเข้าหมู่บ้าน เจ้าหน้าที่โครงการชี้แจงวัตถุประสงค์ให้ชาวบ้านทราบอย่างชัดเจนว่าจะมาอาศัยในหมู่บ้านเพื่อศึกษาวิจัยเรื่อง การจัดการป่าชุมชน กลุ่มชาวบ้านที่รักษาป่าเข้าใจเจตนาของโครงการ แต่มีชาวบ้านบางส่วนระแวงสงสัยว่า เจ้าหน้าที่โครงการจะมาสอดส่องเรื่องการตัดไม้สร้างบ้าน เพื่อรายงานต่อรัฐ ในภายหลัง เจ้าหน้าที่โครงการฯ บางคนบอกชาวบ้านว่าเรียนจบด้านการเกษตร ชาวบ้านไม่เชื่อ จึงพยายามทดสอบความรู้ทางเกษตรเป็นประจำ ในพื้นที่ที่มีขบวนการตัดไม้เถื่อน มีการใช้คำพูดข่มขู่เจ้าหน้าที่โครงการบ้าง อย่างไรก็ตาม เมื่อเวลาผ่านไประยะหนึ่ง ชาวบ้านเริ่มเข้าใจ และไว้วางใจเจ้าหน้าที่โครงการมากขึ้น

ในช่วงนี้ หน่วยราชการในท้องถิ่นรับทราบการทำงานของโครงการฯ แต่ยังไม่ได้ให้ความสนใจมากนัก

2) ปัญหาการเก็บข้อมูล ในระยะแรกเริ่มเข้าหมู่บ้าน และสร้างความเข้าใจกับชาวบ้านนั้น เจ้าหน้าที่โครงการฯ เก็บข้อมูลระดับปรากฏการณ์ได้พอสมควร แต่ไม่สามารถเจาะลึกลงไปในประเด็นที่กำหนดได้

3) ปัญหาการเปลี่ยนตัวเจ้าหน้าที่โครงการ มีการเปลี่ยนตัวเจ้าหน้าที่โครงการฯ หลายคน ซึ่งกระทบกระเทือนต่อการทำงานของโครงการอย่างมากกว่าจะสรรหาบุคคลากรใหม่มาแทน แต่ผลกระทบที่มากกว่านั้นคือ ความ

เชื่อมั่นของชาวบ้านต่อโครงการวิจัยลดลง สาเหตุที่มีการลาออกไปอาจเป็นเพราะเจ้าหน้าที่โครงการฯ เห็นว่างานวิจัยเป็นงานระยะสั้น ไม่มีความมั่นคง และมีทางเลือกอื่นที่ดีกว่า ในจำนวนเจ้าหน้าที่ที่ลาออกไปนั้น มีสามคนไปรับราชการในกระทรวงเกษตรฯ มหาตไทย และ ศึกษาธิการ และอีกคนหนึ่งไปศึกษาต่อระดับปริญญาโท

4.2 ช่วงการศึกษาประเด็นเจาะลึกและครัวเรือนกรณีศึกษา

จากการที่ไม่สามารถเจาะลึกในประเด็นที่ต้องการได้ ทำให้มีการปรับรูปแบบคำถามใหม่โดยกำหนดประเด็นให้ละเอียดและชัดเจนขึ้น พร้อมทั้งศึกษากรณีตัวอย่างอย่างละเอียด เรื่องที่มุ่งเน้นในช่วงนี้คือ ระบบเศรษฐกิจย่อยแต่ละประเภทในหมู่บ้าน ที่มาของรายได้ การถือครองที่ดิน และการได้มาของที่ดิน การใช้ที่ดินรายแปลง ประวัติการอพยพและตั้งถิ่นฐาน ของครัวเรือน โครงสร้างเครือญาติ และบทบาทในสังคม ทศนคติ และความรู้เรื่องป่า ตลอดจนข้อห้าม ความเชื่อ และพิธีกรรมเกี่ยวกับป่า

ปัญหาที่เกิดขึ้นในช่วงนี้คือ ปัญหาการเก็บข้อมูล การเผชิญกับกระแสการผลักดันนโยบายป่าชุมชน ความคาดหวังของชาวบ้านต่อเจ้าหน้าที่โครงการ และปัญหาความร่วมมือของผู้นำชุมชน

1) ปัญหาการเก็บข้อมูล ในช่วงนี้ สามารถเก็บข้อมูลตามประเด็นต่างๆ ที่กำหนดไว้ได้พอสมควร แต่ยังมีข้อมูลบางเรื่องที่ไม่สามารถเก็บได้ตามเป้าหมาย ตัวอย่างเช่น ภูมิปัญญาของชาวบ้านเกี่ยวกับทรัพยากรซึ่งมีอยู่อย่างมากมายแต่ในพื้นที่หลายแห่งกลับเก็บข้อมูลได้น้อย ข้อมูลที่ได้เป็นข้อมูลแยกเป็นส่วนๆ เช่น ชนิดต้นไม้ที่เป็นยา และอาหาร ชนิดไม้พิน ข้อห้ามเกี่ยวกับการใช้ไม้ น้ำ และการทำไร่ ยังไม่เชื่อมโยงส่วนต่างๆ เข้าด้วยกัน อย่างไรก็ตาม มีข้อมูลจากบางพื้นที่ที่แสดงความเข้าใจระบบนิเวศท้องถิ่นกับการดำรงชีวิตของมนุษย์ มโนทัศน์เกี่ยวกับจักรวาลวิทยา ซึ่งแสดงความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อ ธรรมชาติ และมนุษย์

เรื่องทัศนคติของชาวบ้านต่อป่า และทรัพยากรอื่นๆ ก็เป็นเรื่องที่เก็บข้อมูลได้ไม่มาก มีเพียงบางส่วนเท่านั้นที่สามารถรวบรวมทัศนคติ คำพูดที่แสดงการตกลึกทางความคิดเกี่ยวกับป่า คำพูดที่ปลุกใจให้ชาวบ้านรวมพลังกันแก้

ปัญหาเรื่องป่า

ข้อมูลอีกเรื่องที่ยังเก็บได้น้อยคือ ชนิดของต้นไม้ยืนต้น ที่ชาวบ้านปลูกในที่ดินประเภทต่าง ๆ ของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นสวนหลังบ้าน ในไร่นา ฝายนา ป่าต้นน้ำ ภูเขา ฯลฯ

นอกจากการเก็บข้อมูลบางเรื่องที่ยังไม่สมบูรณ์แล้ว ยังมีอุปสรรคในการทำงานในพื้นที่วิจัย 2 พื้นที่ จนต้องลดบทบาทในการวิจัยลงไป คือ

พื้นที่แรก ในจังหวัดพะเยา เป็นชุมชนที่มีขนาดใหญ่มาก และความเป็นชุมชนมีน้อย แม้จะมีกลุ่มรักษาป่าซึ่งเป็นกลุ่มเดียวกับกลุ่มผู้ใช้น้ำ แต่ก็ไม่สามารถต้านทานขบวนการตัดไม้เถื่อนระดับชาติได้ เจ้าหน้าที่ของโครงการไม่สามารถเข้ากับชาวบ้าน และไม่สามารถเก็บข้อมูลระดับลึก หรือวางแผนปฏิบัติการป่าชุมชนได้ ลักษณะงานที่เหมาะสมสำหรับชุมชนนี้ ไม่ใช่งานในพื้นที่ แต่ต้องเป็นงานในระดับสูงกว่าชุมชน โดยมีองค์กรระดับชาติเข้ามาประสานแทนโครงการวิจัย

พื้นที่ที่สอง ในจังหวัดลำพูน มีการพัฒนาเครือข่ายของชาวบ้าน และองค์กรพัฒนาเอกชนเรื่องการจัดการทรัพยากรในระดับลุ่มน้ำที่อยู่แล้ว ขอบข่ายของงานกว้างกว่าระดับหมู่บ้าน และครอบคลุมทรัพยากรอื่นๆ นอกเหนือจากป่า ลักษณะงานจึงไม่ใช่งานในระดับหมู่บ้าน โครงการฯ จึงลดบทบาทลง เหลือเพียงการช่วยเสริมกิจกรรมป่าชุมชนให้แก่เครือข่ายดังกล่าวเท่านั้น

2) การเผชิญกับกระแสการผลักดันนโยบายป่าชุมชน ในช่วงปีพ.ศ.2534 ความสนใจเรื่อง นโยบายป่าชุมชน เป็นไปอย่างกว้างขวางในสถาบันการศึกษา องค์กรพัฒนาเอกชน หน่วยงานราชการ ชาวบ้าน สื่อมวลชน มีความเคลื่อนไหวเรียกร้องให้รัฐบาลกำหนดนโยบายป่าชุมชน เพื่อให้ชาวบ้านอยู่กับป่าได้ และเปิดโอกาสให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่น กรมป่าไม้ได้ร่างพ.ร.บ.ป่าชุมชน ในพื้นที่ภาคเหนือ องค์กรพัฒนาเอกชนร่วมกับสถาบันวิจัยสังคม จัดการสัมมนาวิจารณ์ร่าง พ.ร.บ.ป่าชุมชนดังกล่าว และเชิญชาวบ้านจากพื้นที่ต่างๆ เข้าร่วมสัมมนาด้วย หลังจากการสัมมนาน่าผ่านไปแล้ว หมู่บ้านหลายแห่งได้จัดตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนขึ้น ทั้งๆที่แต่เดิมการจัดการป่าเป็นเรื่องของคณะกรรมการหมู่บ้าน กลุ่มเหมืองฝาย หรือกลุ่มไม้เป็นทางการอื่นๆ ได้มีความพยายามที่จะร่างกฎเกณฑ์การใช้ป่าออกมาเป็นลายลักษณ์อักษร

แต่ก็ไม่คืบหน้าเท่าที่ควร เพราะยังไม่สอดคล้องกับธรรมเนียมปฏิบัติจริงซึ่งมีความยืดหยุ่น พร้อม ๆ กันนี้ ในหลายชุมชนได้เผชิญปัญหาการลักลอบตัดไม้โดยคนต่างหมู่บ้านบ้าง หรือ ขบวนการลักลอบตัดไม้โดยมีนายทุนข้างนอกเข้ามาร่วมบ้าง ในหมู่บ้านที่เผชิญปัญหาคนในท้องถิ่นเดียวกันลักลอบตัดไม้มักใช้วิธีอะลุ่มอล่วย ส่วนชุมชนที่มีความขัดแย้งภายในชุมชนมาก และเผชิญปัญหาคนนอกท้องถิ่นเข้ามาตัดไม้ กลับพยายามพึ่งพาเจ้าหน้าที่ราชการ อย่างไรก็ตาม หน่วยราชการบางหน่วยไม่ยอมรับการดูแลป่าของชาวบ้าน ชาวบ้านจึงอยากให้หน่วยราชการสนับสนุนและรับรองสิทธิในการดูแลป่า และอยากให้มีกฎหมายรับรอง โดยกฎหมายดังกล่าวต้องสอดคล้องกับธรรมเนียมปฏิบัติของชาวบ้าน

นอกจากนั้น ชาวบ้านในหลายพื้นที่ได้เริ่มรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายระหว่างชุมชน เช่น ที่จังหวัดเชียงราย และน่าน พร้อมกันนั้น หน่วยราชการบางหน่วยเริ่มให้ความสนใจ เช่น สมาคมตำบลที่อำเภอแม่สาย และ ป่าไม้เขตเชียงราย

3) ปัญหาความคาดหวังของชาวบ้านต่อเจ้าหน้าที่โครงการ ในช่วงนี้ชาวบ้านเริ่มเข้าใจงานของโครงการฯ และคาดหวังว่าโครงการน่าจะช่วยชาวบ้านในด้านการพัฒนาป่าชุมชนบ้าง ทั้ง ๆ ที่ยังไม่ถึงระยะของการดำเนินการพัฒนา อย่างไรก็ตาม ทางโครงการฯ ได้ช่วยเหลือไปตามสมควร เช่น การทำป้ายแสดงแนวเขตป่าชุมชน ฯลฯ

4) ปัญหาความร่วมมือของผู้นำชุมชน ในหลายหมู่บ้าน ผู้นำทางการไม่ได้ให้ความร่วมมือเต็มที่ เพราะมีสถานภาพเป็นเจ้าหน้าที่ของราชการ หรือ มีผลประโยชน์เกี่ยวกับป่า สำหรับหมู่บ้านซึ่งมีความแตกแยกกันมาก การตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนแยกต่างหากจากคณะกรรมการหมู่บ้าน ทำให้เกิดความไม่พอใจ เมื่อคณะกรรมการป่าชุมชน ถูกมองว่าก้าวก้าวยานในอำนาจหน้าที่ของคณะกรรมการหมู่บ้าน อย่างไรก็ตาม ไม่ค่อยพบปัญหานี้ในชุมชนที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

4.3 ช่วงการสำรวจโดยใช้แบบสอบถาม

และการเตรียมแผนงานพัฒนา

การเก็บข้อมูลประเด็นเจาะลึกและครัวเรือนกรณีศึกษาช่วยให้เห็นประเด็นชัดเจนขึ้น แต่ต้องมีการสำรวจโดยใช้แบบสอบถาม เพื่อให้ได้ภาพรวม

ของหมู่บ้านในด้านการถือครองการใช้ที่ดินและการพึ่งพาป่าได้ใช้แบบสอบถามหมู่บ้านละ 100 ชุด บางหมู่บ้านที่มีประชากรน้อยกว่า 100 ครัวเรือน เช่น ที่จังหวัดน่าน ก็จะสามารถทำทุกครัวเรือน ปัญหาที่พบคือการพึ่งพาป่าในด้านอาหาร ยา ไม้ฟืน ไม้ใช้สร้างบ้านเรือน ไม่สามารถวัดปริมาณได้ชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความถี่ในการใช้ป่า (ในฤดูทอกล ในรอบสัปดาห์ ในรอบปี ฯลฯ) หน่วยที่ใช้วัดไม่ได้มาตรฐาน (ถึง กระป๋อง ตะกร้า หอบ มัด ฯลฯ) วิธีการวัดโดยใช้ปริมาณนอกจากจะวัดได้ยากแล้ว ยังไม่สะท้อนภาพการพึ่งพาป่าได้ชัดเจนด้วย ถ้าหากใช้วิธีการตีราคาของสิ่งของที่ได้จากป่าเปรียบเทียบกับรายได้ทั้งหมดของครัวเรือนก็ทำได้ยาก เพราะของป่าส่วนใหญ่ใช้ไปในการบริโภคของครัวเรือนไม่ได้ขาย ตัวเลข รายได้จากการพึ่งพาป่าจึงต่ำมาก ไม่ได้สะท้อนความเป็นจริงเท่าที่ควร

5. ลักษณะทั่วไปของหมู่บ้านกรณีศึกษา

5.1 บ้านน้ำไคร้

บ้านน้ำไคร้ เป็นชุมชนเก่าของชาวไทยลื้อ และลาวพวน ซึ่งอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเมื่อประมาณ 155 ปีมาแล้ว ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน มีประชากร 75 ครัวเรือน 313 คน หมู่บ้านนี้เป็นหมู่บ้านชายขอบป่าสงวนแห่งชาติดอยภูคาและป่าผาแดง ซึ่งประกาศเมื่อปี พ.ศ. 2530 (ตารางที่ 1.1 และ 1.2) ในอนาคตกรมป่าไม้จะประกาศให้เป็นอุทยานแห่งชาติดอยภูคาสภาพภูมิประเทศเป็นที่ราบแคบๆ ระหว่างหุบเขา ซึ่งเกิดจากการทับถมของตะกอนลำน้ำ พื้นที่ทางตะวันออกของหมู่บ้านเป็นพื้นที่ลาดชันขึ้นไปสู่เทือกเขาสูงชันเป็นเทือกเขาหินดินดาน และหินทรายซึ่งเกิดในยุคจูแรสสิกและครีตาเซียส มีป่าดงดิบเป็นป่าเบญจพรรณสมบูรณ์ขึ้นอยู่ทั่วไป พื้นที่ทางตะวันตกของหมู่บ้านเป็นที่ดอน และเนินเตี้ยๆ พื้นดินเป็นดินลูกรังปกคลุมด้วยป่าแพะที่กำลังฟื้นตัว

ตาราง 1.1 ประเภทของป่าตามกฎหมายและปีที่ประกาศ

ประเภทป่า	บ้านน้ำไคร้	บ้านป่าตัน	บ้านเมืองงาม	บ้านแม่หาร
ป่าสงวนแห่งชาติ	2531	2512	2512-2517	2506
อุทยานแห่งชาติ	ยังไม่ได้ประกาศ	-	-	ยังไม่ได้ประกาศ
เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า	-	-	-	-
ชั้นคุณภาพลุ่มน้ำ	1A, 2	ยังไม่ได้ประกาศ	ยังไม่ได้ประกาศ	ยังไม่ได้ประกาศ

บริเวณนี้เป็นเมืองปิดมาตลอด เพราะภูมิประเทศเป็นภูเขาสลับซับซ้อนเดินทางลำบาก แต่เป็นบริเวณที่มีการตั้งชุมชนมานาน เช่น ในเอกสารสมัยรัชกาลที่ 5 กล่าวถึงเมืองบัว ว่าเป็นเมืองขึ้นแห่งหนึ่งในบรรดาเมืองขึ้น 45 แห่งของเมืองน่าน ซึ่งรัฐบาลสยามไม่สามารถควบคุมดูแลได้อย่างใกล้ชิด ส่วนบ้านน้ำไคร้นั้นก่อตั้งประมาณปี พ.ศ.2380 โดยมีกลุ่มไทยลี้ภัยจากสิบสองปันนา และกลุ่มลาวพวนจากเมืองอุในลาวอพยพมาตั้งบ้านเรือน และบุกเบิกพื้นที่ปลูกข้าวไร่ และเก็บหาของป่าเพื่อการดำรงชีพ นอกจากนี้ ลื้อ และลาวพวนแล้ว ยังมีกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ กระจุกกระจายในพื้นที่แคบนี้ เช่น คนเมือง ซึ่งอยู่ในที่ราบ ม้ง เมี่ยน (เย้า) และลัวะ ซึ่งอยู่บนดอยภูคา ในช่วงทศวรรษ 2500 พื้นที่นี้เป็นจุดยุทธศาสตร์ เป็นเขตเคลื่อนไหวของพคท. ในปีพ.ศ.2510 กองทัพภาค 3 ได้อพยพชาวเขาเผ่าต่างๆ ลงจากดอยภูคาลงไปอยู่ในที่ราบใน อำเภอบัว และในปี พ.ศ.2518 รัฐได้สร้างถนนสายยุทธศาสตร์ผ่านบ้านน้ำไคร้ ทำให้เริ่มติดต่อกับโลกภายนอกได้สะดวก

ช่วงที่มีการตัดถนนผ่านหมู่บ้าน ชาวบ้านยังปลูกข้าวไร่กันมาก แม้ว่าจะมีการทำนาขึ้นบันได และพัฒนาระบบเหมืองฝาย แต่ที่นามีน้อย จึงต้องพึ่งพาข้าวไร่เพื่อผลิตข้าวให้เพียงพอกับการบริโภค จากการสำรวจจรรยาควิวเรือนระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ ถึงเดือนมีนาคม พ.ศ.2535 ที่นาของหมู่บ้านมีเพียงร้อยละ 39.66 ของพื้นที่เกษตรทั้งหมด ในขณะที่เนื้อที่ไร่มีถึงร้อยละ 59.12 ส่วนที่

ตาราง 1.2 จำแนกแปลงที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์ที่ดินถือครอง
และใบรับรองการเสียภาษี

ประเภท เอกสารสิทธิ์	บ้านหัวไร่			บ้านปล้น			บ้านเมืองงาม(ใต้)			บ้านเมืองงาม(เหนือ)			บ้านแม่หาร		
	รอย	ปาน	จน	รอย	ปาน	จน	รอย	ปาน	จน	รอย	ปาน	จน	รอย	ปาน	จน
	กลาง			กลาง			กลาง			กลาง			กลาง		
โฉนด	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20	21	8
น.ส.3	4	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17	18	7
น.ส.2	29	17	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-
สค.1	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
สทก.	-	4	-	-	-	-	14	43	-	34	30	-	11	24	1
ภบท.	39	76	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
ไม่มีเอกสาร	1	17	9	58	112	30	11	34	-	13	18	-	4	26	26
รวมจำนวน แปลงทั้งหมด	78	120	22	58	112	30	25	77	-	47	48	-	55	90	44
จำนวนครัว- เรือนที่มี เอกสารสิทธิ์	17	41	13	-	-	-	11	38	-	23	28	-	16	47	37

สวนมีเพียงร้อยละ 1.21 ในระยะหลังระบบการปลูกพืชเปลี่ยนไป เริ่มมีการขยายตัวของพืชพาณิชย์เข้ามาในช่วงปลายปีพ.ศ.2529 เช่น ข้าวโพด ถั่วลิสง และถั่วเขียว เข้ามาแทนการปลูกข้าวไร่ โดยชาวบ้านขายพืชพาณิชย์เพื่อนำเงินไปซื้อข้าวบริโภค ต่อมาชาวบ้านฐานะดีหลายรายได้เริ่มปลูกไม้ผล เช่น ลำไย (พ.ศ.2528) มะขามหวาน (พ.ศ.2532) และมะม่วง (พ.ศ.2534) โดยปลูกแซมในแปลงถั่วเขียว และข้าวโพด อย่างไรก็ตาม รายได้จากการขายผลผลิตทางการเกษตรค่อนข้างต่ำ (ร้อยละ 17.28) ชาวบ้านส่วนใหญ่พึ่งพาป่าในด้านแหล่งอาหาร และแทบไม่มีรายได้จากการขายของป่าเลย สำหรับการทำไร่ นั้น ชาวบ้านบางส่วนยังใช้ระบบการหมุนเวียนที่ดิน เพื่อฟื้นฟูดินอุดมสมบูรณ์ของดิน การขยายตัวของพืชไร่จึงมีผลทำให้ชาวบ้านบางส่วนถางป่าที่กำลังฟื้นตัว (ไร่เหล่า) ทำให้เกิดความขัดแย้งกันระหว่างกลุ่มผู้ถางป่าทำไร่ กับกลุ่มที่ต้องการอนุรักษ์ป่า

ประวัติของการรักษาป่าของหมู่บ้านเป็นประวัติของการเผชิญภัยแล้ง และการแย่งชิงทรัพยากรภายในท้องถิ่น เนื่องจากลำน้ำไคร้มีน้ำน้อย ในฤดูแล้งน้ำยังไหลลงไปตามรอยแตกของหินทรายลอดใต้ดินไปไหลที่หมู่บ้านอื่น ทำให้หมู่บ้านน้ำไคร้ขาดแคลนน้ำ ชาวบ้านจึงจำเป็นต้องหวงหาน้ำดื่มไว้ แต่เดิมชาวบ้านเชื่อเรื่องผีผาย และผีเสื้อบ้านที่ช่วยคลบนันดาลให้มีน้ำใช้อย่างอุดมสมบูรณ์ แต่เมื่อเกิดปัญหาความแห้งแล้ง จึงทราบว่ามีสาเหตุจากการทำลายป่าและคลายความเชื่อเรื่องผีผาย ชาวบ้านน้ำไคร้ขัดแย้งกับชาวเมี่ยนบนดอยภูคา เนื่องจากพวกเมี่ยนถางป่าบริเวณต้นน้ำของลำน้ำไคร้เพื่อทำไร่หมุนเวียน หลังจากที่พวกเมี่ยนถูกอพยพลงสู่พื้นราบในอำเภอบัวแก้ว มีบางส่วนย้อนกลับมาอยู่ที่ทำกินเดิม ชาวน้ำไคร้ใช้วิธีข่มขู่จนไม่กล้าหวนกลับมาอีก ต่อมาในปี พ.ศ.2516 บริษัทเอกชนขอสัมปทานไม้บนดอยภูคา แต่ถูกชาวบ้านต่อต้านจึงล้มเลิกโครงการไป ในช่วงปี พ.ศ.2520-2523 มีการตั้งโรงบ่มใบยาสูบในหมู่บ้านข้างเคียง โรงบ่มได้สั่งซื้อไม้พินจากชาวบ้านน้ำไคร้จำนวนมาก โดยชาวบ้านตัดไม้จากป่าแพะทางตะวันตกของหมู่บ้าน ต่อมาเมื่อโรงบ่มเลิกสั่งซื้อไม้ ชาวบ้านหันมายึดอาชีพเผาถ่านกันมาก 300-400 กว่าเตา เนื่องจากไม่มีรายได้จากแหล่งอื่นไม่มีน้ำเพียงพอสำหรับการปลูกพืชชนิดอื่นนอกจากข้าว ป่าแพะจึงถูกทำลายลงมาก จนกระทั่งในปี พ.ศ.2529-2530

คณะกรรมการหมู่บ้านลงมติให้เลิกเผาถ่านโดยการทุบเตาถ่านทิ้ง และมีชาวบ้านบางรายได้ชักชวนชาวบ้านจำนวนมากเดินทางออกไปหางานทำนอกหมู่บ้าน เป็นการลดแรงกดดันที่มีต่อป่า แม้ว่าจะมีแรงงานบางส่วนออกไปหางานทำนอกหมู่บ้านแล้วก็ตาม แต่การขยายตัวของพืชพาณิชย์รุกกล้าพื้นที่ป่าในปี พ.ศ.2530 และการลักลอบตัดไม้ในป่าต้นน้ำยังเป็นปัญหาสำคัญของหมู่บ้านต่อไป

ในช่วงที่มีแรงกดดันเกี่ยวกับการทำลายป่านั้น คณะกรรมการหมู่บ้านได้พยายามแก้ปัญหาโดยการพัฒนากฎเกณฑ์การใช้ป่าของหมู่บ้านขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง ในรูปของมติคณะกรรมการหมู่บ้าน ซึ่งมีการบันทึกในรายงานการประชุม นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2528 (คณะกรรมการหมู่บ้านส่วนใหญ่ประกอบด้วยกรรมการจากตระกูลที่เป็นผู้บุกเบิกหมู่บ้าน นอกจากดูแลเรื่องราวต่าง ๆ ในหมู่บ้านแล้ว คณะกรรมการหมู่บ้านยังรับผิดชอบจัดการระบบเหมืองฝายของหมู่บ้านร่วมกับเจ้าของนาด้วย ในตอนหลังได้ตั้งคณะกรรมการรักษาป่าของหมู่บ้านขึ้น แต่โครงสร้างคล้ายคลึงกับคณะกรรมการหมู่บ้าน ได้มีการแบ่งป่าและการจัดการป่าซึ่งมีเนื้อที่รวมแล้วประมาณ 4,000 ไร่ ออกเป็น 3 ประเภทคือ

1) **ป่าคง** (ป่าขุนน้ำไคร้) เป็นป่าดงดิบที่อุดมสมบูรณ์ทางตะวันออกของหมู่บ้าน เป็นต้นน้ำของห้วยน้ำไคร้ เป็นเขตที่ห้ามตัดไม้เด็ดขาด ยกเว้นไม้ล้มตามธรรมชาติ หรือไม้ยืนต้นตาย ซึ่งจะมีการสำรวจตรวจราคา และประมูลขายให้แก่ผู้ที่มีความจำเป็นต้องใช้ไม้ในการสร้างบ้านปีละครั้งเท่านั้น ทั้งนี้คณะกรรมการรักษาป่า จะพิจารณาความจำเป็นของผู้ซื้อ ตลอดจนประวัติของผู้ซื้อ ถ้ามีประวัติว่าเคยทำไม้ขาย ก็จะไม่อนุญาตให้ซื้อ คณะกรรมการยังติดตามผลหลังการขายไม้ ถ้านำไม้ไปขายต่อ คณะกรรมการจะยึดไม้ทันที ในบางกรณี คณะกรรมการ อาจยกไม้ให้ผู้ซื้อโดยไม่คิดมูลค่า ถ้าหากว่าเป็นผู้ยากจนจริง ๆ นอกจากนั้นยังมีการจัดกลุ่มผู้ตรวจป่าเป็นประจำ ถ้าพบผู้ลักลอบตัดไม้จะยึดไม้และเลื่อย รวมทั้งปรับเป็นตัวเงิน ค่าปรับจะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับชนิดและจำนวนไม้ รายได้จากการขายไม้ และการปรับไม้จะนำมาใช้ในกิจกรรมส่วนรวมหมู่บ้าน และเป็นค่าเบี่ยงเบี่ยงแก่กลุ่มผู้ตรวจป่า อย่างไรก็ตาม ในช่วง 2 ปีที่ผ่านมา มีไม้ล้มในป่าดงเป็นจำนวนมาก แต่คณะกรรมการหมู่บ้านยังไม่ยอมเปิดประมูลขายไม้ เนื่องจากไม่ต้องการส่งเสริมการทำลายไม้ในป่าดง และใช้

วิธีซื้อไม้จากหมู่บ้านอื่นมาสร้างบ้านแทน

2) **ป่าอนุรักษ์** เป็นป่าเบญจพรรณ ซึ่งมีไม้ขนาดเล็กกว่าไม้ในป่าดง คณะกรรมการฯ ใช้แนวทางการจัดการป่าเช่นเดียวกับป่าดง

3) **ป่าแพะ** ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก และทิศใต้ของหมู่บ้าน เป็นป่าที่ถูกทำลาย ต้นไม้ประเภทเต็ง รัง เหียง พลวง กำลังฟื้นตัว ยังมีขนาดเล็กอยู่ คณะกรรมการฯ อนุญาตให้ชาวบ้านตัดไม้ได้ ถ้าหากตัดไม้จำนวนมากจะต้องขออนุญาตจากคณะกรรมการฯ ก่อน แต่ห้ามนำไปขายเด็ดขาด

เมื่อมีการเฝ้าสังเกตตัดไม้ในเขตป่าดง หรือป่าอนุรักษ์ คณะกรรมการฯ มักใช้วิธีประนีประนอมมากกว่าวิธีการทางกฎหมาย เช่น การคิดค่าปรับในอัตราที่พอสมควร และการว่ากล่าวตักเตือนก่อน ถ้าทำผิดอีกจึงจะแจ้งความต่อเจ้าหน้าที่ตำรวจ ในระยะหลัง ผู้นำธรรมชาติบางรายเริ่มใช้วิธีการขึ้นเด็ดขาดโดยแจ้งความต่อตำรวจเมื่อมีการเผาถ่าน หรือมีการถางป่าไร้ลูกไม้ป่าอนุรักษ์ แทนที่จะมีการเจรจาตักเตือนหรือประนีประนอมกันเองในกลุ่มชาวบ้าน อย่างไรก็ตาม เจ้าหน้าที่ตำรวจมักใช้วิธีตักเตือนแต่ไม่ได้จับกุม

ช่วงปี พ.ศ.2534-2535 การดูแลตรวจตราป่ามีน้อยลง เนื่องจากขาดแคลนแรงงาน ในปี พ.ศ.2534 การปลูกข้าวไม่ได้ผล เพราะขาดแคลนน้ำ และภาวะฝนแล้ง แรงงานจำนวนมากเดินทางออกไปหางานทำนอกหมู่บ้าน และชาวบ้านน้ำใคร่บางส่วนหันไปประกอบอาชีพทำไม้ในป่าของหมู่บ้านอื่น ชาวบ้านในหมู่บ้านข้างเคียงหลายหมู่บ้าน เริ่มตระหนักถึงผลเสียของการทำลายป่า และการขาดแคลนน้ำ จึงเริ่มมีความคิดที่จะร่วมมือกันระหว่างหมู่บ้าน เพื่อปกป้องป่า โดยมีนักวิจัยสนามของโครงการฯ เป็นผู้เชื่อมโยง

5.2 บ้านแม่หาร

บ้านแม่หาร อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน เป็นหมู่บ้านชาวปกากะญอ ที่ก่อตั้งมานานกว่า 300 ปี ก่อนการเกิดของเมืองยวมใต้ (ปัจจุบันคือ อำเภอแม่สะเรียง) ตัวหมู่บ้านอยู่บนที่ราบระหว่างภูเขา ชายป่าสงวนแห่งชาติแม่ยวมฝั่งขวา (ประกาศเมื่อปี พ.ศ.2507) พื้นที่ทางตะวันตกของหมู่บ้านเป็นเทือกเขาสลักซับซ้อนของเทือกเขาถนนธงชัย ปกคลุมด้วยป่าเบญจพรรณ และป่าดงดิบค่อนข้างสมบูรณ์ พื้นที่ทางตะวันออกเป็นที่ดอน ดินลูกรัง พืช

พรรณธรรมชาติเป็นป่าแพะ ซึ่งมีต้นตองตึง (พลวง) ขึ้นอยู่มาก พื้นที่แถบนี้เป็นถิ่นของชาวปกากะญอ มีชุมชนคนเมืองปะปนอยู่ไม่มากนัก ปัจจุบันบ้านแม่หารมีประชากร 176 ครัวเรือน หรือ 766 คน

แต่เดิมชาวบ้านยังชีพด้วยการทำไร่ข้าวบนดอย ต่อมาได้ปรับพื้นที่ราบให้กลายเป็นนาและพัฒนาระบบเหมืองฝายขึ้น ผลผลิตจากนาข้าวค่อนข้างสูง ทำให้ความจำเป็นในการปลูกข้าวโรมีน้อยลง พื้นที่ไร่จึงลดน้อยลงมีแต่ครัวเรือนที่ใช้น้ำเท่านั้นที่ยังคงทำไร่อยู่ ในปี พ.ศ.2518 เริ่มมีการปลูกพืชพาณิชย์ในนาเป็นพืชรุ่นที่สอง ได้แก่ ถั่วเหลือง และถั่วลิสง แต่ไม่มีการปลูกพืชพาณิชย์ที่เป็นพืชไร่ในตอน ไร่หมุนเวียนที่ยังทำกันอยู่บนดอยเป็นไร่ข้าว และพืชอาหารทั้งสิ้น จากการสำรวจในเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนมีนาคม พ.ศ.2535 มีพื้นที่นาร้อยละ 73.65 ของเนื้อที่การเกษตรทั้งหมด เนื้อที่ไร่มีเพียงร้อยละ 1.80 และเนื้อที่สวนร้อยละ 24.55 มีแนวโน้มที่จะลดการทำไร่ในป่าต้นน้ำลง เพราะแรงกดดันจากชาวบ้านส่วนใหญ่ซึ่งทำนา และต้องพึ่งพาน้ำจากป่าต้นน้ำ ในปี พ.ศ.2534 มีครัวเรือนทำไร่ 6 ครัวเรือน ในปี พ.ศ.2535 มีครัวเรือนทำไร่เหลือเพียง 2 ครัวเรือน

แรงกดดันจากชุมชนให้ลดหรือเลิกทำไร่ เป็นส่วนหนึ่งของความพยายามที่จะรักษาป่าของหมู่บ้านให้รอดพ้นภัยแล้ง นอกจากนี้ ชาวบ้านยังต้องการรักษาทรัพยากรไว้ใช้ภายในชุมชน เนื่องจากหมู่บ้านนี้เป็นหมู่บ้านที่เผชิญกับการตัดทวงทรัพยากรโดยบุคคลภายนอกมานาน ในอดีตสมัยที่เมืองยวมขึ้นกับเชียงใหม่ ชาวบ้านแม่หารต้องส่งส่วยของป่าให้แก่เชียงใหม่ ต่อมาเมื่อรัฐไทยได้รวบอำนาจในการดูแลจัดการป่าจากท้องถิ่นไปไว้ที่กรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็เริ่มมีการทำไม้เพื่อการค้าในป่าแถบเมืองยวมได้มาอย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่บริษัทบอมเบย์เบอร์ม่าของอังกฤษ ตามด้วยสัมปทานไม้ของเชื้อสายเจ้านายในเมืองยวมได้ และสัมปทานไม้สักของบริษัทเอกชนอีกรายหนึ่ง ในที่สุดในปี พ.ศ.2519-2530 บริษัทเอกชนรายสุดท้ายพยายามจะตัดราไม้สัมปทานจำพวกไม้กระยาเลย แต่ชาวบ้านรวมตัวกันคัดค้านจนรัฐบาลได้ตัดลินไจยกเล็กสัมปทานไป

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านคัดค้านการตัดราไม้สัมปทาน เนื่องจากเห็นตัวอย่างชุมชนอื่นประสบปัญหาหน้าในห้วยแห้ง เพราะการทำไม้ประกอบด้วย

ผลการตัดไม้สักของบริษัทสัมปทานทำให้น้ำในห้วยของหมู่บ้านที่เคยไหลแรงตลอดปีแห้งขอดลง กระทบกระเทือนการปลูกข้าว และพืชฤดูแล้ง นอกจากนี้ ประสบการณ์ในการเป็นหมู่บ้านในเขตเคลื่อนไหวของ พคท. มาก่อน ทำให้ชาวบ้านรวมตัวกันต่อต้านสัมปทานได้

ความจำเป็นในการใช้น้ำเพื่อการเกษตรสอนให้ชาวบ้านรู้จักรักษาป่าชาวบ้านแบ่งป่าซึ่งมี 17,000 ไร่ ออกเป็น 3 ส่วน ป่าส่วนแรกอยู่ทางตะวันตกของหมู่บ้านเป็นป่าเบญจพรรณ และดงดิบ ซึ่งเป็นป่าน้ำลำห้วยสายหลัก ชาวปกากะญอห้ามตัดไม้โดยเด็ดขาดในเขตป่าต้นน้ำนี้ ป่าส่วนที่สองอยู่ใกล้หมู่บ้านใช้เป็นป่าใช้สอยและแหล่งอาหารและสมุนไพรของชาวบ้าน เป็นที่ปล่อยวัว ควาย ช้าง ให้หากินเองระหว่างฤดูเพาะปลูกและฤดูแล้ง สำหรับป่าส่วนที่สามเป็นป่าแพะทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านเป็นแหล่งใบตองตึง ผักป่าสมุนไพร ไม้พิน และเป็นที่เลี้ยง วัว ควาย

การอนุรักษ์ป่าของชาวบ้านมีพื้นฐานความคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างผีธรรมชาติและมนุษย์ ชาวบ้านเชื่อว่า ในเขตทรัพยากรของหมู่บ้าน (ซึ่งรวมทั้งตั้งหมู่บ้าน ป่า และน้ำ) มีผีอารักษ์มากมาย เช่น ผีขุนน้ำ ครอบครองดูแลป่าทั้งหมด ผีเจ้าเมือง อารักษ์หุบป่า ผีฝ่ายและผีนาค ดูแลรักษาฝ่าย และนา ผีป่าอื่นๆ ยังอาศัยอยู่ตามลำห้วยในป่าที่มีผีสิงสถิตย์อยู่นี้ ตลอดจนป่าช้าเผาศพ ป่าช้าสิ่งของเครื่องใช้ ป่าบริเวณน้ำซับล้วนถือเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ห้ามรบกวนความสงบ การเข้าไปใช้ทรัพยากรในป่าดังกล่าวต้องปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เพื่อให้ผีพอใจ ไม่ลงโทษชาวบ้าน

การดูแลจัดการป่าของชาวบ้าน เป็นไปตามกฎเกณฑ์ที่ไม่ได้เขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร แต่สั่งสอนกันจากคนรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่ง ไม่มีองค์กรที่ทำหน้าที่จัดการดูแลป่าโดยเฉพาะ แต่ใช้กลุ่มผู้ตัดสินใจในการใช้ป่า คือ กลุ่มผู้อาวุโส และผู้นำที่ไม่เป็นทางการ ร่วมกับคณะกรรมการหมู่บ้าน ชาวบ้านสามารถรวมพลังกันป้องกันป่าจากการลักลอบตัดไม้ไปขายอย่างพร้อมเพียงกัน และแก้ไขปัญหาดังกล่าวกันเองโดยไม่ได้พึ่งพาเจ้าหน้าที่ของรัฐ นับตั้งแต่เรื่องการคัดค้านสัมปทานไม้กระยาเลย ซึ่งคัดค้านอย่างต่อเนื่องหลายปีจนรัฐสั่งระงับสัมปทานป่าแม่หารในปี พ.ศ.2530 และประกาศยกเลิกสัมปทานทั่วประเทศในปี พ.ศ.2531

ในปี พ.ศ.2534 ชาวบ้านได้ร่วมกันจัดตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนของหมู่บ้านขึ้น หลังจากที่ได้ร่วมสัมมนาวิพากษ์วิจารณ์ร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนที่เชียงใหม่

คณะกรรมการป่าชุมชนประกอบด้วย คณะกรรมการหมู่บ้าน กลุ่มผู้อาวุโส เจ้าอาวาสวัด อาจารย์ใหญ่โรงเรียน ในทางปฏิบัติ การทำงานก็เป็นงานของกลุ่มบุคคลเดิม เพียงแต่ตั้งชื่อใหม่มาเพิ่มเท่านั้น หลังจากตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนบ้านแม่หารได้ไม่นาน เกิดกรณีลักลอบตัดไม้ขึ้นในป่าต้นน้ำประปาภูเขา ชาวบ้านรวมตัวกันไปจับไม้ดังกล่าว และแจ้งให้เจ้าหน้าที่ป่าไม้ทราบในภายหลัง ชาวบ้านถือว่า การดูแลจัดการป่าเป็นภาระหน้าที่ของชุมชน

5.3 บ้านเมืองงาม

บ้านเมืองงาม เป็นชุมชนเก่าแก่ของชาวปกากะญอ ซึ่งอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานประมาณ 80 ปีมาแล้ว ตัวหมู่บ้านตั้งอยู่ชายแดนไทยและพม่า ในเขตอำเภอแม่าย จังหวัดเชียงใหม่ เป็นหมู่บ้านขนาดเล็กมีประชากร 168 ครัวเรือน หรือ 1,190 คน สร้างบ้านเรือนและทำไร่ไถนาอยู่ในที่ราบขนาดเล็กระหว่างภูเขา ซึ่งเป็นที่ราบที่เกิดจากการทับถมของดินตะกอนจากลำน้ำงาม ล้อมรอบด้วยภูเขาสลับซับซ้อนของลุ่มน้ำกก พื้นที่ป่าชุมชนของหมู่บ้านตั้งอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติลุ่มน้ำฝาง และอีกบางส่วนอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติดอยบ่อคำ เนื่องจากเป็นเขตชายแดน พื้นที่แถบนี้จึงเป็นบริเวณที่กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ อพยพเคลื่อนย้ายระหว่างพรมแดนเป็นประจำ มีหมู่บ้านทั้งเก่าและใหม่ของกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ อีกประมาณ 7 กลุ่มกระจัดกระจายทั่วบริเวณ ได้แก่ ละฮู อะซ่า ลีซอ ไทยใหญ่ ลื้อ จีนฮ่อ เย้า และคนเมือง ทั้งนี้ ปกากะญอเป็นพวกที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานก่อนกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ

พื้นที่บริเวณบ้านเมืองงามเคยเป็นชุมชนโบราณแห่งหนึ่งในลุ่มน้ำกก ซึ่งถูกทิ้งร้างไป และมีกลุ่มชนกลุ่มใหม่ผลัดกันเข้ามาตั้งถิ่นฐานหลายครั้ง มีร่องรอยของโบราณสถานในหมู่บ้าน ชาวบ้านเคยพบพระพุทธรูปเชียงแสนและโบราณวัตถุอื่น ๆ จำนวนหนึ่ง ในปี พ.ศ.2433 พระวิภาค ภูวดล (James Fitzroy McCarthy) ได้เขียนบันทึกการสำรวจจังหวัดภูมิประเทศในมณฑลพายัพ และกล่าวถึงบ้านเมืองงามว่าเป็นหมู่บ้านร้างกลางป่าทึบเพราะถูกไฟไหม้

หลายปีต่อมา เจ้าหลวงเมืองฝางได้โปรดให้กลุ่มชาวปกากะญอจากฝาง สะเมิง และแม่สะเรียง อพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนในที่ราบลุ่มของลำน้ำ กลางป่าเบญจพรรณที่มีไม้สัก ไม้ประดู่ขึ้นหนาแน่น ระยะแรกชาวบ้านทำไร่ข้าวบนพื้นที่ราบก่อนแล้ว จึงทยอยปรับพื้นที่ราบดังกล่าวให้กลายเป็นนา พร้อมกับทำสวนเมี่ยงบนดอย ในการจัดสรรทรัพยากรที่ดินและป่านั้น หัวหน้าหมู่บ้านเป็นผู้พิจารณาตัดสินใจในการจัดสรรที่ดินทำกิน และกำหนดคสลิทธิในการใช้ป่าของหมู่บ้านให้แก่สมาชิกของชุมชน ในช่วงหลังจากปี พ.ศ.2500 กลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ค่อย ๆ ทยอยกันอพยพเข้ามาตั้งหมู่บ้านใหม่ในละแวกใกล้เคียงกับบ้านเมืองงาม และเข้ามาใช้ทรัพยากรธรรมชาติภายในท้องถิ่นมากขึ้น

ช่วงต้นทศวรรษ 2500 พื้นที่แถบนี้กลายเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญด้านความมั่นคงของประเทศ และอยู่ในเขตสามเหลี่ยมทองคำซึ่งมีปัญหาการปลูกฝิ่น รัฐจึงขยายอำนาจเข้ามาควบคุมพื้นที่ โดยการตั้งฐานปฏิบัติการของตำรวจตระเวนชายแดน (พ.ศ.2506) ตามมาด้วยโครง สร้างพื้นฐานต่าง ๆ เช่น โรงเรียน (พ.ศ.2507) ถนน (พ.ศ.2509) อ่างเก็บน้ำ และไฟฟ้า (พ.ศ.2530) ฝายและบ่อบาดาล (พ.ศ.2531) ในช่วงปี พ.ศ.2506 ได้มีการเผยแพร่ศาสนาพุทธและคริสต์เข้ามาในหมู่บ้าน มีการสร้างสำนักสงฆ์และประกาศเขตอภัยทานรอบสำนักสงฆ์ ในเวลาไล่เลี่ยกับการสร้างโบสถ์คริสต์นิกายโรมันคาทอลิก หมอสอนศาสนาคริสต์ได้ชักชวนให้ชาวปกากะญอจากอำเภอจอมทอง แม่แจ่ม และแม่สะเรียง อพยพเข้ามาสร้างบ้านเรือน และบุกเบิกที่นาทางตอนเหนือของหมู่บ้านเดิม ชาวบ้านกลุ่มใหม่นี้นับถือศาสนาคริสต์ บ้านเมืองงามจึงขยายตัวออกเป็นกลุ่มบ้าน (ป๊อก) 2 กลุ่ม ซึ่งมาจากคนละถิ่น ป๊อกเหนือเป็นกลุ่มผู้นับถือคริสต์ซึ่งอพยพมาทีหลัง ส่วนป๊อกใต้เป็นกลุ่มผู้อพยพมาก่อน และนับถือผีและพุทธ

แต่เดิม ชาวบ้านมีระบบการผลิตแบบยังชีพ โดยปลูกข้าวปีละ 2 ครั้ง ในที่ราบซึ่งได้ปรับพื้นที่ให้เป็นนาหมดแล้ว และทำสวนเมี่ยงแทรกเป็นหย่อม ๆ ในป่าพื้นที่ไร่มีน้อยมาก จนมีคำกล่าวที่ว่า “นาเป็นพี่ ไร่เป็นน้อง” เพิ่งมีการเปลี่ยนแปลงระบบการปลูกพืชเมื่อรัฐ และบริษัทเอกชนเข้าไปส่งเสริมให้ปลูกพืชพาณิชย์ เช่น ส่งเสริมให้ปลูกถั่วเหลือง แทนการปลูกข้าวนาปรัง ในปี พ.ศ.2522 การส่งเสริมให้ปลูกพืชไร่ และไม้ผล เช่น มะม่วง และลิ้นจี่ (พ.ศ.2529-2530)

ถั่วแดงและถั่วดำ (พ.ศ.2533) แรงกดดันที่มีต่อที่ดินมีมากขึ้น เมื่อประชากรในหมู่บ้านเพิ่มขึ้น ตามธรรมชาติ ในขณะที่ที่ดินทำกินมีจำกัด ชาวบ้านจึงต้องปลูกพืชหมุนเวียนตลอดเวลา ไม่ปล่อยให้ที่ดินว่าง ขณะเดียวกันก็ขยายพื้นที่เกษตรเข้าไปในเขตป่ามากขึ้น แรงกดดันของการใช้ที่ดินต่อ พื้นที่ป่ายังเพิ่มมากขึ้นเมื่อมีการออกเอกสาร สทก. ให้แก่ชาวบ้านเมื่อปี พ.ศ.2528 ตามมาด้วยกระแสการกว้านซื้อที่ดินอย่างกว้างขวางในปี พ.ศ.2530 ทำให้ชาวบ้านบางรายกันพื้นที่ป่าไว้ขาย จากการสำรวจระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ ถึง มีนาคม พ.ศ.2535 ชาวบ้านมีที่ดินเพื่อการเกษตรเฉลี่ยครัวเรือนละ 11.78 ไร่ พื้นที่นามีเนื้อที่มากที่สุดคือ ร้อยละ 62.48 ของพื้นที่เกษตรทั้งหมด ส่วนพื้นที่ไร่และสวนคิดเป็นร้อยละ 23.29 และ 14.25 ตามลำดับ ชาวบ้านปือกเหนือมีนามากกว่าปอกใต้ในขณะที่ชาวบ้านปอกใต้มีเนื้อที่ทำไร่มากกว่าปอกเหนือ 2.5 เท่า พื้นที่ไร่ส่วนใหญ่ของทั้งสองปอกเป็นของคนจน และคนฐานะปานกลาง ส่วนพื้นที่สวนส่วนใหญ่ในปอกเหนือเป็นของคนฐานะดี ในขณะที่ คนฐานะดีในปอกใต้มีที่สวนไม่มากนัก รายได้ส่วนใหญ่ของชาวบ้านมาจากการเกษตร (ร้อยละ 44.66) รองลงไปเป็นรายได้จากการค้าขาย (ร้อยละ 21.38) ประกอบการเอง (ร้อยละ 17.65) และการใช้แรงงาน (ร้อยละ 5.86)

ป่าของหมู่บ้านเป็นทรัพยากรส่วนรวมที่เอื้อประโยชน์ในการยังชีพของชาวบ้านเมืองงาม แม้ว่ารายได้จากการพึ่งพาป่าจะมีไม่มากนัก (ร้อยละ 5.10 ของรายได้ทั้งหมดของชาวบ้านปอกใต้ และร้อยละ 1.47 ของรายได้บ้านปอกเหนือ) ทั้งนี้เพราะประโยชน์จากป่าไม่ได้ตีค่าออกเป็นตัวเงิน หรือเข้าสู่ระบบตลาดหากแต่ใช้ในการดำรงชีวิตประจำวัน อย่างไรก็ตาม การลักลอบตัดไม้เพื่อการค้าซึ่งเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ.2507 ได้ทำให้ป่าเสื่อมสภาพลง จนปัจจุบันกลายเป็นป่าเบญจพรรณที่กำลังฟื้นตัว ชาวบ้านไม่สามารถหาผักป่า และอาหารอื่นๆ จากป่าได้มากเหมือนแต่ก่อน ประกอบกับมีชาวบ้านจากหมู่บ้านอื่นมาแย่งชิงทรัพยากรจากป่า ทำให้ต้องซื้อผักและอาหารอื่นๆ จากตลาดมากขึ้น

ในการจัดการป่าของชาวบ้านเมืองงามนั้น เนื่องจากต้องแบ่งปันและแย่งชิงทรัพยากรกับหมู่บ้านหลายหมู่บ้านในละแวกใกล้เคียง จึงมีพื้นที่ป่าของหมู่บ้าน (เรียกว่า “ปกาดาสีเก๊ะ”) ประมาณ 1,500 ไร่ทางตะวันออกและตะวันตกของหมู่บ้าน โดยแบ่งเป็นเขตอุทยาน 80 ไร่ นอกนั้นเป็นป่าต้นน้ำ และป่าหัวไร่

ปลายนา สำหรับลำน้ำงามซึ่งเป็นลำน้ำสายหลักของหมู่บ้านนั้น ต้นน้ำไม่ได้อยู่ในเขตป่าของหมู่บ้านแต่อยู่บนคอยห่างไกลจากเขตหมู่บ้านหลายสิบกิโลเมตร ชาวบ้านเมืองงามถือว่า ป่าเป็นทรัพยากรส่วนรวมซึ่งสมาชิกของชุมชนเท่านั้นที่มีสิทธิใช้ทรัพยากรที่สำคัญ หรือหายากจากป่าได้ เช่น ไม้สำหรับสร้างบ้านเรือน และของป่าบางชนิด เช่น เปลือกปอสา (ซึ่งติดไฟง่าย) ส่วนทรัพยากรที่มีตามดิน เช่น เห็ด หวาย หน่อไม้ ชิง ข่า ก็อนุโลมให้คนต่างหมู่บ้านเข้ามาใช้ประโยชน์ได้ แต่ห้ามนำไปขายหรือขนไปเป็นคันรด อย่างไรก็ตาม เมื่อรัฐได้ประกาศให้พื้นที่ป่าแถบนี้เป็นป่าสงวนแห่งชาติ ในปี พ.ศ.2510 และ 2517 ตามลำดับ ทำให้สถานภาพของป่าตามจารีตประเพณีของชาวบ้าน (ป่าของหมู่บ้าน) ไม่สอดคล้องกับสถานภาพของป่าตามกฎหมาย (ป่าของรัฐ) ส่งผลต่อวิธีการใช้ป่าของคนในหมู่บ้าน และคนต่างหมู่บ้านแตกต่างกันยิ่งขึ้น คนต่างหมู่บ้านยังเข้ามาใช้ประโยชน์จากป่าซึ่ง “ไม่มีเจ้าของ” มากขึ้น ในปี พ.ศ.2528 กรมป่าไม้ได้ออกเอกสาร สทก. ในพื้นที่ร้อยละ 61 ของแปลงที่ดินทั้งหมดในหมู่บ้านเมืองงาม ประกอบกับกระแสการกว้านซื้อที่ดินในปี พ.ศ.2530 ทำให้ชาวบ้านบางส่วนเห็นคุณค่าของที่ดินและรุกล้ำป่าของหมู่บ้านเพื่อกันพื้นที่ไว้ขาย เหตุการณ์นี้ทำให้ชาวบ้านปือกได้ขยายเขตป่าทั่วไปปลายนาของตนขึ้นไปจดยอดคอยเพื่อปกป้องไว้ไม่ให้คนอื่นทำลาย เจ้าของไร่นาเท่านั้นที่มีสิทธิเหนือป่า ในขณะที่ชาวบ้านปือกเหนือยังคงละเว้นป่ายอดคอยไว้เป็นสมบัติส่วนรวม

ผู้นำหมู่บ้าน นับตั้งแต่ หัวหน้าหมู่บ้าน (ในสมัยก่อน) ตลอดจนผู้ใหญ่บ้านบางรายมีบทบาทสำคัญในการดูแลจัดการป่า โดยจัดกลุ่มตรวจตราป่าเป็นประจำ และจัดเวรดับไฟป่าในฤดูแล้ง ผู้นำทางการในอดีตมีบทบาทสำคัญในการเจรจาตกลงแบ่งเขตป่าบนคอย ระหว่างหมู่บ้านเมืองงามกับหมู่บ้านไทยใหญ่ซึ่งอยู่อีกฟากหนึ่งของคอยโดยยึดแนวสันปันน้ำเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม ยังมีปัญหาการลักลอบเข้ามาแย่งใช้ทรัพยากรจากป่าของหมู่บ้านเป็นประจำ โดยกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ในปีพ.ศ.2534 ผู้นำได้จัดประชุม และแจ้งให้หมู่บ้านในละแวกนั้นทราบเรื่องแนวเขตป่าของหมู่บ้านอีก

ความจำเป็นที่จะต้องปกป้องป่าของหมู่บ้าน ทำให้ชาวบ้านเมืองงามสนใจกระแสการพัฒนาป่าชุมชน ในปี พ.ศ.2534 ชาวบ้านหลายรายได้มีส่วนร่วมในการสัมมนาเพื่อวิจารณ์ร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนส่งผลให้มีคณะกรรมการ

การป่าชุมชนของหมู่บ้านขึ้น ทำหน้าที่ในการดูแลจัดการป่าโดยเฉพาะ แทนที่จะเป็นภาระหน้าที่ของผู้นำทางการ และคณะกรรมการหมู่บ้าน คณะกรรมการป่าชุมชน ซึ่งนำโดยผู้นำธรรมชาติ มีบทบาทในการจับขบวนการทำไม้เถื่อนบนดอย การห้ามตัดไม้ทุกชนิด การลดพื้นที่ทำไร่ และปรับระบบการหมุนเวียนที่ดินทำไร่โดยการปลูกข้าวทุกปี แต่สลับชนิดพืช การดูงานป่าชุมชนที่หมู่บ้านอื่น อย่างไรก็ตาม มีช่วงหนึ่งที่ผู้นำทางการไม่ได้มีส่วนร่วมในการจัดการป่าเหมือนเคย และมีหลายครั้งที่เกิดความขัดแย้งเนื่องจากขาดความชัดเจนว่ากิจกรรมบางอย่างเป็นภาระรับผิดชอบ หรืออยู่ในอำนาจของคณะกรรมการหมู่บ้าน หรือคณะกรรมการป่าชุมชน อย่างไรก็ตาม กลางปี พ.ศ.2535 สภาตำบลเริ่มสนับสนุนงานป่าชุมชนในตำบลทำให้ผู้นำทางการหันมาร่วมมือกับคณะกรรมการป่าชุมชนมากขึ้น

5.4 บ้านป่าลัน

บ้านป่าลันเป็นชุมชนชาวอีสานที่อพยพหนีภัยแล้งจากภาคอีสาน เข้ามาบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่าสงวนแม่กกฝั่งขวา (ประกาศเมื่อ พ.ศ.2512) อำเภอมะจัน จังหวัดเชียงรายเมื่อประมาณ 27 ปีมาแล้ว เป็นชุมชนอีสานแห่งหนึ่งในหลายแห่งที่ทยอยอพยพเข้ามาอยู่ในละแวกเดียวกัน โดยซื้อที่ดินจากคนเมืองเจ้าของถิ่น ตัวหมู่บ้านป่าลันตั้งอยู่บนพื้นที่ลูกคลื่นลอนลาดเชิงดอย ซึ่งมีชั้นดินต้นเป็นดินร่วนปนทรายที่เกิดจากตะกอนลำน้ำ พื้นที่ทางตะวันออกและตะวันตกของหมู่บ้านเป็นแนวภูเขาเตี้ยๆ ปกคลุมด้วยป่าเบญจพรรณซึ่งเคยถูกทำลาย และกำลังฟื้นตัวขึ้นมาใหม่

การอพยพของคนอีสานเข้าสู่พื้นที่จังหวัดเชียงราย เกิดจากคำบอกเล่าและชักชวนของคนอีสานที่เคยเดินทางมาติดต่อค้าขาย ท่องเที่ยว หรือ มาตั้งหลักแหล่งอยู่ก่อนแล้ว การอพยพเข้าสู่พื้นที่บ้านป่าลันเริ่มเมื่อปี พ.ศ.2508 โดยทยอยอพยพเป็นระลอก เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ดอน มีที่ลุ่มที่ใช้ทำน่าน้อย ผู้อพยพรุ่นแรกจึงสามารถซื้อที่ลุ่มที่มีน้ำไหลผ่านไว้ได้ ตลอดจนสามารถอ้างสิทธิของตระกูลในการครอบครองป่าต้นน้ำซึ่งอยู่ติดกับไร่นาได้ ในขณะที่ผู้อพยพรุ่นหลังจำต้องซื้อที่ดอนที่มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำสำหรับทำไร่ การปกครองบ้านป่าลันแบ่งกลุ่มบ้านออกเป็น 2 กลุ่ม (ปึกใหญ่ และปึกน้อย)

มีประชากรทั้งสิ้น 146 ครัวเรือนหรือประชากร 740 คน

ในช่วงแรกที่เพิ่งอพยพเข้ามาอยู่ใหม่ ชาวบ้านป่าลัน บุกเบิกพื้นที่เพื่อทำนาในร่องน้ำ (นาแก๊ต) และบุกเบิกป่าบนที่ดอนเพื่อใช้ปลูกข้าวไร่ อ้อย และปอ แต่ขายผลผลิตไม่ได้เพราะอยู่ไกลตลาด จึงเปลี่ยนไปรับจ้างตัดไม้ฟันส่งโรงบ่มไບยาสูบ และรับจ้างตัดไม้และเลื่อยไม้แปรรูปขาย ในปีพ.ศ.2518 ข้าวโพดได้ขยายตัวเข้ามาในหมู่บ้านป่าลัน ตามด้วย มันสำปะหลังในปี พ.ศ.2525 ทำให้การรับจ้างตัดไม้เลื่อยไม้ค่อยน้อยลง เพราะแรงงานส่วนหนึ่งหันมารับจ้างทำไร่จากการสำรวจรายครัวเรือนในเดือนกุมภาพันธ์ ถึงมีนาคม พ.ศ.2535 พื้นที่ทำไร่มีมากถึงร้อยละ 69.82 พื้นที่นาร้อยละ 29.52 พื้นที่สวนร้อยละ 0.66 พื้นที่ทำไร่ส่วนมากใช้ปลูกมันสำปะหลัง (ร้อยละ 88.89) ที่เหลือเป็นพื้นที่ปลูกข้าวโพด ในการทำนาทำไร่นั้น ชาวบ้านได้เวนคืนไม้ใหญ่ให้ขึ้นเป็นกลุ่มๆ ในที่นาที่ไร่ และเถียงนาเพื่อเก็บไว้ให้ลูกหลานสร้างบ้านเรือนในอนาคต อย่างไรก็ตาม การขยายตัวของพืชไร่ สร้างแรงกดดันในการใช้ที่ดินต่อพื้นที่ป่า ทำให้มีการขยายพื้นที่ป่า และการขยายพื้นที่ปลูกพืชไร่ขึ้นบนเชิงคอย ซึ่งเป็นที่ค่อนข้างลาดชัน และมีดินเป็นดินร่วนปนทรายต้นๆ ง่ายต่อการชะล้างพังทลาย ปัญหาที่ตามมาคือ การเสื่อมความอุดมสมบูรณ์ของดิน และการชะล้างพังทลายของหน้าดินและผลผลิตที่ตกต่ำ เป็นวัฏจักรที่ทำให้ชาวบ้านต้องหันไปพึ่งพาป่าและการรับจ้างมากขึ้น

การดูแลจัดการป่าของชาวบ้าน เมื่อแรกอพยพเข้ามา ป่าเบญจพรรณบนคอยยังมีความอุดมสมบูรณ์ มีไม้ยาง และไม้มีค่าชนิดอื่นๆ ขึ้นหนาแน่น ชาวบ้านจึงทำน้ำมันยางขาย และหวงแหนป่าอย่างมากเพราะถือว่า ดินยางและน้ำมันยางเป็นทรัพย์สินส่วนบุคคลห้ามลักขโมยน้ำมันยาง หรือโค่นต้นยาง ชาวบ้านป่าลัน ยอมรับว่า ป่าบางส่วนของหมู่บ้านเป็นป่าของตระกูลผู้บุกเบิกบางตระกูลมาจนทุกวันนี้ ในช่วงเดียวกันนั้น ชาวบ้านยังมีความเชื่อว่า ป่าล้าห้วย และหนองน้ำ เป็นที่อยู่ของผีป่า ผีห้วย ผีน้ำ ซึ่งดูแลสถานที่ดังกล่าวให้มีความอุดมสมบูรณ์และเชื่อเรื่องผีปูด่าซึ่งคุ้มครองสมาชิกภายในหมู่บ้านการลวงล้าหรือใช้ประโยชน์จากสถานที่ลึงสติของผีจะต้องเป็นไปตามกฎเกณฑ์ความเชื่อ เช่น ห้ามตัดไม้ริมลำห้วย หากละเมิดจะถูกผีลงโทษ แต่ต่อมากลางความเชื่อเรื่องผีเริ่มเสื่อมคลาย เมื่อบริษัทสัมปทานตัดไม้ในป่าในปี พ.ศ.2516-2518 โดยไม่

ได้รับอันตรายจากผี พระสงฆ์ก็มีบทบาทในการขอร้องให้ชาวบ้านเลิกเซ่นไหว้ ผีด้วยชีวิตสัตว์ ประกอบกับแรงกดดันของการใช้ที่ดินที่มีต่อป่าและขาดการสืบทอดต่อโดยคนรุ่นหลัง

นับตั้งแต่มีการสร้างสำนักสงฆ์ในปี พ.ศ.2512 พระสงฆ์มีบทบาทสำคัญในการอนุรักษ์ป่า ร่วมกับชาวบ้านที่ศรัทธาในการรักษาป่ารอบๆ สำนักสงฆ์ให้เป็นเขตอภัยทาน และเทศนาสั่งสอนให้ชาวบ้านเห็นคุณค่าของป่า พระสงฆ์ได้ชักนำชาวบ้านเพาะกล้าพรรณไม้จำพวกไม้มะค่าและไม้ประจำถิ่นอื่นๆ เพื่อปลูกเสริมในเขตป่าอภัยทาน

การสัมปทานไม้ในปี พ.ศ.2516-2518 มีส่วนทำให้ทั้งบริษัทและชาวบ้านทำลายป่า เพราะต่างฝ่ายมองสิทธิในการใช้ทรัพยากรในป่าต่างกัน บริษัทอ้างสิทธิตามกฎหมายสัมปทาน ส่วนชาวบ้านถือว่าป่าเป็นของหมู่บ้าน โดยเฉพาะไม้ยาง ถือเป็นทรัพย์สินส่วนบุคคล ชาวบ้านกลุ่มทำน้ำมันยางจึงโค่นไม้ยางลงทำบ้านเรือน และขายให้เพื่อนบ้าน เพื่อป้องกันไม่ให้นายทุนจากข้างนอกได้ไม้ของชุมชน

การแย่งชิงทรัพยากรป่าระหว่างชาวบ้านกับนายทุนข้างนอก การรับจ้างเลื่อยไม้ และการขยายตัวของพืชไร่เข้าไปในที่ป่า ทำให้ป่าหมดไปเหลือแต่ไม้เล็กส่งผลกระทบต่อน้ำ การขาดแคลนน้ำในลำห้วยซึ่งต้องใช้ในการเกษตรขาดแคลนลง ผู้นำทางบางรายและพระสงฆ์ได้กระตุ้นให้ชาวบ้านหันมาอนุรักษ์ป่า โดยปล่อยให้พื้นตัวเองตามธรรมชาติขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ในปี พ.ศ.2534 พื้นที่ป่าที่อนุรักษ์ไว้มีประมาณ 300 ไร่ (ป่าอภัยทาน) ในปี พ.ศ.2535 กลุ่มชาวบ้านที่ผลักดันเรื่องการอนุรักษ์ป่า ได้เสนอแผนการจัดการป่าของหมู่บ้านโดยการขยายแนวเขตป่าออกไป และจำแนกประเภทป่าตามการใช้ประโยชน์จากป่า ได้แก่ ป่าต้นน้ำเนื้อที่ประมาณ 700 ไร่ ป่าอภัยทาน 300 ไร่ ป่าชุมชนถาวรเนื้อที่ 500 ไร่ และป่าชุมชนใช้สอยเนื้อที่ประมาณ 700-1,000 ไร่

ในการจัดการดูแลป่านั้น คณะกรรมการหมู่บ้านเป็นผู้รับผิดชอบ โดยการสนับสนุนของพระสงฆ์และการช่วยเหลือของอาสาสมัครป้องกันรักษาป่าประจำหมู่บ้าน ได้มีความคิดจะตั้งคณะกรรมการป้องกันป่าและหน่วยอาสาป้องกันป่าของหมู่บ้าน กฎระเบียบในการใช้ป่าแม้จะไม่ชัดเจน แต่ก็มุ่งไปที่การรักษาทรัพยากรในป่าบริเวณต้นน้ำ และเขตอภัยทานไว้สำหรับคนในหมู่บ้าน

ห้ามคนนอกมาตัดไม้ของหมู่บ้าน ยอมให้คนนอกเก็บหน่อไม้ แต่ห้ามนำไปขาย สำหรับผู้ที่ละเมิดกฎ ชาวบ้านมักใช้วิธีการประนีประนอมมากกว่าวิธีการทางกฎหมายไม่ว่าจะเป็นคนอีสาน หรือคนเมืองที่เข้ามาลักลอบตัดไม้ โดยมีคำพูดว่า **“หมูเหคนอีสานอพยพเข้ามาขอใช้ไม้ ใช้ป่าร่วมกัน และขอให้ช่วยกันอนุรักษ์ให้ลูกหลาน”** ชาวบ้านป่าลันพัฒนาเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านและชาวอีสาน ประสานงานกับหน่วยงานของรัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชนจัดตั้งคณะกรรมการพัฒนาป่าชุมชนจังหวัดเชียงราย อันประกอบด้วยเจ้าหน้าที่ป่าไม้ นักวิชาการ นักวิจัย นักพัฒนาจากองค์กรพัฒนาเอกชนและตัวแทนจากกลุ่มอนุรักษ์องค์กรชาวบ้านในพื้นที่เป้าหมาย

บทที่ 2

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ของหมู่บ้านป่าชุมชน

ตามสภาพทางภูมิศาสตร์แล้ว หมู่บ้านป่าชุมชนในกรณีศึกษาทั้งหมด ตั้งอยู่ในที่ราบติดกับเชิงเขา ซึ่งปกคลุมด้วยป่าเบญจพรรณอันเป็นต้นน้ำของลำห้วยขนาดเล็ก ที่ไหลหล่อเลี้ยงการเกษตรของหมู่บ้านได้เพียงไม่กี่ชุมชน หมู่บ้านทำนองนี้ได้บ่งบอกถึงลักษณะพิเศษของชุมชนในภาคเหนือจำนวนมากที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ตามชายขอบของแอ่งที่ราบขนาดเล็ก และแตกต่างจากหมู่บ้านในที่ราบขนาดใหญ่ ที่มีที่อยู่ห่างจากป่าต้นน้ำ ทำให้ชุมชนไม่สามารถมีส่วนร่วมในการจัดการป่าได้มากนัก สำหรับหมู่บ้านป่าชุมชนแล้ว ชาวบ้านจะอาศัยน้ำจากลำห้วย ซึ่งมีต้นน้ำจากป่าติดกับหมู่บ้านในการทำนาดำ บนพื้นที่ราบแคบๆ ตามหุบเขา ทำให้ชุมชนมีวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ของการดำรงชีวิตที่ผูกพันแนบแน่นกับป่ามาก แต่ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับป่าก็ไม่ได้ราบเรียบและหยุดนิ่งเสมอไป หากมีทั้งปัญหาการต่อสู้กับความผันแปรของธรรมชาติและความขัดแย้งทางสังคม เพราะชุมชนไม่ได้้อยู่อย่างโดดเดี่ยวเป็นเอกเทศ แต่ต้องสัมพันธ์กับสังคมภายนอก ทั้งกับชุมชนอื่นๆ ในท้องถิ่น ตลอดจนต้องข้องเกี่ยวกับรัฐและตลาด ดังนั้น เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและอำนาจการเมือง ชาวบ้านก็ต้องปรับเปลี่ยนรูปแบบของความสัมพันธ์ของตนกับป่าอยู่ตลอดเวลา ซึ่งแสดงออกในรูปของแรงกดดันที่มีต่อป่า

การศึกษาในบทนี้จึงพยายามจะวิเคราะห์พลวัตของความสัมพันธ์

ระหว่างชุมชนกับป่า และเงื่อนไขทางสังคมที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงแรงกดดันต่อการใช้และการจัดการป่า โดยเฉพาะในประเด็นหลัก ๆ 3 ประการคือ 1) การตั้งถิ่นฐานและวัฒนธรรมการผลิต 2) สิทธิและอำนาจในการควบคุมทรัพยากร 3) ความสัมพันธ์กับรัฐ และอิทธิพลของระบบตลาด และเพื่อให้เห็นพลวัตรของการปรับตัวของชุมชนอย่างชัดเจน จึงจำเป็นต้องแยกพิจารณาประเด็นต่าง ๆ ออกตามกรอบของช่วงเวลา ซึ่งสามารถจำแนกออกได้ 4 ยุค ตามลักษณะพัฒนาการของแรงกดดันต่อการใช้ป่า โดยพยายามยึดรากฐานทางประวัติศาสตร์ของหมู่บ้านกรณีศึกษาเป็นหลัก ทั้งนี้จะพบว่าทุกชุมชนในกรณีศึกษา มีพัฒนาการผ่านทุกยุค แต่อาจจะเกิดในช่วงเวลาที่แตกต่างกันไปบ้าง และบางยุคก็อาจมีช่วงเวลาคาบเกี่ยวกัน ยุคต่าง ๆ เหล่านี้คือ ยุคแรกเรียกว่า ยุคบ้านป่า หรือยุคการตั้งถิ่นฐาน ตามด้วยยุคทำไม้ ยุคพืชพาณิชย์ และท้ายที่สุดในปัจจุบันถือว่าอยู่ในยุคของการแย่งชิงทรัพยากร สาละสำคัญของแต่ละยุคมีดังต่อไปนี้

1. ยุคการตั้งถิ่นฐาน

แม้ว่าที่ตั้งของหมู่บ้านกรณีศึกษาส่วนใหญ่จะอยู่ตามที่ราบ และที่ดอนชายขอบของแอ่งที่ราบขนาดเล็ก แต่ก็ปรากฏว่าพื้นที่เหล่านั้นเป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณมาก่อน และมีกลุ่มชนต่าง ๆ ผลัดเปลี่ยนกันเข้ามาตั้งถิ่นฐานตลอดมา ซึ่งเป็นผลมาจากการเคลื่อนย้ายอพยพ เพราะสงครามและโรคระบาด ในกรณีของบ้านน้ำไคร้ อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน เป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณลุ่มน้ำย่าง ซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางของเมืองน่านสมัยโบราณ สำหรับชาวบ้านน้ำไคร้ในปัจจุบันนั้นสืบเชื้อสายมาจากชาวไทยลื้อที่อพยพมาจากสิบสองปันนา และชาวลาวพวนจากลาว เพื่อมาตั้งถิ่นฐานใหม่ราว 150 ปีมาแล้ว กรณีของบ้านแม่หาร อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอนนั้น เป็นที่ตั้งชุมชนชาวปกากะญอมาอย่างต่อเนื่องไม่น้อยกว่า 300 ปี แต่เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวมีโรคภัยชุกชุมทำให้ชาวบ้านต้องเคลื่อนย้ายอพยพ เปลี่ยนแปลงที่ตั้งหมู่บ้านอยู่ตลอดเวลาในบริเวณใกล้เคียงนั่นเอง ในพื้นที่ของบ้านเมืองงาม อำเภอแม่ฮาด จังหวัดเชียงใหม่ ก็พบว่าเป็นที่ตั้งเมืองโบราณลุ่มน้ำกก สมัยเชียงแสน และในปี พ.ศ.2433 James Fitzroy McCarthy ได้เขียนถึงบ้านเมืองงามในบันทึกการสำรวจจังหวัด

ภูมิประเทศของมณฑลพายัพว่า เป็นหมู่บ้านร้างกลางป่าทึบ เพราะถูกไฟไหม้สำหรับชาวปกากะญอที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านเมืองงามในปัจจุบันนั้น เจ้าเมืองฝางได้โปรดให้อพยพเข้ามาจากฝาง สะเมิง และแม่สะเรียง กว่า 80 ปีมาแล้ว และหลังจากปี พ.ศ.2500 เป็นต้นมาก็มีกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ทอยยกกันอพยพเข้ามาตั้งหมู่บ้านใหม่ในละแวกใกล้เคียงเพิ่มขึ้น ส่วนที่ตั้งบ้านป่าลัน อำเภอมะจัน จังหวัดเชียงรายนั้น ต่างจากหมู่บ้านกรณีศึกษาอื่นๆ กล่าวคือ ไม่เคยเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณ แต่ประมาณ 50 ปีมาแล้วชุมชนคนเมืองในบริเวณใกล้เคียงเคยใช้เป็นพื้นที่ขยายการทำมาหากิน สำหรับเลี้ยงวัวควาย ทำไร่ และทิ้งไว้เป็นป่าเหล่า (พื้นที่พักดินในการทำไร่ข้าว) และประมาณปี พ.ศ.2508 ชาวอีสานได้ทะยอยอพยพเข้ามาตั้งชุมชนขึ้น โดยการซื้อที่ดินจากคนเมืองที่เป็นเจ้าของอยู่เดิม

ช่วงเวลาของยุคบ้านป่าของเกือบทุกชุมชนมีระยะยาวนานมาก จนถึงราวก่อนปี พ.ศ.2500 ยกเว้นบ้านป่าลันที่มียุคบ้านป่าควบคู่ไปกับยุคทำไม้ เพราะตั้งชุมชนหลังกรณีอื่นๆ มาก ในช่วงเวลาดังกล่าว พบว่าแรงกดดันที่ชุมชนมีต่อป่ามีน้อย นอกจากจะมีประชากรไม่มากแล้ว ทุกชุมชนยังเน้นการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก ซึ่งจะเริ่มจากการบุกเบิกพื้นที่ราบในป่าปลูกข้าวไร่ และค่อยๆ ปรับปรุงไร่บางส่วนที่สามารถสร้างฝายทดน้ำจากลำห้วยเข้ามาใช้ได้ให้เป็นนาตา ช่วยให้เกิดระบบการเกษตรแบบถาวรที่สร้างความมั่นคงให้กับการผลิต อาจกล่าวได้ว่าที่นาได้ผู้สัมพันธ์ให้ชุมชนเชื่อมโยงกับลำห้วยและป่าต้นน้ำอย่างแน่นแฟ้น เพราะเป็นเสมือนที่มาของชีวิต และรากฐานของความคิดเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งกลายเป็นอุดมการณ์ในการยังชีพของสังคมชาวนา ที่แสดงออกด้วยการทำพิธีฆ่าสัตว์เซ่นไหว้ เพื่อแสดงความกตัญญูต่อผืนอารักษ์ต้นน้ำเป็นประจำทุกปี

แม้ว่าชุมชนต่างๆ จะมีนาเป็นระบบการผลิตหลักก็ตาม แต่ทุกชุมชนก็ยังใช้พื้นที่ดอนเชิงเขาตามหัวไร่ปลายนาทำไร่ข้าว เพื่อเสริมระบบการทำนา การทำไร่ข้าวนี้จะเปลี่ยนพื้นที่ปลูกทุกปี โดยชาวบ้านจะพักดินในพื้นที่เก่าไว้เป็นไร่เหล่า ปล่อยให้ป่าฟื้นสภาพประมาณ 5-10 ปีแล้ว จึงทวนกลับมาทำไร่อีก ชาวบ้านมักจะมีที่ไร่หลายแปลงให้เพียงพอกับการหมุนเวียน ซึ่งในระยะยาวก็ทำให้ระบบการผลิตเกิดความมั่นคงได้เช่นกัน ขณะเดียวกันระบบการทำไร่หมุน

เวียนก็ไม่กระทบกับคุณภาพของระบบนิเวศมากนักหากอยู่ในพื้นที่ที่มีความลาดชันพอสมควร ในปัจจุบันรัฐจะไม่ยอมรับพื้นที่ไร่เหล่านี้เป็นพื้นที่ถือครองสำหรับการเกษตร เพราะถือว่าเป็นไร่เลื่อนลอย ทำให้เกิดปัญหาขัดแย้งกับชาวบ้านเกี่ยวกับสิทธิทำกินและการถือครอง

นอกจากการทำนาควบคู่กับการทำไร่ข้าวแล้ว ในกรณีของบ้านเมืองงาม ชาวบ้านยังทำสวนเมี่ยงอีกด้วย โดยใช้พื้นที่ป่าที่ปกคลุมยอดดอย แต่การทำสวนเมี่ยงมีผลกระทบต่อป่าน้อยมาก เพราะไม่ใช่เป็นการนำสิ่งแปลกปลอมเข้าไปในป่า หากเป็นเพียงการแผ้วถางพื้นที่บริเวณที่มีต้นชาเมี่ยงขึ้นอยู่ เพื่อให้สามารถเก็บใบเมี่ยงได้สะดวกขึ้น จากต้นที่ขึ้นอยู่แล้วในป่าตามธรรมชาติ จะมีการปลูกเสริมบ้างก็ในกรณีที่ต้นเก่าตายไปแล้วเท่านั้น ด้วยเหตุนี้เองทำให้หน่วยงานของรัฐในปัจจุบันเห็นว่าสวนเมี่ยงยังคงเป็นพื้นที่ป่า และไม่ยอมรับสวนเมี่ยงว่าเป็นพื้นที่ถือครองของชาวบ้านจึงกลายเป็นต้นเหตุของความขัดแย้งเรื่องการถือครองอีกจุดหนึ่ง

จากการที่ชุมชนมีระบบการเกษตรที่ยั่งยืนและมีคุณภาพกับระบบนิเวศ ทำให้ป่าโดยรอบชุมชนได้รับผลกระทบน้อยมาก ป่าจึงคงความสมบูรณ์ มีต้นไม้ขึ้นอยู่อย่างหนาแน่น นอกจากนั้นชาวบ้านยังไม่ตัดไม้เนื้อแข็งมาสร้างบ้าน มักจะใช้ไม้ไผ่ เพราะเชื่อว่าไม้ใหญ่มีผีรักษาอยู่ ซึ่งถือได้ว่าเป็นขนบธรรมเนียมตามประเพณีในการจัดการป่าในยุคแรกๆ และชาวบ้านยังพยายามจะอาศัยอยู่ในเรือนหลังเดียวกันแบบครอบครัวขยาย โดยจะแยกออกไปตั้งเรือนใหม่ เมื่อเรือนหลังเก่าแบกรับผู้อาศัยเพิ่มไม่ได้อีกแล้วเท่านั้น ทำให้ชุมชนบ้านป่าใช้ไม้เพื่อการอยู่อาศัยน้อยมาก

ในขณะที่ที่ดินทำกิน ไม่ว่าจะเป็นา ไร่ หรือสวน มักจะได้มาด้วยการบุกเบิกที่ป่า และสืบเป็นมรดกอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของกลุ่มเครือญาติ โดยมีการยอมรับสิทธิการใช้ของกันและกันตามประเพณี ยกเว้นในกรณีของบ้านป่าสัน ชาวอีสานที่อพยพมาใหม่ต้องซื้อที่ดินทำกินจากคนเมืองซึ่งเป็นเจ้าของเดิม ทั้งนี้เพราะบ้านป่าสันตั้งชุมชนขึ้นภายหลังหมู่บ้านอื่นๆ มาก ส่วนพื้นที่ป่าในยุคตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านป่าชุมชนส่วนมากจะอยู่ในความควบคุมของชุมชน ชาวบ้านป่าจะถือว่านาเป็นศูนย์กลางของสิทธิการใช้ของตระกูล และสามารถสงวนสิทธิในที่ดินหัวไร่ปลายนาไว้ได้อีกจำนวนหนึ่งเพื่อการทำข้าวไร่ นอก

เนื่องจากนั้นจะอยู่ในความดูแลของชุมชน ซึ่งอนุญาตให้ชาวบ้านเข้าไปล่าสัตว์ได้บ้างชนิด และเก็บหาพืชและของป่ามาใช้สอย มาเป็นอาหารและยา พื้นที่ป่าของชุมชนจะมีการระบุขอบเขตที่ชัดเจนให้อยู่ภายในลุ่มน้ำหนึ่ง โดยแต่ละชุมชนจะไม่ใช้ประโยชน์จากป่าลูก้าเขตของกันและกัน เพราะมีความเชื่อว่า ผีอารักษ์ป่าของชุมชนของตนจะไม่มีอำนาจคุ้มครองนอกพื้นที่ อำนาจในการจัดการป่าของชุมชนจะแสดงออกผ่านความเชื่อเรื่องผีอารักษ์ป่านี้เอง ทั้งนี้เพราะจารีตในการใช้ป่าจะวางอยู่บนความเชื่อว่าการผิดผี ซึ่งหมายถึงการกระทำใดๆ ที่ละเมิดข้อห้ามของชุมชน จะทำให้เจ็บไข้ได้ป่วย เช่น การตัดต้นไม้ใหญ่ และการฆ่าสัตว์ป่าบางชนิด ในยุคบ้านป่านี้มักมีใช้ป่าซุกซุม ทำให้ชาวบ้านยอมรับกฎเกณฑ์ต่างๆ และไม่กล้าละเมิดป่า เพราะกลัวผีสิงโทษให้เป็นไข้ป่า ด้วยเหตุนี้เองจารีตของชุมชนจึงช่วยจัดการและรักษาป่าไว้ได้เป็นอย่างดี

การที่ชุมชนในยุคบ้านป่าสร้างผลกระทบและแรงกดดันต่อป่าน้อยมาก นอกจากจะเป็นเพราะช่วงเวลานั้นมีประชากรน้อย และชุมชนยังเน้นการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพแล้ว ที่สำคัญยังเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่ชุมชนอยู่อย่างค่อนข้างเป็นอิสระ ทำให้มีอำนาจในการจัดการและควบคุมการใช้ป่าอย่างเต็มที่ โดยแทบไม่มีการแทรกแซงจากอำนาจภายนอก ทั้งนี้เพราะชุมชนบ้านป่าติดต่อกับสังคมภายนอกน้อยมาก ส่วนใหญ่มักจะเป็นการค้าขายระหว่างชุมชน ยกเว้นบ้านแม่หารที่มีความสัมพันธ์กับอำนาจรัฐภายนอกมาช้านานแล้ว ดังจะเห็นว่าชาวบ้านต้องส่งส่วยให้เจ้านครเชียงใหม่เป็นครั้งคราว แต่ที่สำคัญเจ้าเมืองได้ให้สัมปทานบริษัททำไม้ของอังกฤษเข้ามาตัดไม้ตั้งแต่ราวปี พ.ศ.2450 มาแล้ว ทำให้บ้านแม่หารมีการทำไม้ก่อนชุมชนอื่นๆ

สำหรับกรณีบ้านป่าลันที่ชาวอีสานเพิ่งมาตั้งเป็นชุมชนขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2508 ชาวบ้านที่อพยพมาภายหลังต้องประสบปัญหาการขาดแคลนพื้นที่ทำกิน จึงทำให้มีแรงกดดันให้ใช้ป่ามากกว่าชุมชนอื่นๆ ดังจะพบว่าชาวบ้านบางส่วนได้เริ่มเข้าไปเจาะและเผาต้นยางในป่า เพื่อทำน้ำมันยางขาย โดยถือกันว่าต้นยางเป็นทรัพย์สินส่วนบุคคลห้ามลักขโมยน้ำมันยางหรือโค่นต้นยาง ขณะที่กลุ่มตระกูลผู้บุกเบิกที่มีที่นามากก็จะพยายามสงวนพื้นที่ป่าบางบางส่วนไว้เป็นต้นน้ำ จนถือว่าเป็นที่ป่าของตระกูล ขณะที่ป่าส่วนใหญ่ยังคงเชื่อว่ามีผีดูแลอยู่เช่นเดียวกับหมู่บ้านอื่นๆ

2. ยุคเก่าไป

ยุคนี้ในหมู่บ้านกรณีศึกษาส่วนใหญ่จะเริ่มประมาณหลังปี พ.ศ.2500 เล็กน้อย ซึ่งมีการตัดไม้เนื้อแข็งอย่างเข้มข้น สร้างแรงกดดันต่อป่าอย่างขนานใหญ่ จนพื้นที่ป่ารอบๆ ชุมชนลดลงอย่างรวดเร็ว และค่อยๆ ลื่นสุดลงราวปี พ.ศ.2525 เมื่อชาวบ้านเริ่มต่อต้านการทำไม้ แต่ไม่ได้หมายความว่า การลักลอบตัดไม้จะหมดไปโดยสิ้นเชิงเพียงแต่ลดความเข้มข้นลงไปเท่านั้น และยังคงเหลืออยู่อย่างประปราย ข้อสังเกตที่สำคัญของยุคนี้คือ การทำไม้ไม่ได้เกิดจากการริเริ่มของชุมชนท้องถิ่น ตรงกันข้ามกลับแสดงให้เห็นว่าชุมชนค่อยๆ สูญเสียอำนาจในการควบคุมทรัพยากรป่าให้กับอำนาจภายนอก ซึ่งมีทั้งอำนาจรัฐ อำนาจไม่เป็นทางการหรืออำนาจเถื่อน และอิทธิพลของระบบตลาด โดยเริ่มจากการที่รัฐอ้างสิทธิในการดูแลป่าด้วยการประกาศให้พื้นที่ป่า ในบริเวณหมู่บ้านกรณีศึกษาเป็นป่าสงวนแห่งชาติ นับตั้งแต่ป่าแม่ยมฝั่งขวา ในพื้นที่บ้านแม่หารในปี พ.ศ.2506 ป่าลุ่มน้ำฝางและป่าดอยบ่อคำ ในบริเวณบ้านเมืองงามในปี พ.ศ.2510 และปี พ.ศ.2517 และป่าแม่กกฝั่งขวา ในพื้นที่บ้านป่าลั่น ในปี พ.ศ. 2512 ซึ่งตกอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันกับยุคทำไม้นี้ จึงเกิดคำถามว่า **อำนาจในการจัดการป่าของรัฐสนับสนุนการอนุรักษ์ป่าได้มากน้อยเพียงใด หรือเป็นเพียงมาตรการในการหาผลประโยชน์ของรัฐเท่านั้น**

สำหรับบ้านแม่หาร ยุคทำไม้เริ่มต้นก่อนหมู่บ้านอื่น ๆ ซึ่งแบ่งออกได้ 3 ช่วงคือ ช่วงแรกเริ่มประมาณปี พ.ศ.2450 รัฐได้ให้สัมปทานทำไม้กับบริษัทของอังกฤษคือบริษัทบอมเบย์เบอร์มาและเชื้อสายเจ้านายเมืองยวมได้เข้ามาตัดไม้สัก โดยมีชาวบ้านเข้าร่วมเป็นลูกจ้าง ช่วงที่สองเริ่มหลังจากการประกาศป่าแม่ยมฝั่งขวาเป็นป่าสงวนแห่งชาติเพียง 2 ปี คือใน ปีพ.ศ.2508 รัฐได้ให้สัมปทานแก่บริษัทเอกชนเป็นเวลา 15 ปี จนทำให้ป่าธรรมชาติรอบๆ หมู่บ้าน ค่อยๆ หมดไปกลายเป็นเพียงป่าแพะ (ป่าละเมาะ) ที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์ได้แต่เพียงเก็บใบตองตึงมาผึ่งหลังคาบ้านเท่านั้น ในช่วงนี้บริษัททำไม้ได้ตัดถนนเปิดให้หมู่บ้านเชื่อมต่อกับโลกภายนอก ชาวบ้านก็หันมามืออาชีพรับจ้างบริษัททำไม้มากขึ้น และช่วงสุดท้ายในปีพ.ศ.2523 รัฐได้ให้สัมปทานทำไม้กระจายเลยแก่บริษัทเอกชนอีกแห่ง ซึ่งลูก้าเข้ามาในเขตต้นน้ำของหมู่บ้าน ทำให้เกิดความแห้งแล้ง ประกอบกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) ที่เข้ามาเคลื่อนไหวอยู่ใน

บริเวณนั้นให้การสนับสนุน ชาวบ้านจึงลุกขึ้นต่อต้านการให้สัมปทานในปี พ.ศ.2526 และสิ้นสุดลงด้วยการที่รัฐสั่งปิดป่า ยกเลิกการให้สัมปทานแก่เอกชนทั่วประเทศในปี พ.ศ.2531

นอกจากอำนาจรัฐแล้ว อำนาจไม่เป็นทางการหรืออำนาจเถื่อนก็มีส่วนอย่างสำคัญต่อการทำไม้ ซึ่งเห็นได้ชัดเจนและสอดคล้องกันทั้งในกรณีของบ้านน้ำไคร้และบ้านเมืองงาม ที่บ้านน้ำไคร้ยุคทำไม้เริ่มในปี พ.ศ.2510 เมื่อทหารถูกส่งเข้ามาตั้งค่าย เพื่อปราบปรามอิทธิพลของพคท. ที่เคลื่อนไหวในบริเวณนั้น ทหารกลายเป็นศูนย์อำนาจใหม่ในท้องถิ่น ทหารบางรายอิงอำนาจรัฐและบิดเบือนแสวงหาประโยชน์ส่วนตัวจากการทำไม้แปรรูปในลักษณะอำนาจเถื่อน ที่บ้านเมืองงามก็เกิดเหตุการณ์ทำนองเดียวกันคือ ในปี พ.ศ.2506 ตำรวจตระเวนชายแดนบางรายที่ถูกส่งเข้ามาดูแลความมั่นคง ก็ใช้อำนาจรัฐโดยมิชอบหาประโยชน์เพื่อตัวเอง ด้วยการจ้างชาวบ้านตัดไม้ โดยอ้างว่าจะเอาไปใช้สร้างโรงเรียน ต่อมากับซื้อไม้จากชาวบ้านไปขาย โดยการชักลากไม้ลงไปล่องแม่น้ำกก ออกจากหมู่บ้านไปที่อำเภอ แต่หลังจากตำรวจตระเวนชายแดนร่วมกับกรป.กลาง ตัดถนนลูกรังเข้าหมู่บ้านในปี พ.ศ.2509 การค้าไม้เถื่อนก็เพิ่มจำนวนมากขึ้น ปรากฏว่าการลักลอบตัดไม้ส่งออกไปขายภายนอกนั้น ตำรวจมักจะมีส่วนเกี่ยวข้องอยู่ทุกครั้ง มิฉะนั้นจะไม่สามารถนำไม้ออกไปจากหมู่บ้านได้ การใช้อำนาจของตำรวจปกป้องการค้าไม้เถื่อนดังกล่าว ทำให้ไม้ไม่ป้าหมดลงอย่างรวดเร็ว

ชาวบ้านซึ่งได้รับประโยชน์เพียงเล็กน้อยจากการทำไม้ด้วยวิธีนี้ จึงเริ่มตัดไม้เนื้อแข็งมาสร้างบ้าน และตัดไม้ขายเองบ้าง โดยการสนับสนุนของผู้นำชุมชนและอำนาจเถื่อน ทำให้เกิดความขัดแย้งขึ้นในชุมชนระหว่างกลุ่มที่ต้องการหาประโยชน์จากการทำไม้ กับกลุ่มที่ต้องการให้ชุมชนควบคุมจัดการป่าอนุรักษ์ ป่าต้นน้ำเพื่อการเกษตร แต่ในช่วงนี้ผู้นำฝ่ายที่ต้องการหาประโยชน์จากการทำไม้มักจะมีอิทธิพลมากกว่า เพราะได้รับการสนับสนุนจากอำนาจเถื่อนที่อิงอำนาจรัฐ ดังนั้นที่บ้านน้ำไคร้ นอกจากผู้นำจะสนับสนุนการทำไม้แปรรูปแล้ว ยังเข้าไปมีส่วนหาผลประโยชน์จากการตัดไม้ฟันส่งโรงบ่มยาสูบในช่วงปี พ.ศ. 2520-2523 และต่อมาเมื่อโรงบ่มเลิกซื้อไม้ฟันก็เกิดกิจการเตาเผาถ่านขึ้นแทนที่จำนวนมาก อย่างไรก็ตามกลุ่มที่ต้องการอนุรักษ์ป่าก็มีพลังอยู่พอสมควร

ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อมีบริษัทเอกชนขอทำสัมปทานไม้บนดอยภูคาในปี พ.ศ. 2516 ชาวบ้านได้ลุกขึ้นต่อต้านจนต้องล้มโครงการไป

ข้อสังเกตสำคัญ ในการที่ชาวบ้านเข้าร่วมกับอำนาจเถื่อนนอกชุมชนเพื่อทำไม้ นั่น ปรากฏว่าชาวบ้านจะยอมให้มีการทำไม้เฉพาะในบริเวณป่าที่อยู่ นอกป่าต้นน้ำของตนเท่านั้น ซึ่งมักจะเป็นพื้นที่เดียวกับที่ชาวบ้านใช้ทำไร่อยู่ ก่อนแล้ว แต่ถ้าเมื่อใดการทำไม้เริ่มจะลุกลามเข้าไปในเขตป่าต้นน้ำ ชาวบ้านจะลุกขึ้นต่อต้านทันที ซึ่งเห็นได้ชัดเจนทั้งในกรณีของบ้านแม่หาร และบ้านน้ำไคร้ สำหรับกรณีบ้านเมืองงาม ซึ่งอาจจะมีความขัดแย้งระหว่างผู้นำในเขตบ้านเหนือกับบ้านใต้มาก ทำให้รวมตัวกันจัดการป่าไม่ได้ ชาวบ้านใต้จึงได้พยายามปกป้องต้นน้ำของตน ด้วยการตกลงขายการรับรองพื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนาขึ้นไปจรดยอดดอย ว่าให้อยู่ในความดูแลของเจ้าของที่นาแต่ละแปลงเอง เพื่อป้องกันไม่ให้คนอื่นทำลาย ขณะที่บ้านเหนือยังคงปล่อยให้ป่ายอดดอยอยู่ในความดูแลของชุมชนเช่นเดิม

ในกรณีของบ้านป่าสันนั้นมีการทำไม้ตั้งแต่ช่วงแรก ๆ ของการตั้งชุมชนในปี พ.ศ. 2508 เนื่องจากชาวบ้านเป็นชาวอีสานที่อพยพมาใหม่ ยังไม่มีความผูกพันกับพื้นที่นัก อีกทั้งบางคนมีที่ทำกินน้อย และไม่สามารรถส่งพืชผลไปขายได้ เพราะขาดเส้นทางคมนาคม ชาวบ้านต้องอาศัยก.รชนส่งทางแม่น้ำกก จึงทำให้เกิดแรงกดดันจากภายในชุมชน ให้ต้องทำไม้แปรรูปส่งไปขายหมู่บ้านใกล้เคียงเพื่อเพิ่มรายได้ บางส่วนก็ออกไปรับจ้างตัดไม้ฟันส่งโรงบ่มใบยาสูบ การทำไม้ของชาวบ้านขยายตัวมากขึ้นในปี พ.ศ.2510 ก่อนการประกาศให้ป่าแม่กมฝั่งขวาในบริเวณหมู่บ้านเป็นป่าสงวนแห่งชาติ 2 ปี อย่างไรก็ตามในช่วงนี้ชาวบ้านบางส่วนก็ได้พยายามรักษาป่า โดยกลุ่มตระกูลผู้บุกเบิกจะจับจองและสงวนรักษาป่าข้างต้นน้ำที่อยู่หัวไร่ปลายนาของตน ทำนองเดียวกับชาวบ้านเมืองงาม เพราะชาวบ้านส่วนใหญ่ยังพึ่งพารายได้จาก การตัดไม้ อยู่ จึงยังไม่สนใจอนุรักษ์ป่า แต่ในปีพ.ศ.2517-18 ได้มีพ่อค้าไม้จากจังหวัดแพร่อ้างว่าได้รับสัมปทานตัดไม้แดง และไม้มะค่าในป่าสันดอยแม่เมียงและดอยป่าข้างในบริเวณหมู่บ้าน พ่อค้าได้ตัดถนนเข้าหมู่บ้านเพื่อซึกลากไม้ โดยใช้คนงานจากอำเภอพาน ผลจากการทำไม้ครั้งนี้ทำให้ที่นาที่ไร่ของชาวบ้านเสียหาย เพราะถูกฝนชะตะกอนดินลงมาทับถมลำเหมืองและที่นา ชาวบ้านจึงเริ่มคิดที่จะปกป้องป่า โดย

เฉพาะป่าไม้ยางที่อยู่ต้นน้ำ หลังจากนั้นการทำไม้ของชาวบ้านก็ลดลง เมื่อชาวบ้านสามารถปลูกพืชส่งออกไปขายได้เป็นล่ำเป็นสันมากขึ้นประมาณปี พ.ศ. 2520

3. ยุคพืชพาณิชย์

ยุคพืชพาณิชย์นี้เริ่มตั้งแต่ราวปี พ.ศ. 2518 ซึ่งเป็นปีที่ปรากฏว่ามี การปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์อย่างกว้างขวางในภาคเหนือ สาเหตุสำคัญของการขยายตัวของ การปลูกพืชพาณิชย์เกี่ยวข้องกับข้อขัดเจนกับการเปลี่ยนแปลง นโยบายของรัฐ ที่เริ่มส่งผลกระทบต่อสังคมชาวนามากขึ้น โดยเฉพาะ นโยบายส่งเสริมการส่งออกพืชผลทางการเกษตร ทำให้สินค้าเกษตรราคาสูงขึ้น นโยบายเงินผันส่งผลให้เกิดการตัดถนนหนทางเข้าสู่ชุมชนในเขตป่ามากขึ้น นโยบายการขยายสินเชื่อให้เกษตรกร และนโยบายการออกเอกสารสิทธิที่ทำกิน (สทก.) แก่ราษฎรที่ทำกินในป่าสงวน นโยบายเหล่านี้มีส่วนอย่างสำคัญในการกระตุ้นให้ชาวบ้านหันมาปลูกพืชพาณิชย์ แทนการปลูกพืชยังชีพเพียงอย่างเดียว นอกจากนี้หน่วยงานของรัฐยังเข้ามามีบทบาทในการส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกพืชพาณิชย์โดยตรงในชุมชนอีกด้วย บางชุมชนปรากฏว่าพ่อค้ามีส่วนอย่างมากในการส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกพืชพาณิชย์ โดยเฉพาะพืชไร่ เช่น ข้าวโพด และมันสำปะหลัง

การปลูกพืชพาณิชย์มีผลอย่างมาก ต่อการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะแรงกดดันที่มีต่อป่า เพราะในช่วงเวลาดังกล่าวมีประชากรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ซึ่งอาจนำไปสู่การทำลายทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้นก็ได้ แต่การปลูกพืชพาณิชย์ได้เปิดโอกาสให้ชุมชนมีทางเลือกในการใช้ป่าได้หลายทาง ทั้งในแง่บวกคือการใช้ป่าได้อย่างยั่งยืน และแง่ลบคือการทำลายสภาพป่า ซึ่งแต่ละชุมชนได้เลือกแนวทางแตกต่างกันไปตามเงื่อนไขของแต่ละท้องที่ และตามผลประโยชน์ของชาวบ้านแต่ละกลุ่มที่แตกต่างกัน หลังจากที่ชาวบ้านเกิดมีฐานะเหลื่อมล้ำกันมากขึ้น เพราะได้ผลประโยชน์ไม่เท่ากันในช่วงยุคการทำไม้ ดังจะเห็นตัวอย่างได้จากหมู่บ้านกรณีศึกษา

ในกรณีบ้านน้ำไคร้ กลุ่มผู้นำชุมชนที่มีธุรกิจติดต่อกับพ่อค้าภายนอกหมู่บ้านเป็นผู้นำข้าวโพดมาปลูกเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ.2522 เพื่อทดแทนการปลูกข้าวไร่ที่มีผลผลิตตกต่ำเพราะความแห้งแล้ง ปรากฏว่าในปีต่อมา แม้แต่ชาวบ้านที่มีน้าน้อย และต้องพึ่งข้าวไร่ในการบริโภคก็เปลี่ยนมาปลูกข้าวโพดในไร่แทนข้าว เพราะได้ราคาดี เมื่อขายแล้วสามารถซื้อข้าวมาบริโภคได้มากกว่าผลผลิตข้าวที่ได้จากไร่ สำหรับชาวบ้านฐานะดีและมีนามากก็หันมาทำไร่ข้าวโพดมากขึ้น ทำให้มีการขยายพื้นที่ไร่เพิ่มขึ้น โดยมากจะใช้พื้นที่ป่าที่ตัดไม้ฟันส่งโรงบ่ม นอกเหนือจากพื้นที่ไร่เหล่านี้ ที่ทำได้เพราะชุมชนยอมรับสิทธิการใช้ของพื้นที่เหล่านั้นว่าเป็นของกลุ่มตระกูล แต่กลุ่มผู้นำชุมชนจะไม่ยอมให้มีการรุกป่าต้นน้ำเด็ดขาด ด้วยการบังคับให้เป็นไปตามกฎระเบียบของชุมชนอย่างเข้มงวด ถึงกับมีการทำบันทึกการปรับผู้ละเมิดไว้ตั้งแต่ปี พ.ศ.2528 ทั้งนี้เพราะลำห้วยมีขนาดเล็กและมีน้าน้อยอยู่แล้ว เพียงพอสำหรับทำนาในฤดูฝนเท่านั้น แต่น้ำจะขาดแคลนในฤดูแล้ง ทำให้ไม่สามารถเพาะปลูกในที่นาได้ ด้วยเหตุนี้เองทำให้ชาวบ้านต้องเลือกการทำไร่เพื่อหารายได้เสริม มากกว่าเพาะปลูกในที่นาในฤดูแล้ง

ในระยะแรก ๆ การทำไร่ข้าวโพดทำรายได้ให้ชาวบ้านมาก จนถึงกับทำให้ชาวบ้านบางรายที่สะสมทุนด้วยการเลี้ยงวัวไว้เป็นฝูงตัดสินใจขายวัว เพื่อไปซื้อรถแทรกเตอร์มารับจ้างบุกเบิกที่ไร่ ทำให้ที่ป่าในชุมชนที่อยู่นอกป่าต้นน้ำถูกเปลี่ยนเป็นไร่ข้าวโพดเกือบหมด การปลูกข้าวโพดไม่ได้ใช้ระบบไร่นวนเวียนด้วยการพักดินไว้เป็นไร่เหล่าเช่นในการปลูกข้าวไร่ แต่จะปลูกซ้ำที่เดิมทุกปี โดยชาวบ้านจะปรับปรุงดินด้วยการปลูกถั่วเขียวหรือถั่วลันเตาบ้างแม้จะไม่ได้ราคาคุ้มทุนนัก อย่างไรก็ตาม การทำไร่อย่างต่อเนื่องทำให้สภาพป่าในชุมชนลดลงอย่างมาก จนเกิดความแห้งแล้งอย่างต่อเนื่องหลายปี ประกอบกับต่อมาราคาข้าวโพดตกลงมาก บางคนถึงกับต้องลดการทำไร่ข้าวโพดลง เพราะไม่มีทุนรอนเพียงพอ ชาวบ้านไร่ที่ดินที่เคยรับจ้างทำไร่จึงต้องอพยพออกไปหางานทำต่างจังหวัดมากขึ้น แต่กระนั้นก็ดีชาวบ้านไม่สามารถหยุดการทำไร่ข้าวโพดลงได้ทั้งหมดทันที เพราะวิถีชีวิตได้พึ่งพาระบบตลาดจนยากที่จะถอนตัวได้ บางคนก็ยังคงต้องทำไปเพื่อใช้หนี้สินเก่า ๆ ด้วยเหตุนี้เองชาวบ้านบางส่วนจึงเริ่มคิดค้นหาทางเลือกในการหารายได้ใหม่ บ้างก็จะหันกลับไปเน้นการเลี้ยง

สัตว์ใหม่ และบ้างก็หันไปปลูกไม้ผลในที่ไร้แทน ทางเลือกเหล่านี้คงจะชี้ทางออกให้ชาวบ้านได้บ้างว่า คนกับป่าจะอยู่ด้วยกันอย่างไรให้ยั่งยืนในอนาคตภายใต้การจัดการกันเองของชุมชน

บ้านป่าสันก็เป็นอีกหมู่บ้านหนึ่งที่ผู้นำรับเอาข่าวโศกจากพ่อค้ามาปลูก โดยเริ่มครั้งแรกในปี พ.ศ.2518 จากนั้นชาวบ้านก็ปลูกข้าวโพดแทนที่ข้าวไร่เกือบทั้งหมด ชาวบ้านไม่มีทางเลือกมากนัก เพราะมีที่น้าน้อย และน้ำจากลำห้วยก็มีน้อยเกินกว่าที่จะเพาะปลูกในนาได้ในฤดูแล้ง เมื่อมีการปลูกข้าวโพดได้ กลุ่มชาวบ้านยากจนที่พึ่งพารายได้จากการตัดไม้ก็หันมารับจ้างทำไร่แทนก็มี นอกจากนั้นปรากฏว่าชาวอีสานอพยพเพิ่มเติมเข้ามาอีกจำนวนมาก พวกนี้จะมาซื้อที่ป่าจากผู้อพยพมาก่อนจับจองไว้ และบุกเบิกเป็นไร่มากขึ้น จนสภาพป่าในที่ราบเชิงเขาหมดไปอย่างสิ้นเชิง เพราะชาวบ้านจะทำไร่อย่างถาวร เมื่อมีผู้คนมากขึ้นและความต้องการที่ไร่ยังมีอยู่ ชาวบ้านบางคนจึงขยายที่ไร่ขึ้นไปตามไหล่เขาที่มีป่าต้นน้ำ ผลักดันให้ผู้นำชุมชน โดยเฉพาะกลุ่มที่มีนาต้องออกกฎเกณฑ์ห้ามไม่ให้ลูกไล่ และจะยอมรับสิทธิการใช้เฉพาะที่ไร้เหล่าที่มีอยู่ก่อนเท่านั้น แต่แรงกดดันที่จะขยายที่ไร่ก็ยังคงมีอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากราคาข้าวโพดตกต่ำลง และพ่อค้ามาส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกมันสำปะหลังแทนในปี พ.ศ.2525 ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่ไม่มีนา ต้องปลูกพืชไร่มากขึ้น เพราะรายได้ลดลง สำหรับชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินต้องออกไปหางานทำต่างเมือง นอกจากพืชไร่แล้วชาวบ้านป่าสันมีทางเลือกอื่นน้อยมาก เพราะไม่มีความมั่นคงในที่ทำกิน ชาวบ้านต้องรับรองสิทธิทำกินกันเอง ทั้ง ๆ ที่ซื้อหามาเพราะขาดเอกสารสิทธิ ส่วนใหญ่จะยึดใบเสียบภาษีบำรุงท้องที่ (บพท.) เป็นเอกสารสิทธิ แม้สภาพป่าในชุมชนจะหมดไปนานแล้ว แต่พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นไร่ มีนาเพียงเล็กน้อย รัฐจึงไม่ได้เข้าไปจัดการรับรองสิทธิ ทำให้ชาวบ้านไม่มีเอกสารสิทธิชนิดใดทั้งสิ้น แม้แต่ใบ สทก. ด้วยเหตุนี้ชาวบ้านจึงเสียเปรียบ เพราะไม่สามารถรับสินเชื่อกจากสถาบันทางการได้ ต้องพึ่งพาพ่อค้าเท่านั้น

สำหรับบ้านเมืองงาม ในฐานะที่เป็นหมู่บ้านชายแดน ทำให้หน่วยงานของรัฐสนใจเป็นพิเศษ เช่นกรมประชาสัมพันธ์ และหน่วยส่งเสริมการเกษตร ได้เข้ามาแนะนำให้ชาวบ้านปลูกพืชไร่และพืชสวนหลายชนิดตั้งแต่ปี พ.ศ.2522 หลังจากนั้นก็มีโครงการหลวง และบริษัทรับซื้อพืชผลทางการเกษตรเข้ามาส่ง

เสริมให้ปลูกถั่วแดงในราคาประกัน เนื่องจากพื้นที่หมู่บ้านส่วนใหญ่อยู่ในที่ราบลุ่มอุดมสมบูรณ์ มีลำห้วยขนาดใหญ่และมีน้ำเพียงพอต่อการเพาะปลูกในฤดูแล้ง ชาวบ้านจึงเลือกปลูกถั่วเหลืองหลังนา เพราะมีราคาแน่นอน มากกว่าการขายที่ไร่ปลูกข้าวโพดเช่น สองหมู่บ้านแรก การปลูกถั่วเหลืองในน่ายังช่วยทำให้ผลผลิตข้าวสูงขึ้นด้วย นอกจากนี้ชาวบ้านจะปลูกข้าวโพด กาแฟ และฝ้ายในที่ไร่ตามหัวไร่ปลายนา

การที่หน่วยงานต่างๆ ทั้งของรัฐ และเอกชนให้ความสนใจเข้ามาส่งเสริมการเกษตรในหมู่บ้าน ได้เสริมความมั่นใจให้กับชาวบ้าน เสมือนการรับรองสิทธิในที่ทำกิน และในปี พ.ศ.2528 เมื่อสำนักงานป่าไม้เขตมาออกเอกสารสิทธิสทก.ให้ที่ดินในหมู่บ้าน ยิ่งทำให้ชาวบ้านรู้สึกมีความมั่นคงในการถือครอง และเห็นคุณค่าของที่ดินว่ามีราคา ส่วนหนึ่งเป็นผลดี คือชาวบ้านกล้าลงทุนระยะยาวมากขึ้น ด้วยการปลูกไม้ผลยืนต้นในส่วนปลายนา แต่ชาวบ้านฐานะดีจะถือโอกาสแผ้วถางที่ป่าขยายที่ปลูกไม้ผลยืนต้นมากขึ้นด้วยเพื่อจับจองที่ดิน ขณะที่กลุ่มเจ้าของนาขนาดกลางจะรวมกันต่อต้านไม่ให้ลูกกล้าเข้าไปในเขตป่าอนุรักษ์ของหมู่บ้าน จากการที่ชาวบ้านเมืองงามเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ ด้วยการปลูกพืชที่มีราคาแน่นอนเช่นถั่วเหลืองและพืชอื่นอีกหลายชนิดในที่ดินประเภทต่างๆ ทั้งนา ไร่ และสวน ทำให้ชาวบ้านมีความมั่นคงมากกว่าชาวบ้านอื่นๆ ในช่วงเวลาเดียวกัน ที่มักจะอยู่ในสภาวะลุ่มๆ ดอนๆ เพราะพืชผลมีราคาไม่แน่นอน นอกจากนั้นชาวบ้านเมืองงามส่วนใหญ่จะมีนา พวกไม่มีนาก็จะมีงานรับจ้าง จึงมีผลให้ชาวบ้านออกไปหางานทำนอกหมู่บ้านน้อยมาก

กรณีบ้านเมืองงามนี้จะตรงกันข้ามกับบ้านแม่หาร ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าเกือบไม่ได้ผ่านเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์เสียด้วยซ้ำ เพราะแม่จะมีที่นามาก แต่ที่นานั้นไม่สามารถใช้เพาะปลูกได้ในฤดูแล้งทั้งหมด จะใช้ได้เพียงร้อยละ 20 ซึ่งชาวบ้านมักจะปลูกพืชผักไว้บริโภคเองมากกว่าปลูกไว้ขาย ทั้งนี้เพราะชาวบ้านพยายามแยกตัวเป็นเอกเทศ ภายใต้อิทธิพลการเคลื่อนไหวของพรรค. ที่อยู่ในพื้นที่ ซึ่งใช้อำนาจในการจัดการควบคุมกฎเกณฑ์ของชุมชนอย่างเข้มงวด ทำให้ไม่มีหน่วยงานของรัฐเข้ามาส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์ อย่างไรก็ตามชาวบ้านจะเห็นความสำคัญของที่นาอย่างมาก จึงพยายามป้องกันรักษาต้นน้ำอย่างดี ไม่ยอมให้มีการทำไร่ในป่าต้นน้ำ นอกจากคนจนไม่กี่คนที่ชุมชนยัง

อนุญาตให้ปลูกข้าวไร่ในป่าได้ ดังนั้นชาวบ้านจำนวนมาก ทั้งที่มีนาและไม่มี ต้องพึ่งพารายได้จากการรับจ้างเป็นหลัก หลังจากงานรับจ้างทำไม่ไหวบริษัท สัมปทานหมดลงในปี พ.ศ.2522 ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงออกไปหางานทำนอก หมู่บ้าน แม้ทางเลือกนี้จะช่วยลดแรงกดดันต่อป่าอย่างมาก แต่ก็อาจเป็น ปัญหาต่อการพัฒนาการผลิตของชุมชนในอนาคต เพราะขาดการสืบทอดสู่คน รุ่นใหม่ อาจกล่าวได้ว่าบ้านแม่หารไม่มียุคพืชพาณิชย์เหมือนหมู่บ้านอื่นๆ หากมีแต่ยุคขายแรงงานแทน

4. ยุคการแย่งชิงทรัพยากร

การแย่งชิงทรัพยากรในภาคเหนือปรากฏชัดเจนในช่วงตั้งแต่ปี พ.ศ.2528 ซึ่งหมายถึงความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติ 3 อย่างคือ ป่า ที่ดิน และน้ำ และความขัดแย้งเกี่ยวอำนาจในการจัดการทรัพยากรดังกล่าว ปัญหาความขัดแย้งเหล่านี้ล้วนมีพื้นฐานมาจากนโยบายต่างๆของรัฐ โดยเฉพาะนโยบายที่ถือว่าพื้นที่ป่าทั้งหมดเป็นของรัฐ และการไม่ยอมรับสิทธิ ตามประเพณีของชุมชนในการจัดการป่า ซึ่งบ่งชี้ว่ารัฐเน้นแนวทางการอนุรักษ์ ธรรมชาติที่แยกคนออกจากป่า นอกจากนี้ก็มีนโยบายการพัฒนาที่ไม่สมดุล ของรัฐ 2 ประการคือ ประการแรก นโยบายที่มุ่งเน้นการสร้างความสำเร็จทาง เศรษฐกิจในภาคอุตสาหกรรม ขณะที่ปล่อยให้ภาคการเกษตรตกอยู่กับความ ยากจน ซึ่งเท่ากับส่งเสริมให้เอกชนที่อยู่นอกเขตป่ามีอำนาจทางเศรษฐกิจมาก ขึ้น จนมีโอกาสดีกว่าชาวบ้านที่อยู่ในป่าในการใช้ทรัพยากรในป่า ทั้งๆที่แต่ เดิมมาเคยถือว่าเป็นที่พึ่งพาของคนยากจน ประการที่สอง นโยบายการขยาย อำนาจ รัฐในการจัดการป่าเพื่อการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ในการพัฒนา เศรษฐกิจ ซึ่งเอื้อต่อธุรกิจเอกชนที่อยู่นอกเขตป่าในการใช้ประโยชน์ ขณะที่ เข้มงวดควบคุมการใช้ทรัพยากรของชาวบ้านที่มีถิ่นฐานอยู่ในเขตป่า

ผลของนโยบายดังกล่าวทำให้เกิดการแย่งชิงทรัพยากรระหว่าง 4 ฝ่าย ด้วยกันคือรัฐ เจ้าหน้าที่ของรัฐและผู้มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจ ชุมชน และ ชาวบ้านกลุ่มต่างๆ ในชุมชน ซึ่งปรากฏเป็นปัญหาใหญ่ๆ ในระดับท้องถิ่นอยู่ ด้วยกัน 4 ลักษณะคือ ลักษณะแรก รัฐพยายามยึดทรัพยากรคืนจากชาวบ้าน

โดยอ้างว่าเพื่อการอนุรักษ์ ซึ่งอาจมีลักษณะเป็นการเลือกปฏิบัติ โดยเลือกใช้นโยบายอนุรักษ์เฉพาะกับชาวบ้าน ด้วยการไม่ยอมรับสิทธิการใช้ป่าตามประเพณีของชาวบ้าน ลักษณะที่สอง ผู้มีอำนาจทางเศรษฐกิจ และได้รับการสนับสนุนจากรัฐ ใช้สิทธิพลปิดกั้นสิทธิการใช้ทรัพยากรของชาวบ้านที่มีอยู่เดิม และเจ้าหน้าที่ของรัฐใช้อำนาจโดยมิชอบหาประโยชน์จากทรัพยากรของชุมชน ลักษณะที่สาม การละเมิดสิทธิการใช้ทรัพยากรระหว่างชุมชนในท้องถิ่นใกล้เคียงกัน เพราะรัฐไม่ยอมรับอำนาจในการจัดการทรัพยากรของชุมชน ลักษณะที่สี่ การแย่งชิงทรัพยากรระหว่างกลุ่มคนต่าง ๆ ในชุมชน ทั้งที่มีฐานะแตกต่างกัน และมีความขัดแย้งกันในการรักษาผลประโยชน์ของชุมชน และผลประโยชน์นอกชุมชน การแย่งชิงทรัพยากรทั้ง 4 ลักษณะนี้ได้สร้างแรงกดดันต่อการใช้ป่าซึ่งมีผลให้ป่าถูกทำลายหนักขึ้น ดังจะเห็นได้อย่างเป็นรูปธรรมจากกรณีศึกษาต่าง ๆ

ในกรณีบ้านน้ำไคร้ได้เกิดการแย่งชิงทรัพยากรตั้งแต่ปี พ.ศ.2516 เมื่อชาวบ้านได้ช่วยกันขับไล่ชาวเข้าที่มาตั้งชุมชนอยู่ในป่าต้นน้ำออกไป และในปีเดียวกันนั้นชาวบ้านก็ได้คัดค้านบริษัทที่จะเข้ามาทำสัมปทานไม้ในเขตป่าต้นน้ำ แต่ปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรเด่นชัดมากขึ้นหลังจากปี พ.ศ.2530 เมื่อรัฐได้เข้ามาแสดงอำนาจในการจัดการป่า เริ่มจากเจ้าหน้าที่ตำรวจกวาดจับจับกุมชาวบ้านที่ตัดไม้ แทนที่จะปล่อยให้คณะกรรมการชุมชนปรับกันเอง และที่สำคัญรัฐได้เข้ามายึดที่ป่าใช้สอยและป่าที่เป็นไร่เหล้าเก่าของชาวบ้านไปปลูกป่าประมาณ 100 ไร่ โดยตัดต้นไม้อายุ 5 ปีกว่าทิ้ง แล้วปลูกต้นไม้ที่แปลกปลอมจากสภาพป่าในแถบนั้นแทนที่ ชาวบ้านได้พยายามขอร้องไม่ให้ตัดแต่เจ้าหน้าที่ไม่รับฟัง ปรากฏว่าต้นไม้ที่ปลูกตายหมด เพราะขาดการดูแล กลายเป็นที่รกร้างที่ใช้ประโยชน์ไม่ได้ ทั้ง ๆ ที่ชาวบ้านเคยใช้เป็นที่ทำอาหาร ชาวบ้านคัดค้านเพราะเห็นตัวอย่างป่าปลูกของเจ้าหน้าที่ในหมู่บ้านใกล้เคียงจำนวนกว่า 10,000 ไร่ ทั้ง ๆ ที่มีการดูแลรักษาดี แต่ต้นไม้จะขึ้นช้ากว่าที่ชาวบ้านปล่อยให้ต้นไม้ขึ้นเอง ในประการสำคัญชาวบ้านบอกว่าในป่าปลูก พืชอาหารที่กินได้ไม่ขึ้น กรณีนี้ชาวบ้านได้ฟ้องทางอำเภอ เรียกร้องให้ชดใช้ค่าที่ดินที่เจ้าหน้าที่ยึดไป แต่เรื่องก็เงียบหายไป ในอนาคตปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างรัฐกับชุมชนจะหนักมากขึ้น เพราะรัฐมีแผนจะยึดเอาป่าต้นน้ำที่ชาวบ้านจัดการดูแล

มานานไปจัดการเองในรูปของการประกาศเป็นเขตอุทยานแห่งชาติดอยภูคา

ในยุคนี้ปัญหาการแย่งชิงทรัพยากร ส่วนใหญ่จะเกี่ยวกับการที่คนในชุมชนใกล้เคียงลักลอบเข้ามาตัดไม้ในป่าต้นน้ำของหมู่บ้าน และการขัดแย้งในการใช้ป่าระหว่างชาวบ้านเดียวกัน โดยกลุ่มผู้นำในการอนุรักษ์พยายามควบคุมไม่ให้ชาวบ้านขยายที่ไร่ และตัดไม้เผาถ่านในบริเวณป่าใช้สอย นอกจากนั้นชาวบ้านน้ำใคร่ได้ไปฟันน้ำจากต้นน้ำของหมู่บ้านใกล้เคียงเข้ามาในลำห้วยของตน ซึ่งในอนาคตอาจนำไปสู่การขัดแย้งได้

สำหรับบ้านแม่หารเริ่มต้นยุคนี้ด้วยการต่อต้านบริษัทสัมปทานทำไม้ในปี พ.ศ.2526 เพื่อปกป้องป่าต้นน้ำ แต่ปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับคนที่บุคลลภายนอกเข้าลักลอบตัดไม้ ซึ่งมีทั้งชาวบ้านใกล้เคียงและเจ้าหน้าที่ของรัฐที่ใช้อำนาจโดยมิชอบ นอกจากนั้นบ้านแม่หารยังมีปัญหากับชุมชนใกล้เคียงในเรื่องของการแบ่งเขตควบคุมป่า เนื่องจากบ้านแม่หาร ตั้งอยู่ต้นน้ำและติดกับป่ามากที่สุด ทำให้หมู่บ้านที่ใช้ลำน้ำเดียวกันไม่มีที่ป่าใช้สอยของตนเอง จึงต้องการแบ่งพื้นที่ออกจากป่าที่บ้านแม่หารเคยจัดการมาก่อน แต่ยังคงตกลงกันไม่ได้ ทำให้ยังคงมีปัญหาการลักลอบตัดไม้อยู่ ภายในบ้านแม่หารเองก็ยังมีปัญหาการจัดที่ป่าให้ชาวบ้านไร่ที่นาทำไร่ กลุ่มผู้นำพยายามจะลดพื้นที่ทำไร่ลง แต่ก็ปรากฏว่ามีกรณีฝ่าฝืนอยู่เสมอ ในช่วงนี้ไม่ปรากฏว่ามีปัญหาแย่งชิงทรัพยากรกับผู้มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจและรัฐ อย่างไรก็ตาม ในอนาคตอันใกล้รัฐมีแผนที่จะเข้ามาจัดการป่าต้นน้ำของหมู่บ้าน โดยประกาศให้เป็นเขตอุทยานแห่งชาติ

ในกรณีบ้านเมืองงาม ปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรเริ่มขึ้นในปี พ.ศ.2530 เมื่อมีการออก สทก. ทำให้ผู้มีอิทธิพลทั้งภายนอกและภายในหมู่บ้านกว้านซื้อที่ดินเพื่อทำสวนผลไม้ เนื่องจากที่สวนเหล่านี้มีขนาดใหญ่ จึงมักดึงและกักน้ำไว้ใช้มากจนชาวบ้านขาดแคลน ในหมู่บ้านใกล้เคียงกัน ก็มีนายทุนเข้ามาซื้อที่ดินใหญ่มากเชิงดอย ทำให้ปิดกั้นทางที่ชาวบ้านจะเข้าไปใช้ป่า แต่ปัญหาส่วนใหญ่ในการแย่งชิงทรัพยากรจะเกี่ยวกับการลักลอบใช้ป่า แม้จะมีการแบ่งเขตการควบคุมจัดการป่ากับหมู่บ้านใกล้เคียงแล้วก็ตาม ชาวบ้านอื่นก็ยังเข้ามาลักลอบตัดไม้ และลอกเปลือกต้นเสาเอาไปทำกระดาษส่งขายประเทศญี่ปุ่นอยู่เสมอ ในด้านเจ้าหน้าที่ของรัฐ มีบางส่วนพยายามเข้มงวดควบคุมการใช้ป่า แต่มักมีเจ้าหน้าที่

จำนวนหนึ่งจะใช้ตำแหน่งหน้าที่หาประโยชน์จากการตัดไม้ ซึ่งชาวบ้านเองก็จับได้อยู่บ่อยๆ สุดท้ายก็ต้องปล่อยตัวไปเพราะเกรงกลัวอิทธิพล อย่างไรก็ตาม บ้านเมืองงามต่างจากบ้านอื่นๆ ตรงที่ไม่มีปัญหาขัดแย้งกับรัฐโดยตรง

ตรงกันข้ามกับบ้านป่าลัน ซึ่งตั้งอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติเหมือนกัน แต่ชาวบ้านต้องเผชิญหน้ากับรัฐอยู่บ่อยๆ เช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐเข้ามาห้ามชาวบ้านทำไร่ โดยชูว่าจะจับ เจ้าหน้าที่บางส่วนก็ริดไถจากชาวบ้านที่ตัดไม้เถื่อนจนชาวบ้านลุกขึ้นต่อต้าน ในด้านปัญหากับนายทุนนั้นเริ่มมีบ้างแล้ว เพราะมีนายทุนเข้ามากว้านซื้อที่ดินและยึดที่หัวไร่ปลายนา ส่วนใหญ่จะอยู่ในพื้นที่หมู่บ้านใกล้เคียงซึ่งเกิดปัญหาการแย่งใช้น้ำ นอกจากนี้นายทุนยังมาสนับสนุนให้มีการลักลอบตัดไม้เถื่อน ปัญหานี้ยังดำรงอยู่ เพราะผู้นำชุมชนบางคนเป็นใจกับนายทุน แต่ปัญหาหนักที่เรื้อรังมานานแล้วก็คือ ปัญหาการแย่งสิทธิในการจัดการที่ป่าผืนเดียวกันกับเพื่อนบ้าน ซึ่งเป็นคนเมืองที่อ้างว่าเคยใช้ป่าก่อนที่คนอีสานบ้านป่าลันจะอพยพมาตั้งถิ่นฐาน แม้จะได้มีการตกลงแบ่งเขตกันหลายครั้งในสภาตำบล แต่ก็ปรากฏว่ายังมีกรณีละเมิดเขตแดนเข้ามาตัดไม้อยู่เสมอ นอกจากนั้นก็ยังมีปัญหาการแบ่งน้ำกับชุมชนใกล้เคียงที่ใช้น้ำจากแหล่งเดียวกัน สำหรับปัญหาขัดแย้งภายในชุมชนเองก็คือ การควบคุมไม่ให้ชาวบ้านขยายพื้นที่ทำไร่เข้าไปในเขตป่าต้นน้ำ และการลักลอบตัดไม้

การแก้ไขปัญหาความขัดแย้งเหล่านี้จะเป็นเครื่องทดสอบความสามารถและบ่งชี้ถึงศักยภาพขององค์กรชาวบ้านในการจัดการป่าว่าจะช่วยให้ชุมชนมีความสัมพันธ์กับป่าในเชิงสร้างสรรค์ และนำไปสู่การใช้ทรัพยากรเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนได้อย่างไร ซึ่งจะได้อธิบายในบทที่ 6 และ 7 ต่อไป

บทที่ 3

อุดมการณ์ป่าชุมชน ในบริบทของสังคมปัจจุบัน

1. สถานภาพของป่าชุมชนในวัฒนธรรมการผลิต

ป่าชุมชนเป็นรูปแบบของประเพณีในการอนุรักษ์ป่าของชาวบ้าน ที่มีประวัติความเป็นมาอย่างยาวนาน และปรากฏให้เห็นอย่างแพร่หลายในชุมชนชนบทภาคเหนือ แม้ว่าชาวบ้านจะไม่เรียกว่าป่าชุมชนก็ตาม แต่จะเรียกตามประโยชน์ที่ใช้ หรือลักษณะที่ตั้งของป่า ซึ่งถือว่าเป็นป่าของส่วนรวม หรือ ป่าหน้าหมู่บ้าน จากการสำรวจอย่างคร่าวๆ พบว่าในพื้นที่ 8 จังหวัดภาคเหนือในปัจจุบันยังคงมีชาวบ้านอนุรักษ์ป่าชุมชนรูปแบบต่างๆ ไว้น้อยกว่า 150 แห่ง ประเพณีการรักษาป่าหน้าหมู่บ้านมีปรากฏอยู่ในหลักฐานโบราณ ตั้งแต่ครั้งภาคเหนือยังเป็นรัฐเอกราชสมัยราชวงศ์มังรายในพุทธศตวรรษที่ 19 ที่สำคัญคือกฎหมายมังรายศาสตร์ ซึ่งบัญญัติให้ชุมชนสามารถปรับไหมเพื่อลงโทษผู้ละเมิดที่บุกรุกทำลายป่าที่ตั้งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของผู้อื่นที่เรียกว่า “ป่าล้อมบ้านล้อมเมือง” ป่าที่ตั้งสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้พบอยู่ทั่วไปในภาคเหนือ มักเป็นป่าต้นน้ำลำธารของชุมชนหมู่บ้าน ที่ชาวบ้านเชื่อว่าผีขุนน้ำดูแลรักษาอยู่

ความเชื่อดังกล่าวได้กลายเป็นพื้นฐานทางศีลธรรมในการจัดการใช้ทรัพยากรที่จำเป็นต่อรูปแบบการผลิตทางการเกษตรในสังคมล้านนา ทั้งนี้เพราะพื้นที่ภาคเหนือเต็มไปด้วยภูเขาสูงทำให้การตั้งชุมชนส่วนใหญ่ต้องอาศัยที่ราบขนาดเล็กในหุบเขาที่มีพื้นที่ทำกินจำกัด และต้องพึ่งพาการควบคุม

จัดการน้ำในการผลิตเพื่อที่จะให้ได้ผลดี ภายในบริบทของระบบนิเวศเช่นนี้ ชุมชนส่วนใหญ่จะมีการจัดตั้งองค์กรขึ้นมาจัดการชลประทาน ที่เรียกว่ากลุ่มเหมืองฝาย ซึ่งกลายเป็นตัวเชื่อมที่มีนัยสำคัญทางศีลธรรม ระหว่างการพิทักษ์รักษาต้นน้ำ และการสร้างความมั่นคงในการยังชีพของชุมชน ทั้งนี้เพราะต้นน้ำมีความสำคัญต่อการดำรงชีพของชุมชน ซึ่งชุมชนจะแสดงออกด้วยการทำพิธีบวงสรวงผีขุนน้ำเป็นประจำทุกปี เพื่อเป็นการแสดงความกตัญญูต่อผีขุนน้ำที่ช่วยดูแลป่าต้นน้ำทำให้มีน้ำเพียงพอต่อการผลิต

พิธีกรรมทำนองนี้ได้ช่วยสร้างเสริมความผูกพันทางศีลธรรมระหว่างชุมชนกับป่า หมายถึงความผูกพันที่ชีวิตของทั้งชุมชนและป่าต้องพึ่งพากันและกัน ซึ่งถ่ายทอดกันมานานจนตกผลึกทางความคิด และแสดงออกในรูปของระบบคุณค่าทางวัฒนธรรม ที่เห็นได้ชัดเจนในภาคต่าง ๆ เช่น ภาคของชาวปกากะญอที่แปลความได้ว่า **“ป่าอยู่ คนอยู่ ป่าไม่อยู่ คนอยู่ไม่ได้”** หรือ **“นกเงือกตายหนึ่งตัว ไม่มีใครเจ็ดคันเกียบเหงา ะนิตายหนึ่งตัว เจ็ดป่าวังเวง”** ความผูกพันระหว่างชุมชนและป่าตามนัยทางศีลธรรมและวัฒนธรรมของล้านนาที่แตกต่างอย่างมากจากความคิดว่าด้วยป่าชุมชนของหน่วยงานจากภายนอก ซึ่งมักจะเน้นที่การปลูกป่าเพื่อการใช้ไม้ ขณะที่ชาวบ้านให้ความสำคัญกับการป้องกันป่าจากการบุกรุกของคนภายนอก และรักษาความมั่นคงในการใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศและผลผลิตของป่าให้มีความยั่งยืน ซึ่งหมายถึงการทยอยใช้เฉพาะส่วนที่จะผลิขึ้นมาใหม่ได้เป็นประจำ (flows) มากกว่าส่วนที่เป็นต้นทุน (stock) ศีลธรรมในการใช้ป่าของชาวบ้านจะเห็นได้ชัดเจนมากที่สุดในการปฏิบัติ ซึ่งพบได้ในประเพณีที่ชาวบ้านใช้เป็นกฎเกณฑ์ในการจัดการป่า ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

โดยทั่วไปชาวบ้านในภาคเหนือจะแบ่งป่าหน้าหมู่บ้านออกเป็น 3 ประเภทตามลักษณะของ ประโยชน์ใช้สอย ได้แก่

ประเภทแรก ป่าต้นน้ำ ซึ่งชาวบ้านมักเรียกว่า ป่าดง ป่าขุนห้วย ป่าน้ำจ๋า และป่าน้ำซับ พื้นที่ดังกล่าวจะเป็นป่าดงดิบ หรือป่าเบญจพรรณ ที่ปกคลุมภูเขาสูง ชาวบ้านจะถือว่าพื้นที่นี้เป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่ใช้ในการเกษตร ชาวบ้านจะหวงแหนป่าประเภทนี้มาก และไม่อนุญาตให้ผู้ใดใช้ประโยชน์ เพราะถือว่าเป็นการรบกวนผีขุนน้ำ ซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นผู้ดูแลรักษาป่าด้วยเหตุนี้เองป่าต้นน้ำจึงมักเป็นป่าธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ มีขนาดตั้งแต่ 300

ไร่ จนถึง 30,000 ไร่ ทำให้บางครั้งอยู่ห่างไกลจากหมู่บ้านมาก แม้ชาวบ้านจะปกป้องรักษาป่าประเภทนี้โดยมีขอบเขตชัดเจนตามประเพณีความเชื่อมาช้านาน แต่พื้นที่ป่าถูกรัฐจัดให้เป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติบ้าง อุทยานแห่งชาติบ้าง และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าบ้าง ทั้งนี้เพราะรัฐไม่ยอมรับประเพณีและกฎหมายของท้องถิ่นซึ่งมีมาก่อนการเกิดรัฐสมัยใหม่ ที่รวมเอารัฐอิสระต่างๆ ในประวัติศาสตร์ไว้จำนวนมาก เช่น อาณาจักรล้านนาในกรณีของภาคเหนือ การละเลยและไม่เข้าใจประวัติศาสตร์ ประเพณีและกฎหมายท้องถิ่นเช่นนี้เอง มีผลให้เกิดการขัดแย้งในเรื่องสิทธิในพื้นที่ป่าประเภทนี้หลายแห่งระหว่างชาวบ้านกับรัฐในปัจจุบัน เมื่อเกิดปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างชาวบ้านด้วยกันเอง แต่ต่างหมู่บ้านและระหว่างชาวบ้านกับกลุ่มธุรกิจภายนอก สืบเนื่องมาจากการพัฒนาที่ขาดดุลยภาพ ดังจะได้วิเคราะห์รายละเอียดต่อไป

ประเภทที่ 2 ป่าตามประเพณีซึ่งผูกพันกับพิธีกรรมและความเชื่อทางศาสนา เช่น ป่าที่ตั้งหอดูการณ์ต่างๆ ป่าช้า และป่าที่ตั้งพระธาตุ ชาวบ้านมักจะถือว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้คนเคารพยำเกรง ชุมชนไม่อนุญาตให้ผู้ใดล่วงล้ำเข้าไปรบกวนความสงบ พื้นที่ป่าประเภทนี้มักจะเล็กกว่าป่าประเภทแรกมาก มีขนาดตั้งแต่ 30 ไร่ ถึง 300 ไร่ และตั้งอยู่ใกล้ หรือภายในบริเวณที่ตั้งชุมชนหมู่บ้าน สภาพป่าเหล่านี้ส่วนใหญ่สมบูรณ์อยู่ แม้ว่าในระยะหลังชาวบ้านจะปล่อยให้สภาพป่าจะเสื่อมโทรมไปบ้างก็ตาม แต่หมู่บ้านหลายแห่งก็เริ่มหันกลับมาฟื้นฟูบ้างแล้ว ป่าเหล่านี้หลายแห่งมีสถานภาพตามกฎหมายปัจจุบันในฐานะเป็นพื้นที่สาธารณะ แต่ส่วนใหญ่แล้วก็มักจะตกอยู่ในเขตป่าตามกฎหมาย ทำให้เกิดปัญหาการขัดแย้งเรื่องสิทธิครอบครองระหว่างชาวบ้านกับรัฐ แต่ที่สำคัญที่สุดคือ การแย่งชิงการครอบครองระหว่างชาวบ้านกับกลุ่มธุรกิจภายนอก

ประเภทที่ 3 ป่าใช้สอย ชาวบ้านจะกันพื้นที่ป่าใกล้ที่ตั้งชุมชนไว้เพื่อวัตถุประสงค์เฉพาะอย่าง เช่น ป่าที่เลี้ยงสัตว์ ป่าเก็บเห็ด ป่าเก็บสมุนไพร ป่าเก็บพิน และป่าเก็บใบตองตึง เพราะพื้นที่ป่าประเภทนี้มักไม่เหมาะสมในการเกษตร พื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นดินลูกรัง ที่ชาวบ้านเรียกว่า ป่าแพะ ชาวบ้านจะมีกฎเกณฑ์กำหนดการใช้ไม่ให้ใช้จนหมดสภาพ แต่จะปล่อยให้อยู่ในสภาพที่ต้นไม้สามารถขึ้นเองได้ โดยอาจจะปลูกทดแทนบ้างเพียงเล็กน้อย พื้นที่ป่าระ

เกาทัณฑ์มักมีขนาดเล็กไม่เกิน 100 ไร่ แต่อาจจะกระจายอยู่หลายแห่งในชุมชนหนึ่ง หรืออาจจะเป็นพื้นที่เดียวกันที่ใช้ประโยชน์หลายอย่างก็ได้ เช่น ชุมชนในกรณีศึกษาที่น่าน มีป่าใช้สอยหลายแห่ง คือ ป่าสันบ้านท่า เป็นป่าแพะมีเนื้อที่ 50 ไร่ ใช้เป็นที่เลี้ยงวัวควาย เก็บเห็ด หน่อไม้ ฟืน และตัดไม้ทำรั้วบ้าน ป่าม่อนดินสอ เป็นต้น้ำของห้วยขนาดเล็กใช้เก็บผัก จับปลา กบ เขียด และทำไร่ข้าวโพด ป่าห้วยน้อย เป็นที่เก็บสมุนไพร และเห็ด ส่วนป่าบวควายสองห้อง เป็นป่าแพะมีเนื้อที่ 100 ไร่ ใช้เก็บผัก เก็บเห็ด เก็บฟืน เลี้ยงสัตว์ และทำสวนถั่วลิสง พื้นที่ป่าประเภทนี้มักจัดอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ทำให้ชาวบ้านอื่นที่ไม่ยอมรับกฎเกณฑ์การรักษาป่า ถือว่าเป็นที่ของหลวง และจะมากบกรุกจนเกิดการขัดแย้งกันเสมอ

ป่าหน้าหมู่บ้านหลายประเภทอาจจะมีพื้นที่ซ้อนกัน หรือแยกจากกันก็ได้ จนบางครั้งทำให้คนภายนอกสับสน แต่สำหรับชาวบ้านเองแล้วจะกำหนดขอบเขตไว้ชัดเจน โดยจะใช้ทั้งแนวตามธรรมชาติ และแนวที่สังคมกำหนดจากการยอมรับของชุมชนใกล้เคียง เช่น แนวสันปันน้ำ แนวลำห้วย และ แนวถนนที่บริษัทสัมปทานทำไม้ทำไว้ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันเกิดปัญหาความขัดแย้งในเรื่องสิทธิเหนือที่ป่ามากขึ้น ซึ่งมีรากฐานมาจากความขัดแย้งในสิทธิตามประเพณี และสิทธิตามกฎหมาย และการพัฒนาที่ขาดความสมดุล

การแก้ไขปัญหาดังกล่าวเหล่านี้ จะต้องเริ่มจากการทำความเข้าใจสถานภาพของป่าหน้าหมู่บ้าน ในความหมายทางระบบนิเวศ และวัฒนธรรมการผลิตของสังคมล้านนาอย่างถ่องแท้ โดยการพิจารณาความหมายของป่า ตามทัศนะของชาวบ้านอย่างเคลื่อนไหว ไม่ใช่เป็นเพียงอุดมคติของชุมชน แต่เป็นความพยายามของชุมชนในการหากฎเกณฑ์ เพื่อจัดการใช้ทรัพยากรให้เป็นประโยชน์อย่างยั่งยืน

2. การผลิตใหม่ของอุดมการณ์ป่าชุมชน ในเจนีวาปัจจุบัน

ในอุดมการณ์ของชาวบ้านภาคเหนือ จะเห็นป่าในฐานะเป็นองค์รวมของระบบวัฒนธรรม ไม่มองดูป่าแบ่งแยกออกเป็นส่วนๆ เช่น สายตาของคนที

อาศัยอยู่นอกป่าในปัจจุบัน ซึ่งมักมองป่าว่าเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์และต้นไม้ ป่าเป็นแหล่งอาหาร และต้นน้ำลำธาร บางครั้งอาจพยายามมองภาพรวมอยู่บ้าง แต่ก็ยังคงจำกัดอยู่เฉพาะมิติทางกายภาพ เช่น มองป่าในฐานะเป็นระบบนิเวศ แต่สำหรับชาวบ้านที่ต้องมีชีวิตผูกพันอยู่กับป่าตลอดชีพแล้ว ป่าจะมีความหมายในมิติทางอุดมการณ์ ชาวบ้านมองว่าป่าไม่ใช่เพียงพื้นที่ที่มีสัตว์และต้นไม้ แต่ยังเป็นพื้นที่ที่ไร้อำนาจและศีลธรรม หมายถึงดินแดนป่าเถื่อน เป็นสภาวะที่ไร้กฎเกณฑ์ เป็นอาณาเขตของคนป่า สัตว์ป่า และผีร้าย ซึ่งเป็นทัศนะในเชิงเปรียบเทียบกับเมืองในทางตรงกันข้าม โดยถือว่าเมืองนั้นเป็นศูนย์กลางของอำนาจและศีลธรรมที่เข้มข้น และจะค่อย ๆ ลดความเข้มข้นลง เมื่ออยู่ห่างเมืองออกไปในป่า ตามนัยดังกล่าว ป่าจึงไม่เพียงเป็นพื้นที่ล้าหลังเท่านั้น แต่ยังเป็นภัยคุกคามอำนาจของเมืองอีกด้วย ความคิดเช่นนี้เองมีอิทธิพลอย่างมากต่อชาวบ้านในการอธิบายความสัมพันธ์ของพวกเขากับป่าซึ่งอธิบายได้ 2 ด้านคือ

ด้านแรก ชาวบ้านจะอธิบายว่า การเข้าป่าเปรียบเสมือนเป็นการหนีจากอำนาจของเมือง เพื่อปลดปล่อยตัวเองให้มีอิสระ เพราะอำนาจของเมืองจะเอื้อมไปไม่ถึง ในปัจจุบันบางครั้งชาวบ้านจึงเปรียบเทียบการเข้าป่าว่า เป็นการไปปลดทุกข์ (ไปถ่ายของเสีย) ในประวัติศาสตร์ ปรากฏว่ามีการหนีเข้าป่าเพื่อหลบภัยหลายรูปแบบ ส่วนใหญ่จะเป็นการทำผิดกฎหมายบ้านเมือง เช่น กบฏโจร คนหนีการถูกเกณฑ์แรงงานและการเก็บภาษี นอกจากนั้นก็มักคนลี้ภัยสงคราม และผู้แสวงหาความหลุดพ้นจากความวุ่นวายของเมือง เช่น พระวัดป่าที่เน้นการทำวิปัสสนาเป็นต้น

อีกด้านหนึ่งนั้น ชาวบ้านเปรียบเทียบการเข้าป่าว่าเหมือนไปตายเอาดาบหน้า เพราะป่านั้นถือเป็นที่อยู่ของผี ไม่ใช่ที่อยู่ของคน แต่เมื่อคนต้องเข้าไปพึ่งป่า จึงถือว่าเข้าไปให้ผีเลี้ยง ชาวบ้านจะเลือกทำเป็นหนทางสุดท้ายเพื่อให้สามารถยังชีพอยู่ได้ ในลักษณะเช่นนี้ ผู้เข้าป่าจะรู้สึกว่าคุณเขามีความชอบธรรมที่จะช่วยตนเองด้วยการใช้แรงงานบุกเบิกที่ดินทำกินและสร้างชุมชน ซึ่งต้องทำไปเพื่อให้เพียงพอแก่การยังชีพเท่านั้น โดยการขออนุญาตจากผีเจ้าป่าก่อน ด้วยเหตุนี้ในสมัยหลัง เมื่อมีผู้เอาเลื่อยยนต์ไปตัดไม้ขาย ชาวบ้านจึงคิดว่าไม่ถูกต้อง

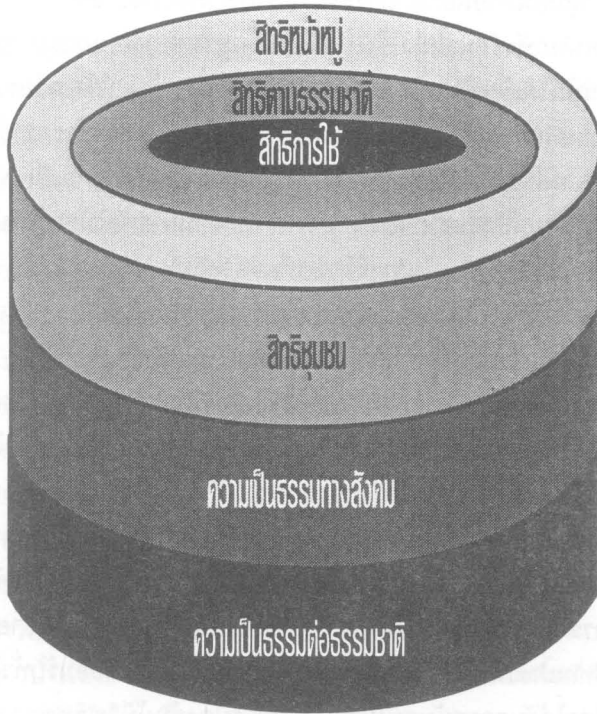
ชาวบ้านได้ใช้อุดมการณ์เกี่ยวกับป่าข้างต้นเป็นพื้นฐานทางศีลธรรม ใน

การกำหนดสิทธิตามประเพณีของตนที่จะควบคุมและจัดการป่า โดยผ่านชุมชน ในฐานะที่เป็นหน่วยทางศีลธรรม ที่มีสิทธิในการใช้และหน้าที่ในการปกป้องป่า หน้าหมู่บ้าน ชุมชนจะมีอำนาจออกกฎเกณฑ์ตามประเพณี เพื่อควบคุมการใช้และการอนุรักษ์ป่า ซึ่งจะอนุญาตให้เฉพาะสมาชิกของชุมชนเท่านั้น ตามหลักการที่ว่า ผู้ที่ปกป้องป่าเท่านั้นจึงจะมีสิทธิได้รับประโยชน์จากป่าภายในอาณาเขตที่ตนปกป้อง ชาวบ้านจะอธิบายอุดมการณ์ดังกล่าวผ่านความเชื่อเรื่องผี โดยชาวบ้านเชื่อว่าผีอารักษ์จะมีอำนาจคุ้มครองชาวบ้านเฉพาะในเขตของบ้านตนเท่านั้น หากลูกกล้าเข้าไปในเขตของบ้านอื่นจะถือว่าผิดผีของบ้านนั้น และจะต้องเสียควายเพื่อเซ่นผี จะเห็นได้ว่า ป่าหน้าหมู่บ้านของชาวบ้านต่าง จากความคิดเรื่องที่ดินสาธารณะ (open-access common property resource) ซึ่งทุกคนมีสิทธิใช้ เพราะป่าชุมชนของชาวบ้านจำกัดสิทธิในการใช้ให้ขึ้นอยู่กับอำนาจของชุมชนโดยถือเป็นที่ดินของชุมชน (communal property resource) ตามนัยนี้ ชาวบ้านจะยึดประเพณี ที่ถือว่าชุมชนเป็นเจ้าของทรัพยากรในขอบเขตที่กำหนดขึ้นจากวิถีชีวิตของสมาชิกในชุมชนนั้น ด้วยการวางกฎเกณฑ์เพื่อรักษาและใช้ทรัพยากรนั้น

ความคิดเกี่ยวกับป่าหน้าหมู่บ้าน จะให้ความสำคัญอย่างมากต่อสิทธิของชุมชน มากกว่าสิทธิส่วนบุคคล ดังจะเห็นได้ว่า ชาวบ้านให้ความชอบธรรมกับการตัดไม้สำหรับใช้เพื่อสวนรวม สำหรับการตัดไม้เพื่อใช้ส่วนตัว ชุมชนจะอนุญาตให้เฉพาะครัวเรือนที่แต่งงานใหม่ และยากจนซึ่งสะท้อนหลักการทางศีลธรรมที่เน้นความมั่นคงในการยังชีพของชุมชน หลักการนี้อนุญาตให้เก็บของป่าเพื่อใช้ในครัวเรือนมากกว่าเพื่อขาย

ในปัจจุบันอุดมการณ์ป่าชุมชนของชาวบ้านกำลังถูกทดสอบว่า จะมีศักยภาพในการอนุรักษ์ป่าอยู่ต่อไปหรือไม่ ในด้านหนึ่งปรากฏว่า บางชุมชนซึ่งถูกแรงกดดันทางเศรษฐกิจแบบการค้าจากภายนอก ได้ให้ความสำคัญกับอุดมการณ์ป่าชุมชนน้อยลง ดังจะเห็นได้จากปรากฏการณ์หลายอย่าง เช่น ชาวบ้านเริ่มบุกรุกพื้นที่ป่าที่เคยรักษาไว้ทั้งของชุมชนตนเองและชุมชนอื่น หลายชุมชนได้เลิกประเพณีการเซ่นไหว้ผีขุนน้ำแล้ว เมื่อเร็ว ๆ นี้ก็มีข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์ว่า ชาวบ้านยอมให้บริษัทเหมืองแร่รื้อถอนพระธาตุในป่าศักดิ์สิทธิ์เพื่อทำเหมืองสังกะสี โดยชาวบ้านยอมรับเงิน ค่าชดเชยเพียง 1 ล้านบาทเป็นการแลกเปลี่ยน

แผนภูมิ 3.1 ความสัมพันธ์ระหว่างสิทธิต่างๆในชุมชน

ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้อุดมการณ์ป่าชุมชนมีศักยภาพลดลงก็คือการที่สิทธิตามประเพณีของชาวบ้านไม่ได้รับการยอมรับตามกฎหมาย ดังนั้นเมื่อป่าที่ชาวบ้านรักษาไว้ถูกประกาศให้เป็นที่ดินของรัฐในรูปของป่าสงวนแห่งชาติ ชุมชนที่เคยดูแลป่าเหล่านั้นก็รู้สึกว่ามีอำนาจ บางชุมชนจึงปล่อยให้สมาชิกของชุมชนและชาวบ้านอื่นบุกรุก รัฐเองก็อนุญาตให้เอกชนภายนอกชุมชนได้สัมปทานทำไม้ แม้ว่าในสายตาของรัฐจะเห็นว่าถูกกฎหมาย แต่ชาวบ้านรู้สึกว่ารัดกับประเพณี

ในอีกด้านหนึ่งก็ปรากฏว่า ยังมีชุมชนที่สามารถผลิตซ้ำอุดมการณ์ป่าชุมชนได้ เจื่อนไขสำคัญประการแรกที่ทำให้เกิดป่าชุมชนในบริบทของสังคมปัจจุบันคือ ความต้องการสงวนที่ป่าไว้สำหรับสมาชิกของชุมชน เมื่อชุมชนต้องเผชิญหน้ากับการถูกคนภายนอกมาแย่งชิงทรัพยากร จึงมีการรวมตัวกันต่อต้านกลุ่มบุคคลภายนอกที่เข้ามาแย่งใช้ที่ป่า บนพื้นฐานของหลักการป่าชุมชนที่ว่าคนภายนอกไม่ได้เป็นผู้ดูแลรักษาป่าจึงไม่มีสิทธิที่จะเข้ามาใช้ประโยชน์ และวิธีการที่คนภายนอกจะใช้ประโยชน์ไม่ได้อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของชุมชน จึงอาจมีผลร้ายต่อการดำรงชีพของชุมชน ความรู้สึกทำนองนี้ได้กลายเป็นพลังในการตอกย้ำอุดมการณ์ป่าชุมชน ดังตัวอย่างการคัดค้านการตัดไม้ของบริษัทที่ได้รับสัมปทานทำไม้ ที่หมู่บ้านในกรณีศึกษาที่แม่ฮ่องสอน น่านและพะเยา และการคัดค้านบุคคลภายนอกในรูปแบบต่างๆ ตัวอย่างของการเกิดป่าชุมชนในกรณีอื่นๆ ที่รายงานไว้ใน ภาคผนวก ค. ก็สนับสนุนข้อสรุปนี้เช่นกัน

ในความพยายามของชาวบ้านที่จะปกป้องสิทธิตามประเพณีของตน ในการควบคุมและจัดการป่าชุมชน ชาวบ้านได้ค่อยๆ แปรอุดมการณ์ดั้งเดิมให้สามารถปฏิบัติได้อย่างเป็นทางการมากขึ้นเพื่อให้เป็นที่ยอมรับของรัฐ ดังปรากฏให้เห็นในกรณีที่ชาวบ้านเริ่มจัดตั้งองค์กรที่เป็นทางการในการรักษาป่าหรือสนับสนุนให้องค์กรทางการ เช่น กรมการหมู่บ้าน และสภาตำบลมีบทบาทในการรักษาป่ามากขึ้น ในปัจจุบันองค์กรท้องถิ่นเหล่านี้ได้พยายามบันทึกกฎเกณฑ์ตามประเพณีไว้เป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อให้เป็นที่ยอมรับทั่วไปมากขึ้น และสามารถได้รับการสนับสนุนจากรัฐในการป้องกันผู้มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองที่จะมาบุกรุกป่าชุมชนของชาวบ้าน เพราะในปัจจุบันชาวบ้านไม่มีอำนาจตามกฎหมายที่จะปกป้องป่าของตน เนื่องจากอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ บางครั้งก็ทำให้ชาวบ้านตกอยู่ในอันตรายจากอิทธิพลต่างๆ โดยเฉพาะเมื่อผู้บุกรุกเป็นเจ้าของที่ของรัฐที่มีหน้าที่ป้องกันป่าเอง ดังนั้นการยอมรับกฎเกณฑ์ตามประเพณีให้มีสถานภาพทางกฎหมายจะช่วยสนับสนุนและตอกย้ำให้อุดมการณ์ป่าชุมชนมีศักยภาพมากขึ้นที่จะช่วยในการอนุรักษ์ป่าในบริบทของสังคมปัจจุบัน

ในบางกรณี ชาวบ้านจะพยายามจัดตั้งรูปแบบในการรักษาป่าอย่างเป็นทางการ เช่น การจัดตั้งองค์กรและเขียนกฎเกณฑ์ไว้เป็นลายลักษณ์อักษรตาม

อุดมการณ์ป่าชุมชนที่เคยมีมาแต่ดั้งเดิม เพื่อการต่อรองกับรัฐ ซึ่งใช้เป็นเงื่อนไขในการแสวงหาหลักประกันให้กับความมั่นคงในการครอบครองที่ดินในเขตป่าสงวนแห่งชาติ แม้ว่าพวกเขาจะอยู่อาศัยมาก่อนหน้าที่จะมีการประกาศให้พื้นที่นั้นเป็นป่าสงวนตามกฎหมายก็ตาม กรณีเช่นนี้แสดงให้เห็นว่า ชุมชนจะผลิตซ้ำอุดมการณ์ป่าชุมชนเพื่อปรับตัวต่อการคุกคามความมั่นคงในการถือครองที่ดินที่เกิดจากการที่รัฐไม่ยอมรับประเพณีการถือครองที่ดินของท้องถิ่น ปัญหาของกรณีนี้ก็คือ หากชาวบ้านได้หลักประกันความมั่นคงในการถือครองจากรัฐแล้ว จะยังคงรักษาป่าชุมชนต่อไปหรือไม่ คำตอบนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขข้ออื่น ๆ ว่ามีอยู่ในพื้นที่นี้หรือไม่ เพราะเงื่อนไขต่าง ๆ ที่กล่าวถึงทั้งหมดนั้นเกี่ยวข้องกัน ปัญหาการขาดความมั่นคงไม่ได้เกิดจากรัฐฝ่ายเดียว แต่ยังเกิดจากแรงกดดันทางเศรษฐกิจ และการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างชาวบ้านด้วยกันเอง และระหว่างชาวบ้านกับนายทุน ประเด็นคำถามนี้จะได้พิจารณาต่อไปในบทที่ 7

เงื่อนไขที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่กระตุ้นให้ชาวบ้านผลิตซ้ำอุดมการณ์ป่าชุมชนขึ้นมาใหม่ก็คือ การหวงทรัพยากรไว้สำหรับลูกหลานในอนาคต ในหมู่บ้านหลายแห่งที่เชียงรายและลำพูน ชาวบ้านได้เริ่มอนุรักษ์ป่าที่เคยตัดฟันไม่จนเกือบหมดให้ป่าฟื้นตัวใหม่ ส่วนหนึ่งพื้นที่นั้นไม่เหมาะสมต่อการเกษตร ชาวบ้านกล่าวว่าต้องการเก็บป่านั้นไว้เพื่อเก็บของป่า เก็บไม้ไว้ใช้สอย และเลี้ยงสัตว์ของชาวบ้าน แต่จากการวิเคราะห์บริบทของหมู่บ้าน ทำให้พบว่าเหตุผลแท้จริงที่ชาวบ้านรักษาป่ามีมากกว่านั้น ชาวบ้านต้องการหวงพื้นที่ที่ไม่เหมาะต่อการเกษตรไว้ไม่ให้ตกเป็นของนายทุน หรือบุคคลภายนอก แต่ต้องการให้ประโยชน์ตกอยู่กับชาวบ้านและลูกหลานในอนาคต

นอกเหนือจากการแย่งชิงการควบคุมป่าแล้ว การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนับว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญอีกประการหนึ่งที่ช่วยให้เกิดป่าชุมชนขึ้นมาใหม่ เช่น หมู่บ้านที่ชาวบ้านสามารถหารายได้จากนอกภาคการเกษตรได้ดี หรือหารายได้ในภาคการเกษตรมากขึ้นจากที่ดินที่มีอยู่เดิมก็ดี ช่วยลดแรงกดดันในการใช้พื้นที่ป่าลงทำให้ชาวบ้านหันกลับมารักษาป่ามากขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม กรณีหลังนี้จะเกิดขึ้นได้ต้องมีเงื่อนไขอื่น ๆ ข้างต้นประกอบด้วย จึงจะทำให้อุดมการณ์ป่าชุมชนมีศักยภาพเข้มแข็งและเป็นจริง

ในปัจจุบันนี้ปรากฏว่า เงื่อนไขหลักที่ทำให้หลายชุมชนกลับมาสนใจ

อนุรักษ์ป่าชุมชนตามประเพณีของตนอีกก็คือ การที่ต้องเผชิญกับปัญหาความแห้งแล้ง ปัญหานี้เป็นรูปธรรมที่ชาวบ้านเห็นชัดเจน แต่ปัญหานี้ไม่ได้เกิดจากการมีน้ำน้อยลงโดยตรง หากเกิดจากการที่ชุมชนต้องการทำการเกษตรในหน้าแล้ง และต้องการนำบริโภคในรูปของประภาฏเขามากมากขึ้น ทำให้ชาวบ้านเริ่มเป็นห่วงความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศของป่ามากขึ้น ว่ามีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงกับการขาดน้ำ

3. สิทธิหน้าที่ชุมชนและสิทธิชุมชน

จากการวิเคราะห์หุดมการณ์ป่าชุมชนในภาคเหนือ จะเห็นได้ว่าป่าชุมชนไม่ใช่ระบบคุณค่าหรือเป็นเพียงค่านิยมในยุคสมัยหนึ่งเท่านั้น แต่ความพยายามในการรักษาป่าชุมชนจำนวนมากนั้นมีพื้นฐานอยู่ที่ วิธีคิดเกี่ยวกับสิทธิหน้าหมู่บ้าน หรือสิทธิในทรัพย์สินร่วมกันของชุมชน ซึ่งสามารถผลิตซ้ำต่อเนื่องมาในวัฒนธรรมของภาคเหนือ นอกจากป่าชุมชนแล้ว สิทธิทำนองนี้ยังพบในการจัดการทรัพยากรอย่างอื่น ๆ อีก เช่น น้ำในระบบเหมืองฝาย หรือแม่แต่วัดในหมู่บ้านก็ถือว่าเป็นทรัพย์สินหน้าหมู่บ้าน ลักษณะร่วมกันประการหนึ่งของวิธีคิดเกี่ยวกับสิทธิหน้าหมู่บ้านที่เห็นจากตัวอย่างข้างต้น ก็คือ การมีความเชื่อมโยงกับความเป็นชุมชน หรือสิทธิชุมชน ซึ่งหมายถึงอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากรตัวอย่างของการจัดการป่าชุมชนจำนวนมากในภาคเหนือ และความพยายามของชุมชนในการต่อต้านการใช้ป่าของบุคคลภายนอก ซึ่งให้เห็นถึงศักยภาพและรูปธรรมของวิธีคิดในเรื่องสิทธิหน้าหมู่บ้านและสิทธิชุมชนอย่างชัดเจน ดังนั้นความ เป็นชุมชน หรือสิทธิชุมชนจึงไม่ใช่เรื่องอุดมคติ แต่เป็นเรื่องของอำนาจและความสัมพันธ์ที่อาจเกิดความขัดแย้ง เปลี่ยนแปลงและผลิตใหม่ได้

ที่จริงแล้วความคิดเรื่องสิทธิหน้าหมู่บ้านเป็นส่วนหนึ่งของสิทธิชุมชน ซึ่งครอบคลุมสิทธิในด้านอื่น ๆ อีกคือ สิทธิตามธรรมชาติ และมีพื้นฐานอยู่ที่ความคิดเรื่องสิทธิการใช้(usufruct rights) ความสัมพันธ์ระหว่างสิทธิต่าง ๆ เหล่านี้ อาจจะจำลองเป็นแผนภูมิได้ (ดูแผนภูมิ 3.1) ที่เป็นเช่นนี้เพราะในสังคมล้านนามีหลักการพื้นฐานในการใช้ทรัพยากรในระดับชุมชน ยึดอยู่บนความคิดว่าด้วยสิทธิการใช้มากกว่ากรรมสิทธิ์หรือความเป็นเจ้าของ

สิทธิการใช้นี้หมายความว่า ผู้ที่ได้ใช้แรงงานปรับเปลี่ยนทรัพยากรให้เกิดประโยชน์ จะยังคงมีสิทธิในทรัพยากรนั้นตราบเท่าที่เขาจะใช้ประโยชน์อยู่ แต่จะหมดสิทธิเมื่อทรัพยากรนั้นได้กลับคืนสู่สภาพธรรมชาติ ดังจะเห็นได้ชัดเจนในระบบการทำไร่ ที่มีการพักดินไว้เป็นไร่เหล่า ซึ่งคนอื่นสามารถเข้าไปใช้ได้ หากผู้ใช้เดิมไม่ย้อนกลับไปทำตามเวลาที่กำหนด ในลักษณะเช่นนี้หมายความว่า อำนาจในการจัดการใช้ที่ดินจะขึ้นอยู่กับชุมชนเป็นผู้กำหนด สิทธิการใช้นี้จะวางอยู่บนหลักความคิดว่าด้วยสิทธิตามธรรมชาติอีกทอดหนึ่ง โดยที่สิทธิตามธรรมชาติหมายถึงว่า มนุษย์มีสิทธิที่จะใช้แรงงานของตนเองทำงานหาเลี้ยงชีพจากธรรมชาติ หรือสิทธิในการยังชีพจากธรรมชาติ ซึ่งชาวบ้านจะให้ความสำคัญอย่างมาก ดังจะเห็นได้ว่าชุมชนจะอนุญาตให้ชาวบ้านตัดไม้ได้เฉพาะที่จะตัดไปเพื่อการสร้างบ้านที่อยู่อาศัยตนเอง แต่จะไม่ยอมให้ตัดขาย และที่ชาวบ้านใช้สิทธิได้ เพราะถือว่าป่าเป็นของหน้าหมู่บ้าน ซึ่งต้องอยู่ภายใต้อำนาจการจัดการของชุมชน

ตามหลักสิทธิการใช้และสิทธิตามธรรมชาตินี้ จะพบว่า แม้ขณะที่ผู้ใช้แรงงานยังคงใช้ที่ดินอยู่ แต่หากมีสิ่งใดเกิดจากธรรมชาติและไม่ได้เกิดจากแรงงานของผู้ที่ใช้อยู่ ผู้อื่นที่เป็นสมาชิกของชุมชนมีสิทธิใช้สิ่งที่เกิดจากธรรมชาตินั้นได้ เช่น ชาวบ้านสามารถเก็บไขมดแดง หรือเห็ดในที่ดินที่ใครในชุมชนใช้ขี้ก็ใช้ได้

สิทธิหน้าหมู่บ้านและสิทธิชุมชนนี้ถือได้ว่า เป็นวิถีคิดที่มีพื้นฐานมั่นคงอยู่ในวัฒนธรรมของภาคเหนือเพราะสามารถปรับเปลี่ยนและผลิตซ้ำสืบเนื่องมาได้อย่างยาวนานจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะได้โอบอุ้มหลักการสำคัญของการใช้ทรัพยากรคือ สิทธิการใช้ และหลักการพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ คือสิทธิตามธรรมชาติ ที่มุ่งเน้นการยังชีพ หลักการต่างๆ ข้างต้นเป็นหัวใจสำคัญที่ทำให้เกิดความเป็นธรรมในสังคม เพราะช่วยให้ทุกคนในชุมชนมีสิทธิในการใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างเป็นธรรม ขณะเดียวกันก็รักษาความสมดุลของระบบนิเวศเอาไว้ เพราะการตัดสินใจใช้ทรัพยากรของชุมชนจะเชื่อมโยงระหว่างความมั่นคงทางสังคมของชุมชนในระบบนิเวศกับสภาวะแวดล้อมอยู่เสมอ จึงทำให้เกิดความเป็นธรรมต่อระบบนิเวศมากกว่าการใช้ทรัพยากรของบุคคลนอกกระบวนนิเวศ ที่มักจะไม่นิ่งถึงผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม

เป็นที่น่าเสียดายว่า กฎหมายของรัฐไม่ได้ยอมรับหลักการสำคัญใน

ประเพณีของชุมชนในภาคเหนือเหล่านี้ ทั้ง ๆ ที่มีลักษณะของกฎเกณฑ์ที่เป็นสากลอยู่มาก เพราะปรากฏว่ามีอยู่ในชุมชนท้องถิ่นทั่วโลก ซึ่งหากมีการนำมาปรับใช้ในกฎหมายของรัฐ ก็จะมีส่วนช่วยให้การใช้ทรัพยากรเกิดความเป็นธรรมทางสังคม และช่วยให้ระบบนิเวศมีความยั่งยืนมากขึ้น อย่างไรก็ตาม การปรับเปลี่ยนให้ประเพณีเป็นกฎหมายนั้นจะต้องคงลักษณะของหลักการกว้าง ๆ เอาไว้ไม่ให้มีลักษณะตายตัวแบบกฎหมาย เพราะจะทำให้ประเพณีถูกครอบงำ และสูญเสียศักยภาพในอันที่จะทำให้การปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศต้องเสียดุลยภาพไปด้วย

บทที่ 4

การโยกย้ายและการถือครอง ที่ดิน น้ำ ป่า

พัฒนาการของการตั้งถิ่นฐานและบุกเบิกที่ดินทำกินในป่าของภาคเหนือ ตั้งแต่อดีต มีลักษณะเป็นการเคลื่อนย้ายประชากรจากแอ่งที่ราบขนาดใหญ่ เข้าสู่แอ่งที่ราบขนาดกลาง และแอ่งที่ราบขนาดเล็กตามลำดับ เนื่องจากสภาพภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นภูเขา มีที่ราบขนาดใหญ่ที่เหมาะสมแก่การเกษตรกรรมเพียงเล็กน้อย เมื่อจำนวนประชากรในถิ่นเดิมเพิ่มขึ้น ที่ดินทำกินไม่เพียงพอ จึงต้องเสาะหาที่ดินทำกินใหม่ในแอ่งที่ราบภายในหุบเขาที่มีขนาดเล็กลง นอกจากนั้นภัยธรรมชาติ โรคระบาด สงคราม ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองก็มีส่วนผลักดันประชากรออกจากถิ่นเดิม ในช่วงปี พ.ศ.2425 ถึง 2458 รัฐบาลไทยที่กรุงเทพฯ ได้ผนวกดินแดนล้านนาเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบเทศาภิบาลและปลดปล่อยทาสให้เป็นอิสระ มีการอพยพเข้ามาของชาวต่างถิ่น เช่น ข้าราชการ และพ่อค้าจีนจากภาคกลางและภาคอื่นๆ ของไทย และกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ จากประเทศใกล้เคียง ขณะเดียวกันเกิดอุตสาหกรรมทำไม้ของบริษัทฝรั่ง ทำให้ชาวบ้านไร้ที่ดินจำนวนมากสนใจบุกเบิกที่ดินทำกินในป่า ซึ่งยังไม่มีใครครอบครองมาก่อน หรืออาจเป็นที่อยู่ของชนกลุ่มน้อยดั้งเดิม เมื่อมีชาวพื้นราบกลุ่มใหม่มาปะปนและยึดครอง ชนกลุ่มน้อยก็อพยพไปอยู่ที่อื่น หรืออาจเป็นชุมชนร้างที่กลุ่มชนดั้งเดิมย้ายออกไปแล้ว

หมู่บ้านกรณีศึกษาป่าชุมชนเกิดขึ้นในช่วงเวลาประมาณ 100 กว่าปีมาแล้ว ยกเว้นหมู่บ้านปาลัน ซึ่งก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ.2507 ในช่วงที่มีการขยายตัวของพืชพาณิชย์เข้าสู่พื้นที่ภาคเหนือบ้านน้ำไคร้เป็นชุมชนของชาวลี้อจากสิบสองปันนา

และชาวลาวจากเมืองอุ ซึ่งอพยพหนีภัยสงครามเข้าสู่แอ่งที่ราบลุ่มน้ำมาก่อน แต่พื้นที่ดังกล่าวมีประชากรเต็มพื้นที่แล้วจึงต้องย้ายมาห้ร้างถางพง ตั้งหมู่บ้านในหุบเขาขนาดเล็กลง ระหว่างเมืองย่างและเมืองอวน บ้านเมืองงามเกิดจากการเคลื่อนย้ายของชาวปกากะญอจากพื้นที่บริเวณฝาง เชียงดาว สะเมิง และแม่สะเรียง เข้ามายึดครองหมู่บ้านร้างในแอ่งที่ราบของลำน้ำงาม สาขาย่อยของลำน้ำกก บ้านแม่หารก่อตั้งขึ้นในเวลาไล่เลี่ยกับเมืองยวม ในแอ่งที่ราบลำห้วยแม่หาร เป็นชาวชาวปกากะญอพื้นถิ่นที่เคลื่อนย้ายอยู่ในบริเวณนั้นมาก่อนแล้ว ด้วยเหตุนี้สภาพแวดล้อมในแอ่งที่ราบขนาดเล็กล้อมรอบด้วยป่าเขา ลำเนาไพรมีลำน้ำสายเล็กๆ ไหลผ่านหมู่บ้านเอื้ออำนวยให้ความสัมพันธ์ของคนป่า ที่ดิน และน้ำ เป็นไปอย่างชัดเจน แตกต่างจากแอ่งที่ราบขนาดใหญ่ และขนาดกลาง ซึ่งชุมชนตั้งอยู่ริมน้ำสายใหญ่ห่างจากป่า ทำให้ภาพความสัมพันธ์ของคนกับป่าไม่ชัดเจนเท่ากับชุมชนในแอ่งที่ราบขนาดเล็กชายป่า

1. ทัศนะของชาวบ้านในการจำแนกลักษณะทางกายภาพ

ระบบนิเวศของชุมชนชายป่าในแอ่งที่ราบขนาดเล็ก ประกอบด้วยภูเขา ป่า ที่ดอน ที่ราบลุ่ม ลำห้วย และพื้นที่เกษตร แผนภูมิ 4.1 จำลองลักษณะการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชน ในแอ่งที่ราบระหว่างหุบเขาในภาคเหนือเป็นเขตการใช้ที่ดินแบบต่างๆ ตั้งแต่หุบเขาไปจนถึงยอดดอย โดยมีวงกลมข้างในสุดเป็นตัวแทนหุบเขา ซึ่งเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านและวงกลมรอบนอก แสดงระดับพื้นที่ที่สูงขึ้นไปตามลำดับที่ทำน่าน้ำเหมือง นาน้ำฟ้า จะอยู่ติดหมู่บ้านในขณะที่นาขั้นบันไดอยู่ห่างจากหมู่บ้านสูงขึ้นไปตามความลาดเทของลำห้วย ส่วนที่ดอนเป็นเขตของการทำไร่หมุนเวียนสูงขึ้นไปอีกเป็นเขตป่าธรรมชาติ สำหรับเขตการใช้ที่ดินเป็นสวนหลังบ้าน สวนครัว สวนเมือง พืชไร่ สวนผสม สวนในป่า สวนผลไม้ ตลอดจนป่าของหมู่บ้านพบได้ตั้งระดับหุบเขาขึ้นไปจนถึงยอดดอย

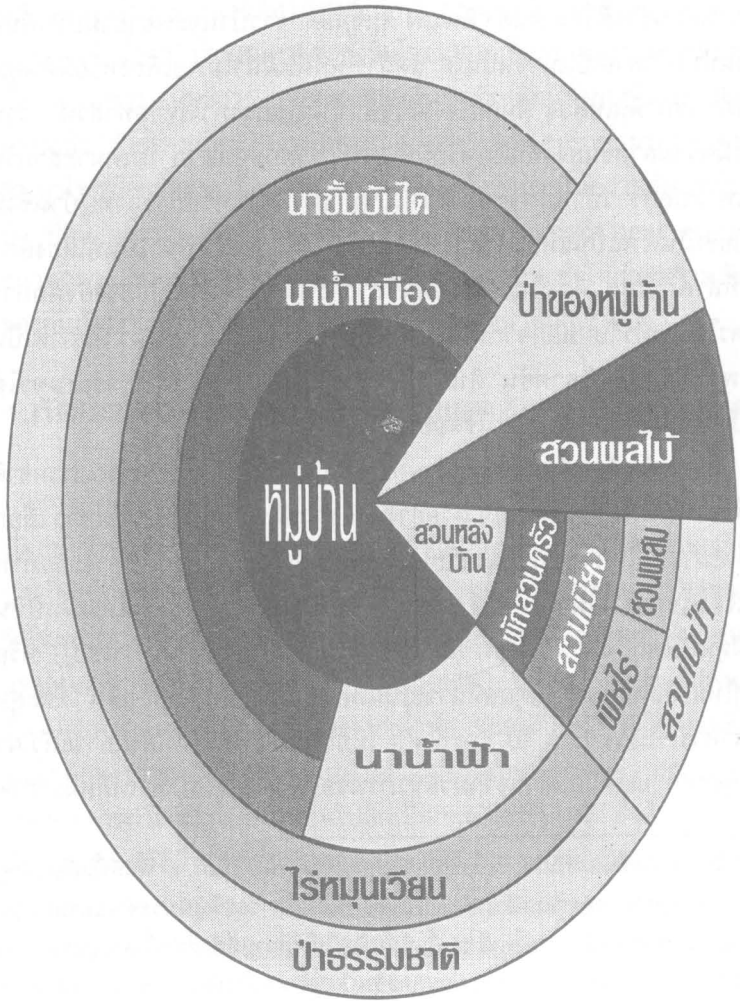
ในการจำแนกที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์ที่ดินนั้น ชาวบ้านได้ใช้เกณฑ์ต่างๆ ในการประเมินศักยภาพของที่ดินได้แก่ ความลาดชันของพื้นที่ เนื้อดิน น้ำและพืชพรรณธรรมชาติ (ตาราง 4.1, 4.2, 4.3, และ 4.4) ในชั้นแรกชาวบ้านจะให้ความสำคัญกับความลาดชันของพื้นที่ก่อน เนื่องจากจุดประสงค์หลักในการผลิตคือ การทำนาเพื่อให้มีข้าวบริโภค ชาวบ้านเลือกพื้นที่ลุ่มที่มีน้ำหล่อเลี้ยง

อย่างอุดมสมบูรณ์เป็นที่ทำนา โดยให้ความสำคัญกับเนื้อดิน เป็นรองจากความลาดชันของพื้นที่ สำหรับพื้นที่ดอน ชาวบ้านจะเลือกใช้พื้นที่ดอนโดยให้ความสำคัญกับน้ำและเนื้อดินเป็นหลัก ชาวบ้านแยกประเภทดินโดยการดูสี ดมกลิ่น ชิมรส และไปรยเม็ดดินเพื่อดูเนื้อดิน ถ้าหากพื้นที่นั้นอยู่ใกล้น้ำ มีดินคุณภาพค่อนข้างดี เช่น ดินดำ ดินแดง ดินซึ่มอด ชาวบ้านจะพยายามปรับพื้นที่ที่ดอนนั้นให้กลายเป็นนาขั้นบันได แต่ถ้าพื้นที่นั้นมีน้ำไม่พอเพียงหรือมีดินคุณภาพต่ำ เช่น ดินเหลือง ดินลูกรัง จะใช้พื้นที่นั้นในการทำไร่หรือทำสวน ส่วนพื้นที่ที่มีความลาดชันสูง ดินตื้นหรือมีหินและกรวดปะปนมาก ไม่เหมาะสำหรับการเพาะปลูกชาวบ้านมักจะปล่อยให้ป่ารกร้างหรือป่าของหมู่บ้านซึ่งมีประโยชน์ในด้านเป็นแหล่งอาหาร สมุนไพร ไม้ใช้สอยไม้ฟืน เป็นที่เลี้ยงสัตว์ และที่สำคัญที่สุด คือเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการเกษตรในแอ่งที่ราบ นอกจากนั้นตามพื้นที่ป่าซึ่งไม่ได้เป็นป่าต้นน้ำ มีสภาพเป็นป่าแพะ ซึ่งอยู่ในที่ลาดชัน ดินมีคุณภาพต่ำไม่สามารถใช้ทำการเกษตรได้ ชาวบ้านมักจะปล่อยให้ป่าใช้สอยของหมู่บ้าน

ในการคัดเลือกพื้นที่เพื่อการเกษตร ชาวบ้านใช้ลักษณะพืชพรรณธรรมชาติเป็นตัวแปรหนึ่งในการตัดสินใจ ตัวอย่างเช่น ชาวปกากะญอ บ้านแม่หาร เลือกพื้นที่เหมาะสมในการทำไร่หมุนเวียนบนดอยโดยพิจารณาเงื่อนไขทางกายภาพและเงื่อนไขทางวัฒนธรรม¹ เงื่อนไขทางกายภาพคือ พื้นที่นั้นต้องเป็นที่ดินต้องมีต้นไม้ใหญ่ และมีพืชชรกทิบ แต่ต้องไม่เป็นป่าซึ่งมีน้ำขัง (บร่าปู) หรือตาน้ำไหล (ทึหม่ากลา) เหตุผลนี้น้ำจะเป็นเพราะต้นไม้และพืชคลุมดิน ได้สะสมธาตุอาหารไว้ในกิ่ง ก้าน ใบ และลำต้น เมื่อโค่นและฟันต้นไม้ดังกล่าวแล้วเผาแร่ธาตุต่าง ๆ จะเคลื่อนย้ายจากมวลชีวภาพของพืชกลับสู่ดิน ทำให้ดินมีแร่ธาตุ

¹เงื่อนไขทางวัฒนธรรมความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับทำเลทำไร่ ได้แก่ 1. พื้นที่นั้นต้องไม่อยู่ในเขตทรัพย์สินของชุมชนอื่น มิฉะนั้นจะถือว่าเป็นการลบหลู่ผีประจำเขตชุมชนอื่น ต้องปรับไหม โดยการเสียควายเช่นผี 2. พื้นที่นั้นต้องไม่ใช่สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เช่น ยอดดอยซึ่งเป็นที่ตั้งของผีขุนห้วย (ชะปก่า) ม่อนดอยซึ่งเป็นที่ตั้งของเจ้าเมือง (เสพะโตะ) ม่อนดอยที่เป็นที่ตั้งของพระธาตุ ป่าช้า สิ่งของเครื่องใช้ของผู้ตาย (ปก่าโลหู่) และป่าช้าเผาศพ (ต่าสวาไซ) 3. ในการหักล้างดางพงเพื่อทำไร่ในวันแรก ต้องไม่มีสิ่งลางบอกเหตุร้าย อาทิได้ยินเสียงคนจาม เห็นงูเลื้อยผ่าน หรือแก้งวังตัดหน้า นกได้สะปอก(นกบั้งรอก)ร้องทัก แก้งร้องทัก หรือฝันว่าฆ่าสัตว์ หากประสบลางร้ายดังกล่าว ต้องละทิ้งพื้นที่ไร่แปลงนั้นไปทันที

แผนภูมิ 4.1 ลักษณะการใช้ที่ดินภาคเหนือ

ตาราง 4.1

การจำแนกที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านน้ำไคร้

ความลาดชันของพื้นที่	เนื้อดิน	การใช้ประโยชน์ที่ดิน
ตื้น	ดินดำ, ดินดาก, ดินแฉ่ำ	นา
เท็ม, เม็ง	ดินซีโป่ง, ดินร่วน, ดินปนหิน	นา
	ดินแดง	ไร่, นา
	ดินทราย	ไร่
จิ่ง	ดินปนหิน	ไร่
	-	ป่า
ตาด	-	ป่า
สัน	-	ป่า, ไร่

หมายเหตุ: ตื้น หมายถึง ที่ราบลุ่ม

เท็ม หมายถึง พื้นที่ที่มีความลาดชันปานกลาง

จิ่ง หมายถึง พื้นที่ที่มีความลาดชันสูง

ตาด หมายถึง หน้าผา หรือเหว (ความหมายเฉพาะถิ่น)

สัน หมายถึง ยอดเขา

ตาราง 4.2

การจำแนกที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านป่าล้าน

ความลาดชันของพื้นที่	เนื้อดิน	การใช้ประโยชน์ที่ดิน	ชนิดป่า
ที่ลุ่มในหุบห้วย และริมห้วย ที่ดอน, ที่ลาดชัน	ดินเหนียวดำ	นาดำ	ป่ายาง
	ดินขี้มอด	นาดำ นาถั่ว พืชสวนครัว	
	ดินทรายแกมตม	นาถั่ว ไร่ข้าวโพด	-
	ดินทรายแดง	ไร่	-
	ดินทรายแกมตม	ไร่	-
	ดินขี้มอด	ไร่ข้าวโพด ผักสวนครัว	-
	ดินเหลือง	ไร่มันสำปะหลัง	ไม้แดง
	ดินร่วนปนทราย	ไร่ข้าวโพด มัน ไม้ผล	-
	ดินร่วนสีเทา	ไร่ ผักสวนครัว ไม้ผล	-
	ดินลูกรังแดง	ไร่มันสำปะหลัง ข้าวโพด	-
	ดินกรวด	ใช้ปลูกพืชไม่ได้	ไม้ยั้ง

ตาราง 4.3

การจำแนกที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านเมืองงาม

ความลาดชันของพื้นที่	เนื้อดิน	การใช้ประโยชน์ที่ดิน
ที่ลุ่ม	ดินดำแกมทราย	นาข้าว
ที่ดอน	ดินขี้หมู	ข้าวไร่, ข้าวโพด

ตาราง 4.4

การจำแนกที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านแม่หาร

ความภาคชั้นของพื้นที่	เนื้อดิน	การใช้ประโยชน์ที่ดิน
ที่ลุ่ม	ดินเหลืองผสมดินดำ ดินร่วนดำ ดินขี้มอด ดินจอมปลวก ดินทราย	นา นา นา นา นา
ที่ดอน	ดินดำผสมดินเหนียว ดินดำผสมดินขาว ดินขาว, ดินแข็ง	นา นา นา
	ดินลูกรัง ดินขี้มอด ดินแดง ดินดำ	สวนผสม สวนผสม สวนผสม, นาขั้นบันได นาขั้นบันได
ที่ลาดชัน	ดินเหนียวผสมดินดำ -	นา ไร่ข้าว

มากพอที่จะใช้ในการทำไร่ สำหรับป่าที่มีน้ำซับและตาน้ำ เป็นแหล่งที่มีลูกไม้ขึ้นหนาแน่น ถ้ามีการถางป่าดังกล่าวออกไป จะส่งผลกระทบต่อปริมาณน้ำซับ

ชาวบ้านสังเกตธรรมชาติ และมีความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างสภาพภูมิประเทศ ดิน และพืชพรรณธรรมชาติเป็นอย่างดี ชาวบ้านป่าลับบอกว่ายางซึ่งประกอบด้วยไม้ยางแดง ยางขาวและยางโดน มักขึ้นในที่ลุ่มในหุบห้วยที่มีความชื้นสูง และมีอินทรีย์วัตถุสะสมอยู่มาก ดินในบริเวณนั้นมักเป็นดินดำหรือดินซึ่มอด (ดินสีดำแกมเทา พบในที่ลาดชันน้อย) ส่วนไม้แดงชอบขึ้นในดินเหลืองซึ่งเป็นดินไม่ดี ส่วนดินภูเขาซึ่งมีกรวดปะปนมากหน้าดินบาง และมักเป็นดินที่มีป่าแพะซึ่งมีไม้รังขึ้นมาก ส่วนไม้เหียงชอบขึ้นในพื้นที่ที่แห้งแล้ง เพราะเป็นไม้ทนแล้งได้ดี สำหรับการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศป่าเมื่อมีการรบกวนจากมนุษย์ ชาวบ้านเมืองงามให้ข้อสังเกตไว้ว่า เมื่อถางป่าทำไร่สักกระยะหนึ่งแล้วละทิ้งไว้ นั้นไป ปล่อยให้กลายเป็นไร่ร้าง หรือไร่เหล่า ป่าจะค่อยๆ พื้นสภาพขึ้นมาตามลำดับ ในขั้นแรกหญ้าคาจะขึ้นมาทดแทนในไร่เหล่าอยู่ประมาณ 5 ปี จากนั้นไผ่จะขึ้นมาแซมในทุ่งหญ้าคาประมาณ 5-10 ปี เงามไผ่จะบดบังหญ้าคาจนตายไป จากนั้นไม้ป่าอื่นๆ จะทยอยขึ้นมาปะปนในป่าไผ่ ในที่สุดไผ่จะค่อยๆ หายไป ต้นไม้บางชนิดจะกลายเป็นไม้ใหญ่ บางชนิดเป็นไม้เล็กในระดับล่างลงไป ประกอบกันเป็นไม้ในระดับชั้นต่างๆ ของป่า

ความรู้ความเข้าใจเรื่องป่าช่วยให้ชาวบ้านจำแนกประเภทของป่าเพื่อประโยชน์ใช้สอยด้านต่างๆ 3 ประเภทคือ

1) ป่าต้นน้ำ มักเป็นป่าดงดิบ หรือป่าเบญจพรรณที่มีความชื้นค่อนข้างสูง ชาวบ้านถือว่าป่าชนิดนี้มีความจำเป็นต่อการทำการเกษตร หากไม่มีป่าต้นน้ำ จะไม่มีน้ำใช้ในการเกษตรซึ่งจะมีผลกระทบต่อ การดำรงชีวิตของชาวบ้าน ชาวบ้านจึงไม่รบกวนสภาพป่าตามธรรมชาติ หากมีการใช้ปากี่พยายามใช้แต่น้อย เช่น เก็บเห็ด หน่อไม้ และผักต่างๆ ซึ่งเป็นผลผลิตที่เกิดขึ้นในป่าอย่างต่อเนื่อง (flow resources) และพยายามใช้ทรัพยากรต้นทุน (stock resources) ให้น้อยที่สุด ชาวบ้านในหมู่บ้านกรณีศึกษาทุกพื้นที่จะออกกฎว่า ให้ขุดหน่อไม้ไปบริโภคได้ แต่ห้ามขุดไปขาย เหตุผลคือ ถ้าขุดหน่อไม้ไปบริโภคในชุมชนซึ่งมีประชากรไม่มาก จะไม่กระทบกระเทือนผลิตภาพของป่าไผ่ แต่ถ้ามีการขุดหน่อไม้ไปขาย เป็นเหตุให้มีการขุดหน่อไม้มากเกินไป ต้นไผ่ไม่สามารถเจริญเติบโต

โตต่อไปได้และจะตายไป ในที่สุดชุมชนทั้งชุมชนจะไม่มีหน่อไม้บริโภค นอกจากนั้นในการตัดไม้เพื่อสร้างบ้านหรือซ่อมแซมฝาย ชาวบ้านน้ำไคร้จะเลือกใช้ไม้ที่ล้มตามธรรมชาติ โดยไม่ตัดแต่งไม้ที่ยืนต้นอยู่

2) ป่าใช้สอย มักเป็นป่าเต็งรัง (ป่าแพะ) หรือป่าเบญจพรรณ ชาวบ้านมุ่งใช้ประโยชน์จากป่าประเภทนี้ในด้านเป็นแหล่งอาหาร สมุนไพร ไม้ฟืน หรือไม้เพื่อการสร้างบ้าน อย่างไรก็ตาม พื้นที่ป่าต้นน้ำและป่าใช้สอยอาจซ้อนทับอยู่ในพื้นที่เดียวกัน หรืออาจอยู่แยกกันคนละพื้นที่ก็ได้ (แผนที่ 4.1, 4.2, 4.3 และ 4.4) หมู่บ้านบางแห่ง อาจไม่มีป่าต้นน้ำ แต่มีป่าใช้สอย อาทิ บ้านเมืองงาม ไม่มีป่าต้นน้ำอยู่ในเขตหมู่บ้าน มีแต่ป่าใช้สอยซึ่งเป็นป่าหัวไร่ปลายนา ส่วนป่าต้นน้ำของบ้านเมืองงามอยู่ห่างไกลจากหมู่บ้านหลายสิบกิโลเมตร ในเขตของหมู่บ้านอื่น

3) ป่าศักดิ์สิทธิ์ ตามวัฒนธรรมความเชื่อ เป็นป่าขนาดเล็ก แบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ ลักษณะแรกเป็นป่าทึบ เป็นแหล่งน้ำซับ น้ำจืด และเป็นที่ตั้งสถิตยของผีป่า ลักษณะที่สองเป็นป่าแพะที่ไม่เหมาะสมกับการเกษตร จึงใช้เป็นที่ตั้งของพระธาตุ หอผีเจ้าเมือง ป่าช้าลิ่งของเครื่องใช้ และป่าช้าเผาศพ เนื่องจากป่าศักดิ์สิทธิ์เป็นป่าขนาดเล็ก จึงมักจะซ้อนทับอยู่ในเขตป่าต้นน้ำหรือป่าใช้สอย ดังเช่นป่าช้าเผาศพของบ้านแม่หารตั้งอยู่ในเขตป่าเก็บตอง (ป่าใช้สอย) และป่าช้าลิ่งของเครื่องใช้ตั้งอยู่ในเขตป่าต้นน้ำ

นอกจากการแบ่งประเภทป่าออกเป็น 3 ประเภทดังกล่าว โดยดูลักษณะทางกายภาพทั่วๆ ไปแล้ว ชาวบ้านในบางพื้นที่อาจมีวิธีการจำแนกพิเศษออกไปอีก ตัวอย่างเช่น ชาวบ้านน้ำไคร้ ใช้ขนาดของต้นไม้ และโครงสร้างของป่าในการแยกประเภท “ป่าดง” (ป่าต้นน้ำ) ออกจาก “ป่าแพะ” หรือ “ป่าอนุรักษ์” (ป่าใช้สอย) กล่าวคือ พื้นที่ป่าที่มีต้นไม้ขนาดใหญ่ตั้งแต่ 10 กำขึ้นไป² และมี

² กำคือ หน่วยวัดขนาดต้นไม้ที่ชาวบ้านน้ำไคร้นิยมใช้ วิธีวัดทำได้โดยใช้เชือกโอบรอบเส้นรอบวงของต้นไม้ที่ระดับความสูงเพียงอกของผู้ใหญ่ แล้วนำความยาวของเชือกที่วัดได้ ทบค่า แล้ววัดระยะโดยใช้สองมือกำเชือกสลับกันไปจนครบ ดังนั้น 1 กำ คือครึ่งหนึ่งของเส้นรอบวงและมีความยาวเฉลี่ยประมาณ 4 นิ้ว ชาวบ้านน้ำไคร้ใช้ “กำ” เป็นหลักในการคำนวณขนาดต้นไม้ที่ใช้เก็บค่าปรับในการลักลอบตัดไม้ ในกรณีที่ปรับผู้ลักลอบตัดไม้ขนาดใหญ่ จะปรับกำละ 500 บาท ไม้ขนาดเล็ก กำละ 300 บาท ทั้งนี้ นอกจากดูขนาดต้นไม้แล้ว ยังต้องดูชนิดต้นไม้ ถ้าไม่มีค่าก็คิดค่าปรับแพงกว่าไม้ที่ไม่มีค่า

พันธุ์ไม้นานาชนิด ขึ้นอยู่แน่นทึบ ร่มครึ้ม อากาศเย็น หน้าแล้งไฟไหม้ไม่ลามเข้ามา เพราะความชื้นในป่า ชาวบ้านจะจัดให้ป่าประเภทนี้เป็นป่าดง โดยทั่วไปป่าดงของบ้านน้ำไคร้ มักมีไม้ขนาด 40-50 กิ่ง สำหรับป่าที่มีต้นไม้ขนาดเล็กตั้งแต่ 3-4 กิ่งขึ้นไปจนถึง 9 กิ่ง และมีสภาพเป็นป่าโปร่ง ไม้ชั้นต่างๆ ไม่แน่น หน้าแล้งมักมีไฟป่าลามเข้ามาไหม้ได้ ชาวบ้านจะจัดป่าประเภทนี้ให้เป็นป่าแพะสำหรับการใช้สอย

ชาวบ้านยังมีความละเอียดอ่อนในการจำแนกที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์ โดยตั้งชื่อสถานที่ต่างๆ ภายในท้องถิ่น ซึ่งเปรียบเสมือนกฎใจไปสู่คลังข้อมูลเกี่ยวกับสภาพพื้นที่หลายประการ ชื่อสถานที่เฉพาะจะบ่งบอกถึงสภาพภูมิประเทศ ความลาดชันของพื้นที่ พืชพรรณธรรมชาติ การใช้ที่ดิน ตลอดจนทรัพยากรที่สามารถพบได้ภายในบริเวณนั้น (ตาราง 4.5)

2. ความสามารถในการผลิต

หมู่บ้านกรณีศึกษาทั้ง 4 แห่ง เป็นตัวอย่างของชุมชนที่มีฐานการผลิต 2 กลุ่ม ดังตารางที่ 4.6, 4.7 และ 4.8 กลุ่มแรกเป็นหมู่บ้านที่ทำนาเป็นหลัก การทำไร่เป็นรอง เนื่องจากมีที่ราบค่อนข้างกว้าง ที่นาสามารถทำการผลิตได้ปีละ 2 ครั้ง แม้ว่าการผลิตในช่วงฤดูแล้งจะทำในพื้นที่นาบางส่วนที่มีน้ำพอเพียงก็ตาม กลุ่มนี้ได้แก่ บ้านแม่หาร และบ้านเมืองงาม กลุ่มที่สองเป็นชุมชนที่ทำไร่เป็นหลัก มีการทำนาเพื่อยังชีพเป็นรอง ได้แก่ บ้านป่าลัน และบ้านน้ำไคร้ ซึ่งมีที่ราบสำหรับทำนาค่อนข้างน้อย โดยเฉพาะบ้านป่าลัน ซึ่งมีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ดอน จึงต้องปรับพื้นที่ในลำห้วยให้กลายเป็นนาในห้วยหรือนาก้อด

ลักษณะของการใช้ที่ดินเพื่อการผลิตทางการเกษตร ประกอบด้วยที่นาที่ไร่ ที่สวนและที่ป่า โดยพื้นที่ป่าถือเป็นองค์ประกอบส่วนสำคัญของฐานการผลิตด้วย ดังต่อไปนี้

1) **นา** เป็นฐานการผลิตที่สำคัญสำหรับหมู่บ้านกรณีศึกษาทุกแห่ง เนื่องจากทุกหมู่บ้านปลูกข้าวไว้เพื่อบริโภคเป็นหลัก หมู่บ้านแม่หารมีข้าวเหลือพอขายให้ตลาดในอำเภอแม่สะเรียง แต่หมู่บ้านป่าลัน และบ้านน้ำไคร้ มี

ปัญหาข้าวไม่พอบริโภคปีละประมาณ 2-3 เดือน และไม่สามารถทำการเกษตรในฤดูแล้งได้

ทุกหมู่บ้านมีน้ำเหมือน ซึ่งอาศัยความต่างระดับของภูมิประเทศ บังคับให้น้ำไหลเข้าสู่ที่นาตามต้องการ แต่มีเพียงบ้านเมืองงามเท่านั้น ที่มีน้ำพอสำหรับการเกษตรในฤดูแล้ง ในหมู่บ้านน้ำใคร้ แม้จะมีระบบชลประทานเหมือนฝายขนาดเล็ก ซึ่งมีพื้นที่รับน้ำไม่กี่ไร่ และมีเจ้าหน้าที่ 1-2 คน ปริมาณน้ำก็ยังไม่เพียงพอสำหรับทำเกษตรฤดูแล้ง นอกจากนั้นยังมีปัญหาน้ำในห้วยน้ำใคร้ มุดลงดินลอดใต้พื้นที่นาของหมู่บ้านไปไหลที่พื้นที่นาของหมู่บ้านอื่น สำหรับหมู่บ้านป่าสัน ตั้งอยู่ในที่ตอนเป็นส่วนใหญ่ ต้องทำนาในลำห้วยแคบๆ เฉพาะในฤดูฝน แต่ปริมาณน้ำไม่เพียงพอในฤดูแล้ง ดังนั้น ข้อจำกัดในเรื่องปริมาณน้ำที่ไม่เพียงพอต่อการทำนา ส่งผลให้หมู่บ้านชายป่าเหล่านี้ให้ความสำคัญกับการรักษาป่าต้นน้ำลำธารไว้ เพื่อประกันว่าจะมีน้ำใช้ในการทำนา

2) ไร่ ในชุมชนที่มีนามากในปัจจุบัน เดิมมีพื้นที่ไร่มาก เพราะต้องใช้ปลูกข้าวไร่ มีการปลูกข้าวไร่ในที่ราบและที่ตอนมาก รวมทั้งในที่สูงในลักษณะของไร่หมุนเวียน ต่อมาได้ทยอยปรับเปลี่ยนพื้นที่ข้าวไร่ในที่ราบให้กลายเป็นที่นา พร้อมกับสร้างระบบชลประทานแบบเหมืองฝายขึ้น ทำให้ประสิทธิภาพในการผลิตข้าวเพิ่มสูงขึ้น ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้น ในช่วงก่อนที่พืชพาณิชย์จะขยายตัวเข้ามา บ้านเมืองงามเลี้ยงชีพด้วยการทำนาเป็นหลัก และมีพื้นที่ข้าวไร่ไม่มากนัก ส่วนบ้านแม่หาร เดิมมีพื้นที่ไร่มาก ต่อมาเมื่อมีการบุกเบิกที่ตอนให้กลายเป็นนาขั้นบันไดเรื่อยๆ ทำให้ความจำเป็นในการทำไร่ข้าวลดลง พื้นที่ไร่จึงลดน้อยลงทุกทีแม้ว่าจะยังไม่หมดไปทีเดียว การทำไร่ของชาวแม่หาร จะทำเพียงปีเดียวแล้วพักดินทิ้งไว้ และจะหมุนเวียนมาใช้ที่นั้นอีกในระบบ 3-5-7 หมายถึง หมุนเวียนกลับมาทำไร่ในที่เก่าทุก ๆ 3, 5 หรือ 7 ปี ทั้งนี้เพราะยังมีที่ดินทำไร่มาก และครวัเรือนทำไร่ลดเหลือเพียงไม่กี่ครวัเรือน สำหรับบ้านเมืองงามไม่มีรอบหมุนเวียน ชาวบ้านทำไร่ซ้ำที่เดิมทุกปี เพราะที่ดินมีอยู่จำกัด ชาวบ้านสังเกตว่าผลผลิตลดน้อยลงทุกปี ถ้าสามารถกู้เงินได้ ก็จะใส่ปุ๋ย

ในช่วงที่พืชพาณิชย์ขยายตัวเข้ามาในภาคเหนือ บ้านแม่หารปลูกถั่วลิสง โดยปลูกในที่นาในฤดูแล้งแต่ไม่ได้ปลูกพืชพาณิชย์ชนิดอื่นที่ต้องปลูกบนที่ตอนเลย ซึ่งอาจเป็นเพราะบ้านแม่หาร เป็นหมู่บ้านที่โดดเดี่ยวเนื่องจากปัญหาทางการ

ตาราง 4.5

ชื่อสถานที่เฉพาะและแหล่งทรัพยากรในหมู่บ้านกรณีศึกษา

แหล่ง ทรัพยากร	ชื่อสถานที่เฉพาะ			
	บ้านน้ำไคร้	บ้านปลาหัน	บ้านเมืองงาม	บ้านแม่หาร
แหล่ง เก็บพืช	สันป่าดิ่ง, สันบ้านลาว, ม่อนดินสอ, นาเสื่อบ้าน	คอยปายาง, คอยমন, คอยป่าแดง	คอยกลางเมือง, ห้วยน้ำงาม	เหลาเทอกรา (ป่าเก็บตอง) คอยเสพะโคะ
แหล่งเลี้ยง วัว ควาย	บวคควายสองห้อง, กิวคอก ม้า, เหล่าห้วยแม่ฮุ้น, ห้วย มะปราง, น้ำบ่อสี่ร้อย	ไร่ติดคอยหมี่ หัวไร่คอยวัด	-	โกรตอถ้ำ ตั้งแต่โกรตอถ้ำ ไป(สับห้วยชวด)
แหล่งไม้ ใช้สอย	สันกลาง, ห้วยต้นตอง ป่าแดง, เข็มห้วยเหล่า	คอยวัด, คอยป่าแดง, คอยป่ายัง	คอยกลางเมือง	ห้วยโกรตอ, โกรตอถ้ำ
แหล่ง เก็บเห็ด	คอยยาว, เหล่าห้วยแม่ ฮุ้น, เหล่าห้วยเมียง, บวคควายสี่	คอยวัด, คอยমন, คอยปายาง	คอยกลางเมือง, ป่าวัด, คอยธาตุ หนูขาว	เหล่าเทอกรา, คอยพระธาตุ ไซมอล
แหล่งสมุนไพร	คอยยาว, ห้วยน้อย	คอยวัด, คอยปายาง	คอยกลางเมือง	ขุนห้วยแม่หาร ซาวาคี
แหล่งหน่อไม้	สันบ่อสี่ร้อย, สันบ้านท่า, สันบ้านลาว, สันโป่ง	คอยวัด, คอยหมี่, คอยমন, คอยปายาง	คอยธาตุหนูขาว,	ห้วยแม่จอน, หว่าเกรโกร

ตาราง 4.5 (ต่อ)

แหล่ง ทรัพยากร	ชื่อสถานที่เฉพาะ			
	บ้านน้ำไคร้	บ้านปาลัน	บ้านเมืองงาม	บ้านแม่หาร
แหล่งเก็บ ผักป่า	คอยยาว, ห้วยนาหวาย, นาริน	คอยป่ายาง ห้วย ซอนคู้ ห้วยป่ายาง ห้วยโป่ง ห้วยวัด	ห้วยน้ำงาม, คอยกลางเมือง	สองฝั่งห้วย แม่หาร
นา	นาหิน, นาหัวโค้ง, นาสบบัว, นาบอน, นามัน, นาเหนือ, นาเคียน	ห้วยช่องแค้ว, ห้วยยางขาว นาตึนคอยหลวง	นาหัวโป่ง, นามาใต้ นาห้วยหนองดำ, นา สนามบิน, นาสบงาม	จิติบ่อเกาะ, จิพะไช่ จิสว่าไซ่ดำ, จิหม่ใจโกร
ไร่	สวนก้อคู, สันป่าตึง, คอยก้อหิน,	คอยหมี่, ห้วยป่ายาง ขาว , คอยวัด	ไร่วัด, สวนสบงาม คอยลีซอ	ต้าโตะโกร, เกรหมื่อโกร
สวน	สวนห้วยหล้า, ป่าเคียน	สวนตึคคอยมน สวนตึคคอยวัด	-	โกละเหล่อวาท่า โกละพะไช่, ไปไซ่เจ, โกละทิบอกอ

คำอธิบายศัพท์

จิติ	= ที่นา	โกละ	= สวน
จิติบ่อเกาะ	= นาใกล้ฝาย	โกละเหล่อวาท่า	= สวนห้วยหินขาว
จิพะไช่	= นาพะ	โกละพะไช่	= สวนที่อยู่ขอบป่ามะ
จิสว่าไซ่ดำ	= นาห้วยป่าช้า	ไปไซ่เจ	= สวนข้างทาง
จิหม่ใจโกร	= นาห้วยแม่จ้อน	โกละทิบอกอ	= สวนที่อยู่ใกล้ฝาย

ตาราง 4.6 การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรของหมู่บ้านกรณีศึกษา

ชื่อหมู่บ้าน	น้ำไคร้		ปาล์ม		เมืองงาม		แม่หาร	
	เนื้อที่ (ไร่)	ร้อยละ	เนื้อที่ (ไร่)	ร้อยละ	เนื้อที่ (ไร่)	ร้อยละ	เนื้อที่ (ไร่)	ร้อยละ
นา	269.50	39.66	630.50	29.52	737.75	62.47	573	73.65
ไร่	401.75	59.12	1,491	69.82	274.25	23.29	14	1.8
สวน	8.25	1.21	14	0.66	167.75	14.24	191	24.55
รวม	679.50	100	2,135	100	1,777.75	100	778	100

หมายเหตุ

ข้อมูลจากการสำรวจโดยใช้ตัวอย่างหมู่บ้านละ 100 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละประมาณ 59-68 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด ยกเว้นหมู่บ้านน้ำไคร้ซึ่งสำรวจทุกครัวเรือนเพราะเป็นหมู่บ้านเล็ก

ตาราง 4.7 ระบบการผลิตของหมู่บ้านกรณีศึกษา

ประเภทที่ดิน		น้ำใคร้	ป่าลัน	เมืองงาม	แม่หาร
นา	ฤดูฝน	ข้าวนาปี	ข้าวนาปี	ข้าวนาปี	ข้าวนาปี
	ฤดูแล้ง	พริก,หอม,กระเทียม(บริโภค)	-	ถั่วเหลือง	ถั่วลันเตา(ขาย) พริก, หอม, กระเทียม, ยาสูบ(บริโภค)
ไร่		ข้าวโพด,ข้าวไร่ ถั่วเขียว	ข้าวโพด มันสำปะหลัง	ข้าวโพด,ข้าวไร่ ถั่วลันเตา,ถั่วแดง	ข้าวไร่ ผักสวนครัว
สวน	สวน	มะขามหวาน, มะม่วง	มะม่วง มะขาม กล้วย ลิ้นจี่	ลิ้นจี่,กล้วยน้ำว้า มะม่วง,	มะม่วง,กล้วย,มะละกอ,ไม้, มะขาม, ผักสวนครัว
	สวนหลังบ้าน	ผักสวนครัว ผลไม้	หม่อน ผัก ผลไม้	ผักสวนครัว ลิ้นจี่	มะพร้าว,หมาก,มะละกอ, มะเฟือง,มะไฟ,มะปราง, ส้มโอ,ลำไย,ทุเรียนป่า, ผักสวนครัว
ป่า		เลี้ยงวัว,ไม้ใช้- สอย,ไม้พิน,หน่อ ไม้,เห็ด,ผักป่า, สมุนไพรเผ่าถ่าน ป่าคันทน์ลำธาร	หน่อไม้,เห็ด,ผัก- ป่า(บริโภค) ไม้ใช้สอย, ป่าคันทน์ลำธาร	หน่อไม้,เห็ด,ผัก ป่า(บริโภค) ไม้ ใช้สอย	คันทน์ลำธาร,เลี้ยงวัว ไม้ใช้สอย, ไม้พิน, หน่อไม้, เห็ด, ผักป่า, สมุนไพร (บริโภค)

หมายเหตุ : ชาวบ้านเมืองงามนิยมเลี้ยงควายตามข้างสวนไร่ นา ไม่นิยมเลี้ยงวัว ชาวบ้านป่าลันนิยมเลี้ยงวัวตามไร่ นา แต่ไม่นิยมปล่อยให้วัวไปหากินในป่า เพราะพื้นที่ดอยสูงชัน วัวป็นขึ้นไม่ได้ ทั้งชาวเมืองงามและป่าลันนิยมเก็บพินทางหัวไร่ปลายนา

ตาราง 4.8 พื้นที่ถือครองทางการเกษตรเฉลี่ยต่อครัวเรือน
จำแนกตามกลุ่มฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม

หมู่บ้าน	กลุ่มฐานะ	พื้นที่นาเฉลี่ย ต่อครัวเรือน	พื้นที่ไร่เฉลี่ย ต่อครัวเรือน	พื้นที่สวนเฉลี่ย ต่อครัวเรือน	พื้นที่ถือครองทางการเกษตร ทั้งหมดเฉลี่ยต่อครัวเรือน
น้ำไคร้	รวย	6.63	9.75	0.47	16.67
	ปานกลาง	4.11	4.75	-	8.86
	จน	0.83	3.86	-	4.69
ป่าลั่น	รวย	13.29	32.06	0.82	46.17
	ปานกลาง	8.23	14.23	-	22.45
	จน	2.67	5.53	-	8.20
แม่หาร	รวย	14.38	-	4.44	18.82
	ปานกลาง	5.13	-	2.00	7.13
	จน	3.08	0.43	0.65	4.16
เมืองงาม เหนือ	รวย	9.17	16.11	4.04	29.32
	ปานกลาง	6.04	2.89	-	9.02
เมืองงาม ใต้	รวย	7.81	4.98	1.07	13.87
	ปานกลาง	5.43	5.52	0.08	11.03

เมืองมาก่อน จึงไม่มีการเผยแพร่พืชพาณิชย์เข้าไปในพื้นที่ตอน และพื้นที่สูง จึงไม่มีการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต ส่วนบ้านเมืองงามมีการขยายตัวของข้าวโพด ถั่วแดง และถั่วเหลือง เข้าไปโดยการเข้าไปส่งเสริมของหน่วยราชการ และบริษัทเอกชน ทำให้มีการปรับเปลี่ยนระบบการปลูกพืชในทีตอนจากข้าวไร่ เป็นข้าวโพด ถั่วลิสง และถั่วแดง โดยข้าวโพดเป็นพืชที่ปลูกมากที่สุด ส่วนถั่วแดงในภายหลังชาวบ้านเลิกปลูกเพราะขายไม่ได้ การขยายตัวของพืชไร่ทำให้มีการขยายพื้นที่ปลูกลูก้าเข้าไปในพื้นที่ป่า

บ้านน้ำไครมีที่นาอันน้อย จึงต้องขยายพื้นที่นาขึ้นไป 2 ผังของแนวลำห้วย สายย่อยๆ และถางป่าทำไร่ข้าวในที่ตอน โดยปลูกพืชเพียงปีเดียวแล้วพักดินทิ้งไว้ และหมุนเวียนกลับมาอีกรอบละ 1-3 ปี ถ้าคนมีที่ดินน้อย จะทำไร่ซ้ำที่เดิม ส่วนคนมีที่มากจะพักดินไว้ 3 ปี จนต้นไม้เล็กกลายเป็นไม้ขนาดกลาง ผลผลิตข้าวไร่ค่อนข้างต่ำในช่วงที่พืชพาณิชย์ ได้แก่ ข้าวโพด และถั่วเขียว ขยายตัวเข้ามามาก ในปี พ.ศ.2528 ชาวบ้านได้เปลี่ยนระบบการปลูกพืชจากข้าวไร่ไปเป็นข้าวโพดและถั่วเขียว ด้วยเหตุผลที่ว่า ผลผลิตข้าวไร่ค่อนข้างต่ำไม่พอบริโภค หากปลูกข้าวโพดหรือถั่วเขียวเพื่อขาย รายได้จากการขายพืชไร่ดังกล่าวสามารถใช้ซื้อข้าวบริโภคได้มากกว่าข้าวไร่ที่ปลูกมีการขยายพื้นที่ปลูกจึงมีพืชพาณิชย์เข้าไปในพื้นที่ป่าเพิ่มเติม อย่างไรก็ตาม ครัวเรือนที่มีพื้นที่ไร่ค่อนข้างมาก บางครัวเรือนยังคงปลูกข้าวไร่ ควบคู่กันไปกับการปลูกข้าวโพดและถั่วเขียวเพื่อลดความเสี่ยง ถ้าหากว่าปลูกพืชไร่ชนิดใดชนิดหนึ่งไม่ได้ผล ก็ยังพึ่งพาพืชไร่ชนิดอื่นได้ หรืออย่างน้อยก็ยังมีข้าวไร่ไว้บริโภค

สำหรับหมู่บ้านป่าลัน ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานได้ไม่นาน ผู้อพยพรุ่นแรกไม่กี่ครัวเรือนเท่านั้นที่สามารถจับจองที่ลุ่มสำหรับทำนาได้ ผู้อพยพเข้าในช่วงหลังไม่มีโอกาสจับจองบุกเบิกที่ดินได้อีก เพราะมีผู้ครอบครองอยู่แล้ว จึงจำเป็นต้องซื้อที่ดินจากผู้ที่ครอบครองอยู่ก่อน แล้วบุกเบิกเพิ่มเติมโดยหักร้างถางพง ในพื้นที่ที่ติดกับที่ดินเดิม ดังนั้นรูปแบบของการขยายตัวของที่ดินทำกินในที่ตอนจะเป็นไปใน 3 ลักษณะคือ 1. ที่ตอนที่มีลำห้วยไหลผ่านจะปรับให้เป็นนาในลำห้วยหรือนาก่อต 2. ที่ตอนซึ่งเป็นป่ารก อยู่ติดกับที่นา จะบุกเบิกพื้นที่ซึ่งติดที่นาแล้วเปลี่ยนเป็นไร่ 3. ที่ตอนซึ่งทำไร่อยู่แล้วบางส่วนจะถางพื้นที่ป่าเข้าไปเพื่อขยายพื้นที่ไร่ พื้นที่ไร่ที่ได้มาจะใช้ปลูกมันสำปะ

หลัง หรือข้าวโพด แปลงละอย่าง ในระยะหลังมีการปลูกมันสำปะหลังแซมลงในแปลงข้าวโพด อาจเป็นเพราะขาดแรงงานในการปลูกและดูแลพืชไร่ จึงใช้วิธีปลูกมันสำปะหลังแซม เมื่อเก็บเกี่ยวข้าวโพดแล้ว ก็ปล่อยให้มันสำปะหลังเจริญเติบโตในที่ดินต่อไปทั้งปีโดยไม่ต้องดูแล นอกจากนั้นในพื้นที่ลาดชัน เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิต โดยการปลูกไม้ผลยืนต้นแซมลงในไร่ข้าวโพดด้วยในพื้นที่ของครัวเรือนที่มีการสะสมทุนพอเพียง

การทำไร่บนที่ดอน และบางครั้งลูก้าเข้าไปในพื้นที่ป่านั้น มองได้ว่าไม่ได้เป็นไปในเชิงอนุรักษ์ป่าก็จริง และบางพื้นที่เช่น ปาลัน มีการชะล้างพังทลายของหน้าดินลงมามาก อย่างไรก็ตาม ในบางพื้นที่ เช่น บ้านน้ำไคร้ ชาวบ้านให้ความสำคัญแก่การเกษตรเชิงอนุรักษ์ดินอยู่บ้างหลังจากปลูกข้าวโพดเพื่อขายแล้ว ชาวบ้านปลูกถั่วเขียวตามลงไปในที่ไร่แปลงเดิม แม้ว่ารากถั่วเขียวไม่ดี ปลูกขายไม่ได้กำไรก็ตาม ชาวบ้านก็ยังปลูกถั่วเขียวทุกปี เพื่อให้เป็นปุ๋ยพืชสด ช่วยเติมไนโตรเจนให้แก่ดิน เพื่อว่าในปีเพาะปลูกถัดไปจะปลูกข้าวโพดได้ผลดี

3) สวน พื้นที่สวนแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ สวนที่ปลูกพืชเพื่อขาย เช่นสวนลิ้นจี่ที่บ้านเมืองงาม และสวนที่ปลูกพืชไว้บริโภคในหมู่บ้านแม่หาร ซึ่งมีลักษณะเป็นสวนผสมขนาดเล็กมีรั้วล้อมรอบ มีการปลูกไม้ยืนต้น ไม้ผล และผักสวนครัวเพื่อบริโภค บ้านเมืองงามมีสวนเมี่ยงดั้งเดิมปลูกเพื่อบริโภค แต่ในหมู่บ้านเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิต โดยเปลี่ยนที่ไร่ให้กลายเป็นสวนผลไม้เพื่อขาย โดยปลูกไม้ยืนต้นลงแซมในแปลงพืชไร่ก่อน จนเจริญเติบโตมีร่มเงา แล้วจึงเลิกปลูกพืชไร่ เป็นพัฒนาการที่มีในระยะหลังไม่กี่ปีมานี้ ผลผลิตจึงยังไม่มี และเนื่องจากการปลูกไม้ผล ไม้ยืนต้น ต้องมีทุนทรัพย์และประสบการณ์ต่าง ๆ ทั้งต้องรอรยะเวลาให้ผล การปลูกจึงยังจำกัดอยู่ในกลุ่มที่มีการสะสมทุนเพียงไม่กี่ราย

สวนอีกประเภทหนึ่งคือ สวนหลังบ้าน เป็นที่ปลูกไม้ผลไม้ยืนต้น และพืชสวนครัวไว้เพื่อการบริโภคในครัวเรือน ที่เห็นชัดเจนคือ บ้านแม่หาร ซึ่งปลูกพืชนานาชนิดไว้ในสวนหลังบ้าน พืชที่ปลูกขึ้นแน่นชนิดแทบไม่มีที่ว่าง โดยมีทั้งไม้ยืนต้น ไม้ขนาดกลาง ไม้พุ่ม ไม้ล้มลุกขนาดเล็ก พืชกินหัว และไม้เถา รวมพันธุ์ไม้เฉพาะในสวนหลังบ้านประมาณ 80 ชนิด ส่วนที่บ้านปาลัน ชาวอีสาน

ปลูกหม่อนไว้ในสวนหลังบ้านเพื่อใช้เลี้ยงไหม และมีลักษณะการใช้ที่ดินบนโคกกลางนา และที่ห่างนาปลูกพืชสวนครัวต่างๆ มากกว่าที่จะปลูกพืชผักดังกล่าวไว้ในสวนหลังบ้าน

4) **ป่า** ป่าเป็นส่วนประกอบสำคัญในระบบการผลิต เพื่อการดำรงชีพของชาวบ้านเป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร แหล่งไม้ฟืน ไม้ใช้สอย แหล่งอาหารและสมุนไพร ผลผลิตจากป่าบางอย่างสามารถนำไปขายได้ เช่น เห็ด แต่มูลค่าที่ได้เมื่อเปรียบเทียบกับรายได้อื่นๆ แล้วจัดว่าน้อยมาก ผลผลิตจากป่าส่วนใหญ่จึงเป็นไปเพื่อดำรงชีพ ไม่ได้นำเข้าสู่ระบบตลาด ยกเว้นการเลี้ยงวัวเนื้อเพื่อขาย เช่น ชาวบ้านในบ้านน้ำไคร้เลี้ยงวัวในป่า เป็นต้น

3. ความขัดแย้งในการใช้และการถือครองที่ดิน

ความขัดแย้งในการใช้และการถือครองที่ดิน มีสาเหตุสำคัญส่วนหนึ่งมาจากแรงกดดันในเรื่องที่ดินทำกิน ฐานการผลิตที่มีอยู่นั้นมีข้อจำกัดในด้านเนื้อที่และสมรรถนะทางกายภาพ ผลผลิตต่อไร่จึงลดต่ำลง ขณะเดียวกันรูปแบบของการถือครองที่ดินก็มีส่วนทำให้การขยายพื้นที่ทำกินกระทำได้ยากขึ้น การขยายพื้นที่ทำกินไม่อาจกระทำได้โดยไม่ส่งผลกระทบต่อกิจกรรมการใช้ที่ดินในด้านอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นความขัดแย้งระหว่างการรุกกล้าของพื้นที่ไร่เข้าไปในเขตป่าหน้าหมู่บ้าน ส่งผลกระทบต่อการทำงานซึ่งอาศัยน้ำที่ไหลจากป่า ความขัดแย้งระหว่างการแยกเรือนใหม่กับการทำลายป่า หรือความขัดแย้งในรูปแบบอื่นๆ แรงกดดันในเรื่องที่ดิน แบ่งออกเป็น 2 ประการ คือ

ประการแรก ที่ดินซึ่งเป็นฐานการผลิตสำคัญมีข้อจำกัดทางด้านกายภาพ ซึ่งส่งผลต่อความสามารถในการรองรับประชากร บ้านป่าลันและบ้านน้ำไคร้เป็นชุมชนที่มีปัญหาเรื่องน้ำและคุณภาพดิน ป่าลันอยู่ในเขตที่ดอนซึ่งมีดินทราย มีความอุดมสมบูรณ์ของธาตุอาหารต่ำ ความสามารถในการอุ้มน้ำมีน้อย ประกอบกับแหล่งน้ำไม่เพียงพอที่จะทำการเกษตรตลอดทั้งปี ทำให้ชาวป่าลันมีทางเลือกที่จะปลูกพืชไร่ที่มีความต้องการน้ำน้อยเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ชาวป่าลันก็พยายามปรับพื้นที่แคบๆ ในหุบห้วยเพื่อให้เป็นที่นาในหุบห้วย หรือนาก้อด แม้ว่าผลผลิตข้าวค่อนข้างจะต่ำก็ตาม ส่วนบ้านน้ำไคร้ แม้จะไม่ประสบปัญหา

ด้านคุณภาพดิน แต่ก็ยังมีปัญหาเรื่องปริมาณน้ำในลำห้วยน้ำไคร้ร้อยละน้อยและไม่สม่ำเสมอ และยังมีปัญหาน้ำไหลลดลงในรอยแยกของหินพื้นล่างก่อนเข้าสู่เขตหมู่บ้านหรือปรากฏการณ์น้ำมุดดินทำให้มีน้ำไม่เพียงพอต่อการเกษตร แม้แต่ในฤดูฝน นอกจากนั้นพื้นที่น้ำยังมีน้อย ทำให้ต้องเสริมการผลิตด้วยการปลูกข้าวไร่บนที่ดอน แม้ว่าผลผลิตข้าวไร่จะค่อนข้างต่ำก็ตาม สำหรับบ้านแม่หารมีที่ราบลุ่มสำหรับทำนาค่อนข้างมาก แต่ใช้เพาะปลูกได้ในฤดูฝน ในฤดูแล้งมีพื้นที่ไม่ถึงร้อยละ 20 เท่านั้นที่ใช้ปลูกพืชหลังนาได้ หมู่บ้านทั้ง 3 แห่งล้วนมีปัญหาไม่สามารถปลูกพืชในฤดูแล้งได้ เพราะขาดน้ำ ยกเว้นบ้านเมืองงาม ซึ่งมีดินค่อนข้างดี และมีน้ำอุดมสมบูรณ์ พื้นที่ส่วนใหญ่สามารถใช้ปลูกพืชได้ปีละสองครั้ง

ประการที่สอง รูปแบบของการถือครองที่ดินที่เป็นอยู่ เอื้ออำนวยในการผลิตได้ในระดับหนึ่ง แต่โอกาสที่จะขยายพื้นที่เป็นไปได้น้อย ขนาดพื้นที่ถือครองในแทบทุกหมู่บ้านค่อนข้างเล็ก (ตาราง 4.8) ยกเว้นบ้านปาลันซึ่งมีพื้นที่ถือครองค่อนข้างกว้าง แต่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ไร่ซึ่งมีคุณภาพต่ำ

ในการถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรนั้น คราวเรือนทั่วไป (ตาราง 4.9, 4.10, 4.11) มักมีที่นาควบคู่กับที่ไร่ในหมู่บ้าน 3 แห่งยกเว้น แม่หาร โดยมักจะปลูกข้าวไร่หรือพืชพาณิชย์ในที่ไร่ ในอดีตการปลูกข้าวไร่ได้ผลพอสมควร เพราะมีการปลูกแบบหมุนเวียน ปล่อยให้ดินที่ใช้แล้วให้วางไว้เพื่อฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของดิน ต่อมาเมื่อประชากรเพิ่มขึ้น ที่ดินจำกัด รอบหมุนเวียนจึงลดลง จนในที่สุดบางชุมชนอย่างเช่น เมืองงาม และน้ำไคร้ ต้องปลูกข้าวนานปี ผลผลิตลดต่ำจนไม่คุ้มกับแรงงานและเวลาที่เสียไป ชาวบ้านจึงหันมาปลูกพืชพาณิชย์ เช่น ข้าวโพด ถั่วเขียว มันสำปะหลังเพื่อขายแล้วนำเงินไปซื้อข้าว ชาวบ้านพบว่า การปลูกพืชวิธีนี้ทำให้ได้ปริมาณข้าวมากกว่าการปลูกข้าวไร่ สำหรับบ้านแม่หารในอดีต เมื่อสืบกว่าปีมานี้เคยทำนาควบคู่กับการทำไร่ข้าว แต่ปัจจุบันได้ลดพื้นที่ไร่ข้าวลง เพราะสามารถปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง และต้องการรักษาป่าต้นน้ำไว้เพื่อให้มีน้ำเพียงพอในการทำนา รูปแบบการถือครองที่ดินในปัจจุบัน จึงมีการทำนา ควบคู่กับการทำสวนผสมในที่ดอน ซึ่งปลูกทั้งไม้ผลและไม้ล้มลุก (ตาราง 4.12)

แม้ว่าที่นา ที่สวน ที่ไร่ จะถูกครอบครองและทำการผลิตโดยเจ้าของที่ดินก็ตาม ที่ดินก็ยังไม่เพียงพอต่อความต้องการของประชากรที่เพิ่มขึ้น จึงมีการ

ตาราง 4.11 * ลักษณะการถือครองที่ดินหมู่บ้านเมืองงาม

ประเภท การใช้ที่ดิน	การถือครอง ที่ดิน กลุ่มฐานะ	เจ้าของที่ดิน		ผ่่ากึ่งกับพ่อแม่		ผ่่ากึ่งกับผู้อื่น		ใช้ที่ดินฟรี		รวม	
		เนื้อที่(ไร่)	ร้อยละ	เนื้อที่(ไร่)	ร้อยละ	เนื้อที่(ไร่)	ร้อยละ	เนื้อที่(ไร่)	ร้อยละ	เนื้อที่(ไร่)	ร้อยละ
นา	ป๊อกเหนือ	370	99.20	-	-	-	-	3	0.80	373	100
	ป๊อกใต้	341.25	96.33	-	-	-	-	13	3.67	354.25	100
ไร่	ป๊อกเหนือ	393.75	100	-	-	-	-	-	-	393.75	100
	ป๊อกใต้	241.5	96.41	-	-	-	-	9	3.59	250.50	100
สวน	ป๊อกเหนือ	120	100	-	-	-	-	-	-	120	100
	ป๊อกใต้	41.50	100	-	-	-	-	-	-	41.50	100

ตาราง 4.12 ลักษณะการถือครองที่ดินหมู่บ้านแม่หาร
จำแนกตามกลุ่มฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม

ประเภท การใช้ที่ดิน	การถือครอง ที่ดิน กลุ่มฐานะ	เจ้าของที่ดิน		ฝากกับพ่อแม่		ฝากกับผู้อื่น		ใช้ที่ดินฟรี		รวม	
		เนื้อที่(ไร่)	ร้อยละ	เนื้อที่(ไร่)	ร้อยละ	เนื้อที่(ไร่)	ร้อยละ	เนื้อที่(ไร่)	ร้อยละ	เนื้อที่(ไร่)	ร้อยละ
นา	รวย	88	38.26	69	30	64	27.83	9	3.91	230	100
	ปานกลาง	137	56.85	75	31.12	27	11.20	2	0.83	241	100
	จน	5	4.39	-	-	109	95.61	-	-	114	100
ไร่	รวย	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	ปานกลาง	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	จน	16	100	-	-	-	-	-	-	16	100
สวน	รวย	71	100	-	-	-	-	-	-	71	100
	ปานกลาง	94	100	-	-	-	-	-	-	94	100
	จน	24	100	-	-	-	-	-	-	24	100

ตาราง 4.13 การได้ที่ดินทางการเกษตรของหมู่บ้านกรณีศึกษา
จำแนกตามกลุ่มฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม

หมู่บ้าน	กลุ่มฐานะ/ รวมทั้ง หมู่บ้าน	การได้ที่นา (ร้อยละ)			การได้ที่ไร่ (ร้อยละ)			การได้ที่สวน (ร้อยละ)		
		มรดก	บุกเบิก	ซื้อ	มรดก	บุกเบิก	ซื้อ	มรดก	บุกเบิก	ซื้อ
น้ำไคร้	รวย	36.66	47.17	16.17	9.22	90.78	-	50	50	-
	ปานกลาง	60.33	29.67	10	5.27	94.73	-	-	-	-
	จน	100.00	-	-	11.05	88.95	-	-	-	-
	รวม	53.42	34.77	11.82	7.54	92.46	-	50	50	-
ป่าสัน	รวย	19.63	7.76	72.60	6.63	20.26	73.11	4.23	100	-
	ปานกลาง	52.89	6.48	40.62	13.61	49.36	37.02	4.26	-	-
	จน	59.78	-	6.25	36.79	53.77	9.43	-	-	-
	รวม	42.90	6.91	50.19	12.50	35.88	51.82	-	-	-
แม่หาร	รวย	72.44	4	23.56	-	-	-	4.23	94.37	1.41
	ปานกลาง	76.00	24	-	-	-	-	4.26	90.43	5.32
	จน	-	100	-	-	100	-	-	100	-
	รวม	-	-	-	-	-	-	-	-	-
เมืองงาม เหนือ	รวย	70.62	-	20.85	25.10	57.09	17.81	93.55	6.45	-
	ปานกลาง	97.53	-	6.79	95.21	4.79	-	-	-	-
	รวม	80.79	4.74	14.47	38.00	47.47	14.54	93.55	6.45	-
เมืองงาม ใต้	รวย	74.38	10.84	14.78	38.22	46.33	15.44	64.29	-	35.71
	ปานกลาง	81.20	18.03	0.77	49.31	45.79	4.91	66.67	33.33	94
	รวม	78.87	15.57	5.56	46.58	45.92	3.70	64.71	5.88	29.41

เช่าพื้นที่เกษตรในลักษณะแบ่งผลผลิต หรือผ่ากิ่ง บ้านป่าลันและบ้านน้ำไคร้มี สัดส่วนการผลิตแบบผ่ากิ่งระหว่างพ่อแม่ลูกค่อนข้างสูง ทั้งนี้ยกเว้นบ้านเมือง งาม เกษตรกรที่บ้านเมืองงามกลับเป็นเจ้าของที่ดินกันเกือบทั้งหมด การผลิต แบบผ่ากิ่งแทบจะไม่มีเลย มีเกษตรกรส่วนน้อยที่มีโอกาสให้ประโยชน์ที่ดินโดย ไม่เสียค่าใช้จ่ายใดๆ ทั้งสิ้นให้แก่เจ้าของที่ดิน ลักษณะนี้แสดงว่า รูปแบบการถือ ครองและการใช้ที่ดินของบ้านเมืองงามเป็นแบบร่วมกันใช้หลายครัวเรือน ครัว เรือนใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นยังคงทำกินร่วมกับครอบครัวเดิม ไม่ได้แยกการผลิตออก เป็นอิสระดังเช่นหมู่บ้านอื่น เป็นลักษณะการถือครองและการผลิตแบบดั้งเดิม ผิดกับหมู่บ้านอื่น ซึ่งมีการแยกครัวเรือนใหม่ออกมาทำการผลิตอย่างค่อนข้าง อิสระ จึงมีอัตราการทำนาผ่ากิ่งค่อนข้างสูง

การได้ที่ดินในระยะแรกมักจะได้จากการบุกเบิกจับจอง ซึ่งเกิดขึ้นมานาน แล้ว ยกเว้นกรณีของบ้านป่าลัน ตารางที่ 4.13 แสดงให้เห็นว่า ที่นาส่วนใหญ่ สืบทอดกันทางมรดก ที่นาที่บุกเบิกใหม่น้อยมาก เพราะพื้นที่ที่อาจใช้ทำนาได้ ถูกบุกเบิกไปก่อนหน้านานแล้ว โอกาสที่จะบุกเบิกขยายพื้นที่เพิ่มเติมใน อนาคตกระทำได้ยาก การขยายพื้นที่อาจทำได้อีกทางด้วยการซื้อขายเปลี่ยนมือ เท่านั้น สำหรับบ้านป่าลันซึ่งเป็นหมู่บ้านตั้งใหม่ ที่ดินส่วนใหญ่ได้จากการซื้อ จากคนเมืองที่เคยอยู่มาก่อน ชาวป่าลันมักซื้อที่ดินผืนใหญ่ที่ประกอบด้วยนา และพื้นที่รกร้างว่างเปล่า แล้วค่อยขยับขยายที่นา ตลอดจนหักร้างถางพงในที่ ดินที่ซื้อไว้เพื่อทำไร่ ปัจจุบันพื้นที่ที่พอจะบุกเบิกทำไร่ได้ก็แทบจะไม่มีแล้ว รอบหมุนเวียนก็ลดลงจนต้องปลูกซ้ำในที่เดิมทุกปี บางพื้นที่ เช่น บ้านแม่หาร แม้ว่ายังอาจจะบุกเบิกพื้นที่ส่วนได้บ้างเล็กน้อย แต่ก็มิอุปสรรค คือ คณะกรรมการหมู่บ้านไม่ยินยอมเพราะจะส่งผลกระทบต่อป่าต้นน้ำ ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่ พึ่งพาอาศัยน้ำจากป่าในการทำนา

ปัญหาพื้นฐานการผลิตที่มีข้อจำกัดทางกายภาพ และลักษณะการถือ ครองที่ดิน ส่งผลให้เกิดความขัดแย้งระหว่างการใช้ที่ดินแบบต่างๆ ได้แก่

1) ความขัดแย้งระหว่างการทำไร่และการรักษาป่าหน้าหมู่บ้านซึ่งเป็นป่าต้นน้ำ ทุกหมู่บ้านประสบปัญหาการทำไร่รุกล้ำป่า ชุมชนได้พยายามป้องกันและแก้ ปัญหาด้วยการห้ามทำไร่บนที่สูง ยอดดอย หรือป่าต้นน้ำ เช่น บ้านเมืองงาม และบ้านน้ำไคร้ พยายามให้กลุ่มทำไร่ลงมาทำการเกษตรในที่ราบ แต่ยังไม่

การออกเรื่องที่ดินรองรับแห่งใหม่ บ้านแม่หารกำลังพิจารณาหาพื้นที่เกษตรแห่งใหม่ในที่ดินติดกับป่าเก็บต้องให้แก่กลุ่มทำไร่ ตลอดจนหาทางเลือกในการหารายได้อื่นๆ เช่น การรับจ้าง และการเข้าหุ้นเลี้ยงหมู

2) ความขัดแย้งเรื่องการสร้างบ้านใหม่ในเขตป่า การที่บ้านแม่หารมีที่ดินจำกัด ทำให้ครอบครัวใหม่ที่แยกเรือนออกไปจากครอบครัวเดิมไม่มีที่ตั้งบ้านเรือน จำต้องรื้อกล้าป่าหน้าหมู่บ้านบางส่วน เพื่อสร้างบ้านใหม่

3) ความขัดแย้งเกี่ยวกับการขยายพื้นที่สวนรุกกล้าป่า บ้านเมืองงามประสบปัญหาการรุกป่าเพื่อทำสวนมะม่วง และลิ้นจี่ บ้านแม่หารกำหนดเขตห้ามทำสวนผสมในเขตป่าต้นน้ำ เพราะเกรงว่าจะมีการขยายสวนรุกกล้าป่าไปเรื่อย ๆ

4) ความขัดแย้งเกี่ยวกับการบุกเบิกที่นาเพิ่มเติม เนื่องจากที่นาที่มีอยู่ไม่เพียงพอคณะกรรมการหมู่บ้านของบ้านแม่หารห้ามชาวบ้านปรับที่สวนให้กลายเป็นที่นา ตลอดจนห้ามบุกเบิกสวนปลายนาค เพราะเกรงว่าจะรุกกล้าป่าต้นน้ำ และนาที่บุกเบิกใหม่อาจจะแย่งน้ำจากที่นาอื่น ๆ

ชุมชนได้พยายามแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งในการใช้และการถือครองที่ดินดังกล่าวด้วยวิธีการต่างๆ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชุมชนมีศักยภาพในการแสวงหาทางเลือกในการใช้ที่ดิน เพื่อจะได้ใช้ที่ดินอย่างยั่งยืนท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง ลักษณะการแก้ไขความขัดแย้ง มี 3 ลักษณะคือ

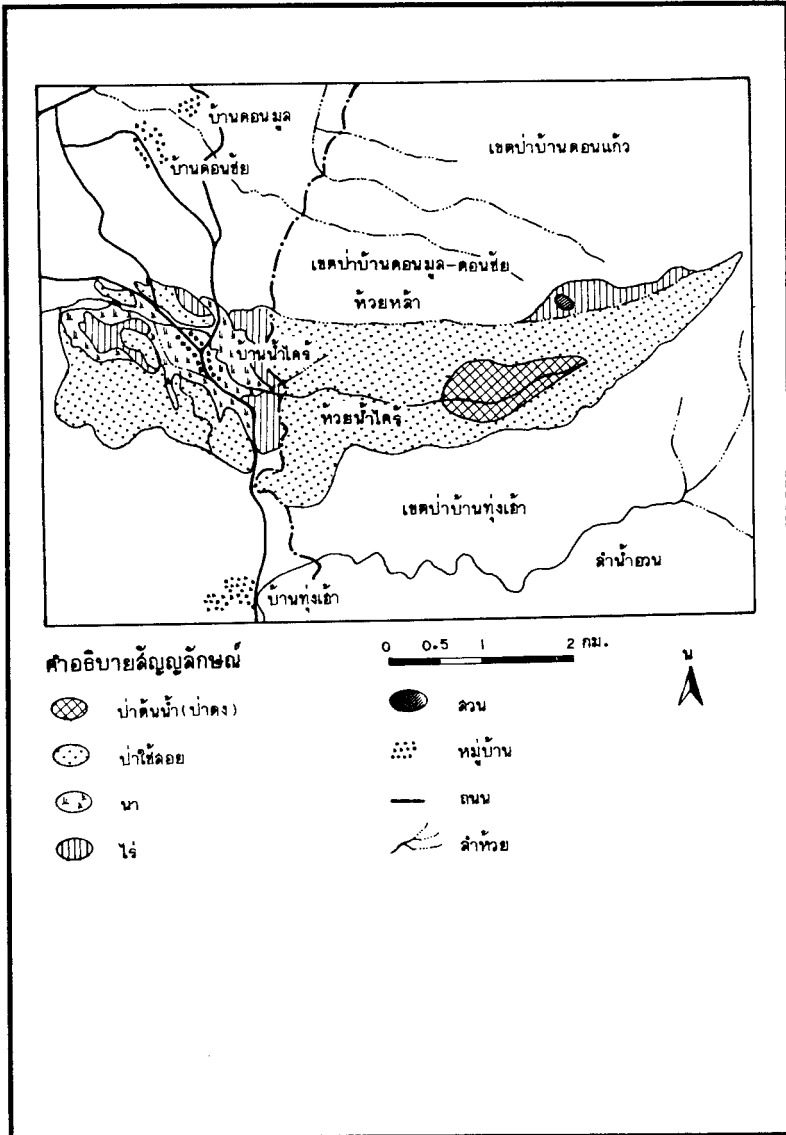
1) การลดแรงกดดันในการใช้ที่ดินที่มีต่อป่า เช่น ทุกชุมชนพยายามลดพื้นที่ไร่ เพื่อรักษาป่าต้นน้ำ นอกจากนั้น หลายชุมชนยังเลือกที่จะหางานทำนอกหมู่บ้าน เพื่อลดความต้องการในการใช้ที่ดินทำการเกษตร หมู่บ้านน้ำไคร้สนับสนุนให้สมาชิกชุมชนออกไปหางานทำนอกหมู่บ้าน เพื่อลดการทำไร่ และลดกิจกรรมตัดไม้มาเผาถ่านขาย บ้านแม่หารมีอัตราการทำนาผ้างสูงที่สุด และมีแรงงานออกไปหางานทำนอกหมู่บ้านค่อนข้างสูง สำหรับบ้านเมืองงามแทบจะไม่มี การเคลื่อนย้ายแรงงานออกไปทำงานต่างถิ่นเลย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการเช่านามีน้อย พื้นที่เกษตรสามารถปลูกพืชได้ตลอดปี ความต้องการแรงงานในการเกษตรยังมีมาก

2) การปรับปรุงที่ดินโดยการจัดระบบการปลูกพืช และการสร้างกิจกรรมใช้ที่ดิน ชาวบ้านน้ำไคร้พยายามฟื้นฟูคุณภาพดินโดยการปลูก

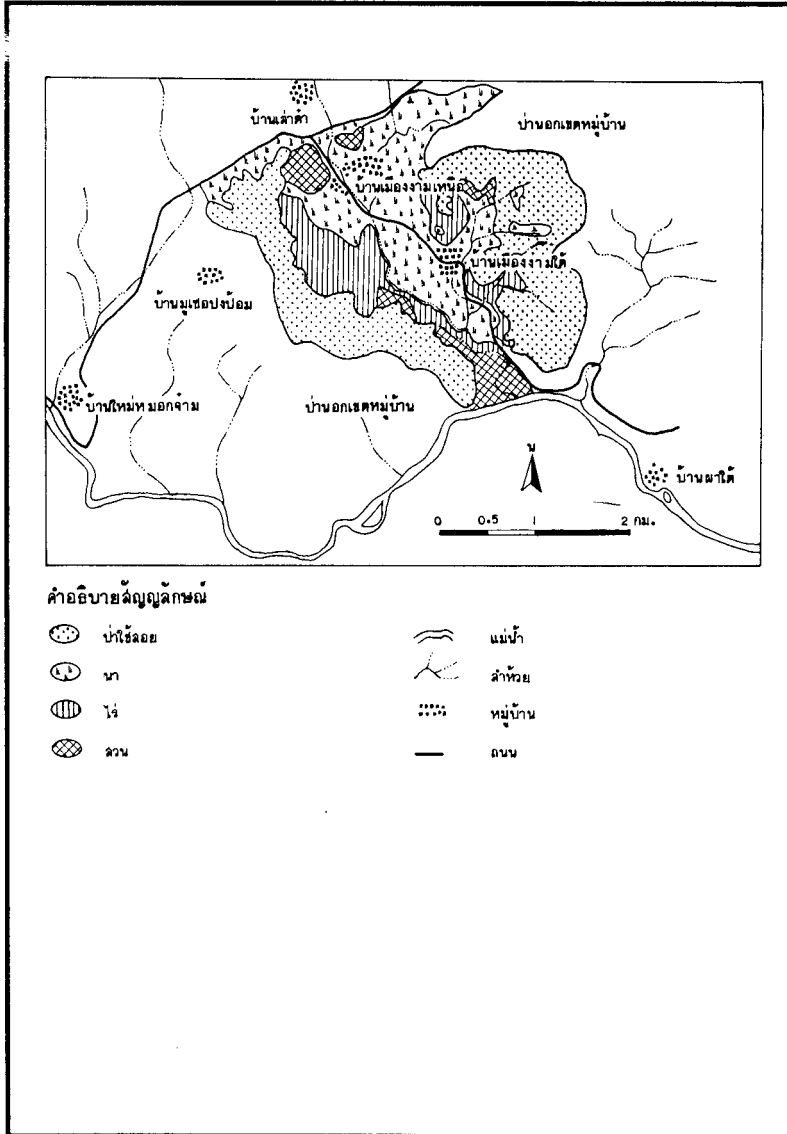
ข้าวโพดนำตามด้วยถั่วเขียว แม้ว่าราคาถั่วเขียวตกต่ำจนปลูกไม่คุ้มทุน แต่ชาวบ้านยังคงปลูกถั่วเขียวต่อไปเพื่อเป็นปุ๋ยพืชสด ชาวป่าลันที่มีที่ดินหลายแปลง จะแบ่งพื้นที่เป็น 2 ส่วน ส่วนแรกปลูกมันสำปะหลังทั้งปี ส่วนที่สองปลูกข้าวโพดนำ และปลูกถั่วดำตามเพื่อบำรุงดินในปีถัดไป สำหรับผู้ที่มีทุนรอนอยู่บ้าง ใช้วิธีหยุดปลูกมันสำปะหลังชั่วคราว และซื้อวัวมาเลี้ยงเป็นเวลา 1 ปี มูลวัวช่วยบำรุงดิน ปีถัดไปจึงใช้ที่ดินแปลงนั้นในการปลูกมันสำปะหลัง นอกจากนี้พัฒนาการของการปรับปรุงที่ดินอีกอย่างคือ การปลูกไม้ผลที่มีราคาดีลงในไร่หรือสวน เช่น บ้านแม่หาร เริ่มปลูกลำไยในสวนกลางป่า บ้านป่าลันและบ้านน้ำไคร้เริ่มปลูกมะม่วงแฉมลงในไร่ ในขณะที่บ้านเมืองงามปลูกลิ้นจี่ อย่างไรก็ตาม การปลูกไม้ผลยังจำกัดอยู่ในแวดวงของผู้ที่มีฐานะดี

3) การแสวงหาทางเลือกอื่นในการดำรงชีพ เช่น การเลี้ยงหมู เพื่อแลกกับข้าวไร่บริโภค การทอผ้า ฯลฯ

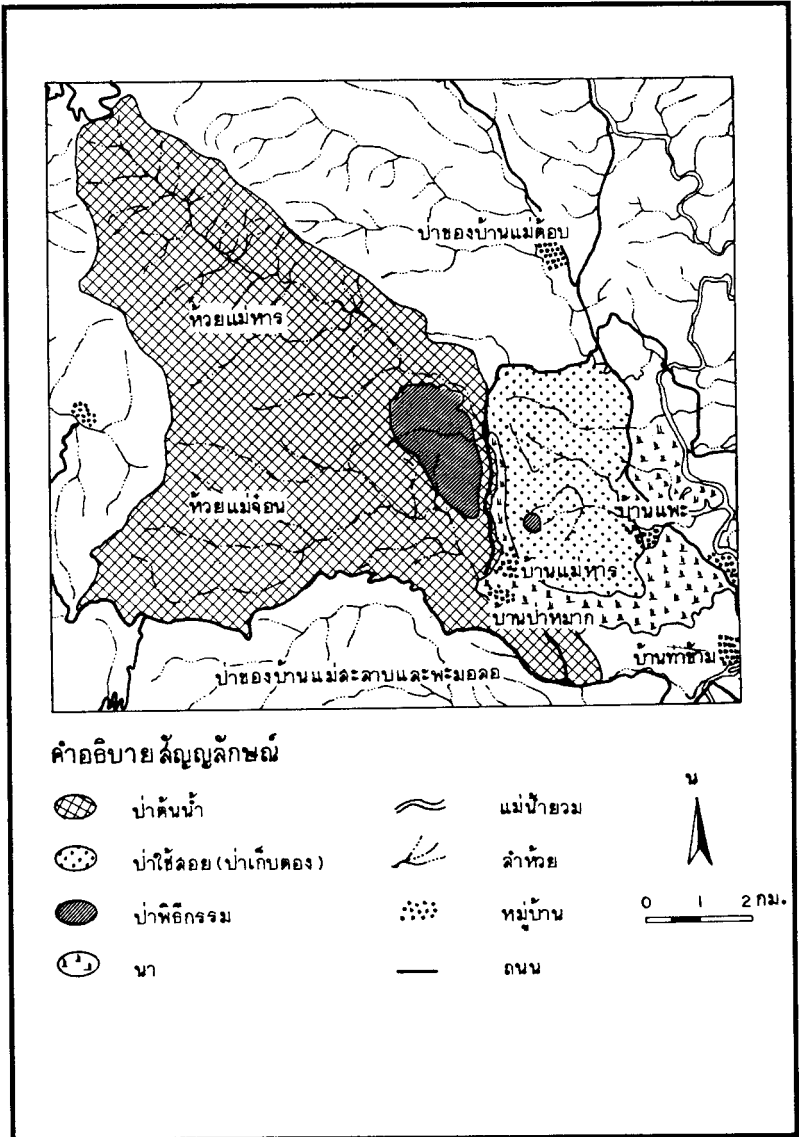
แผนที่ 4.1 เขตป่าชุมชนบ้านน้ำไคร้

แผนที่ 4.3 เขตป่าชุมชนบ้านเมืองงาม

แผนที่ 4.4 เขตป่าชุมชนบ้านแม่หาร

บที 5

แรงกดดัน ทางเศรษฐกิจที่มีต่อป่า

ความผูกพันระหว่างชุมชนกับป่าที่สะท้อนให้เห็นในอุดมการณ์ป่าชุมชน และการใช้ที่ดินของชาวบ้านบ่งบอกว่า ป่าชุมชนมีส่วนสำคัญอย่างแยกไม่ออก จากการดำรงชีพของชาวบ้าน ซึ่งมีพื้นฐานอยู่ที่ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ ในระบบเศรษฐกิจแบบนี้ เชื่อกันว่าชุมชนสามารถอยู่ร่วมกับป่าได้อย่างยั่งยืน โดยสร้างผลกระทบต่อป่าน้อยมาก แต่ปัญหาที่บั่นทอนความต้องการแสวงหาคำตอบมีอยู่ว่า เมื่อชุมชนต่าง ๆ ต้องถูกผนวกให้เข้ามามีส่วนในระบบเศรษฐกิจที่เน้นความสำคัญของเงินตราเป็นหลัก ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับป่าจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง ความยากจนและการมุ่งหารายได้ของชาวบ้านจะสร้างแรงกดดันต่อป่ามากน้อยเพียงใด ขณะเดียวกันเมื่อชาวบ้านสามารถหารายได้โดยไม่ต้องพึ่งป่ามากขึ้น พวกเขาจะยังคงสนใจรักษาป่าอยู่ต่อไปอีกหรือไม่ ดังนั้นประเด็นปัญหาในการวิเคราะห์ของบทนี้จึงมีอยู่ว่า การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของชุมชนสร้างแรงกดดันต่อป่าอย่างไร และจะส่งผลกระทบต่อความสามารถของชุมชนในการรักษาป่าหรือไม่ การวิเคราะห์เพื่อตอบคำถามข้างต้นจะเริ่มจากมุมมองของชาวบ้าน ที่ไม่ได้มองเห็นคุณค่าของป่าเพียงด้านใดด้านหนึ่งแต่เพียงด้านเดียว ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจหรือด้านอื่นใดก็ตาม แต่จะมองป่าเป็นรากฐานของชีวิตทุกด้าน ซึ่งเคยมีความสำคัญทั้งในอดีต ปัจจุบัน และจะยิ่งเพิ่มมากขึ้นในอนาคตตามนัยดังกล่าว ชาวบ้านมองเห็นป่าว่า

เป็นทั้งชีวิตและอนาคตของชุมชน

1. ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพในป่าชุมชน

แม้ว่าหมู่บ้านป่าชุมชนในกรณีศึกษากำลังเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเงินตราอย่างรวดเร็ว แต่ก็พบว่า ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพยังคงมีบทบาทอย่างสำคัญในชีวิตของชาวบ้านส่วนใหญ่ในเกือบทุกชุมชน ยกเว้นบ้านป่าลั่นที่เศรษฐกิจแบบยังชีพมีขนาดเล็ก ขณะที่เศรษฐกิจแบบยังชีพของบ้านอื่น ๆ พบว่าล้วนมีขนาดใหญ่เกินกว่าครึ่งหนึ่งของชีวิตทางเศรษฐกิจทั้งหมด ดังจะเห็นได้ว่าพื้นฐานการผลิตส่วนใหญ่ยังคงขึ้นอยู่กับการปลูกข้าวไว้บริโภค มีเพียงไม่กี่ครัวเรือนเท่านั้นที่มีที่นาขนาดใหญ่และมีข้าวเหลือขาย ซึ่งส่วนมากก็มักจะขายเพียงครั้งละเล็กละน้อยให้กับคนในบ้านนั่นเอง นอกจากนี้ข้าวยังมีบทบาทสำคัญในฐานะที่เป็นสื่อในการแลกเปลี่ยนกับอาหาร เช่นที่บ้านแม่หาร ชาวบ้านนิยมเอาข้าวแลกเปลี่ยนเนื้อหมูมากิน โดยเอาหมูมาก่อนแล้วจึงคืนข้าวให้เจ้าของหมูหลังฤดูเกี่ยวข้าว อัตราการแลกเปลี่ยนจะมากขึ้นอยู่กับระยะเวลาที่ห่างจากฤดูเก็บเกี่ยว ในทางกลับกันคนมีน้าน้อยอาจใช้วิธีเลี้ยงหมู เพื่อแลกข้าวมาบริโภค หรืออาจใช้แรงงานแลกเปลี่ยนข้าวมาบริโภค วิธีนี้ทำให้ข้าวส่วนใหญ่ยังคงหมุนเวียนใช้บริโภคอยู่ภายในชุมชน ครัวเรือนที่ตั้งใจปลูกข้าวขายให้พ่อค้านอกหมู่บ้านมีน้อยมาก เพราะในทุกชุมชนจะมีครัวเรือนกว่าร้อยละ 50 ที่มีข้าวไม่พอกินตลอดทั้งปี คือมีช่วงเวลาขาดแคลนข้าวประมาณ 3-4 เดือนก่อนฤดูเพาะปลูกใหม่ ทำให้ต้องพึ่งพาข้าวจากครัวเรือนที่ผลิตข้าวได้มาก ส่วนใหญ่จะอาศัยความสัมพันธ์แบบเครือญาติ และบางส่วนก็อาศัยวิธีแลกเปลี่ยนกับอาหารหรือไม่ก็แรงงาน

การที่ชาวบ้านที่มีน้าน้อยขอมาช่วยทำนาเพื่อแลกข้าวยังคงพบอยู่ทั่วไปในหลายหมู่บ้าน นอกจากนั้นก็ยังมีความไว้ที่นาที่ขอทำนาแบ่งผลผลิต วิธีการแลกเปลี่ยนข้าวกับแรงงานต่างๆ เหล่านี้ ยืนยันได้ว่า เป้าหมายหลักของการผลิตข้าวยังคงเป็นเรื่องของการยังชีพ ซึ่งสนับสนุนพันธะทางศีลธรรมระหว่างสมาชิกในชุมชนให้กระชับแน่น และเสริมสร้างความผูกพันระหว่างชุมชนกับป่าที่เป็นต้นน้ำของที่นาให้มั่นคง เพราะการทำนาต้องพึ่งน้ำจากป่า

ดังนั้นเมื่อชีวิตของชุมชนอยู่ได้ด้วยการแบ่งปันข้าวกันกิน จึงไม่น่าแปลกใจที่ชุมชนจะหวงแหนป่าต้นน้ำ ซึ่งถือว่าเป็นลักษณะสำคัญที่สุดของป่าชุมชนในภาคเหนือ

ในฐานะที่เป็นต้นน้ำหล่อเลี้ยงชีวิตของคนในชุมชน ป่าชุมชนจึงเปรียบเสมือนศูนย์กลางของระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ ซึ่งครอบคลุมกิจการทางเศรษฐกิจอีกหลายอย่าง ที่สำคัญคือการใช้ที่ดินในป่าปลูกข้าวไร่ เพื่อเสริมผลผลิตข้าวจากที่นา หลายชุมชนยังต้องพึ่งการปลูกข้าวไร่ไว้บริโภค ในกรณีที่มีที่นาปลูกข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภค มักจะพบในหมู่บ้านขนาดเล็กหรือชาวบ้านที่ไร้ที่นา เช่น ที่บ้านแม่หาร บ้านเมืองงาม และบ้านน้ำไคร้ ถ้ามองดูอย่างผิวเผินจะเห็นว่าการทำไร่ข้าวสร้างแรงกดดันต่อป่า แต่เมื่อพิจารณาอย่างละเอียดจะพบว่าการปลูกข้าวไร่มักจะเป็นการใช้ที่ดินแบบหมุนเวียน ซึ่งเปิดโอกาสให้ป่าฟื้นตัวใหม่ได้ในเวลาไม่นานนัก เพราะจะใช้เพาะปลูกเพียงปีเดียว แล้วก็จะถูกปล่อยให้กลายเป็นป่าเหล่าหรือไร่ร้าง ชุมชนส่วนใหญ่จะจัดว่าพื้นที่ปลูกข้าวไร่และป่าเหล่านี้เป็นพื้นที่ป่าใช้สอยของชุมชน ซึ่งชุมชนจะรักษาไว้เพื่อเป็นพื้นที่สำรองในการผลิตยามขาดแคลนข้าวบริโภค ดังนั้นบางชุมชน เช่นบ้านแม่หาร เมื่อสามารถผลิตข้าวในนาได้มากขึ้น จากการปรับปรุงพันธุ์ข้าวใหม่ๆ ชาวบ้านก็สามารถลดพื้นที่ปลูกข้าวไร่ลงเอง จนในปัจจุบันเหลือเพียง 6 ราย จากเดิมที่เคยมีการทำข้าวไร่ถึง 70 รายเมื่อ 10 ปีที่แล้ว ในพื้นที่ป่าใกล้บริเวณต้นน้ำ

อย่างไรก็ตาม พื้นที่ปลูกข้าวไร่ นี้ มักจะเป็นต้นตอของความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับรัฐเสมอ เพราะรัฐจะไม่ยอมรับสิทธิถือครองของชาวบ้าน และไม่ยอมออกเอกสารสิทธิให้ โดยถือว่าเป็นพื้นที่การเกษตรชั่วคราวที่ทำลายหน้าดินในป่า ในขณะที่ชาวบ้านถือว่าเป็นการใช้พื้นที่แบบหมุนเวียน ที่ช่วยให้ใช้ป่าได้อย่างยั่งยืน จึงไม่ใ้การทำลายป่า ยิ่งกว่านั้นชาวบ้านยังถือว่า พื้นที่ปลูกข้าวไร่เป็นส่วนสำคัญของเศรษฐกิจยังชีพในป่าชุมชน เพราะการทำข้าวไร่ไม่ใช้มีแต่ข้าวเท่านั้น แต่จะพบว่าในไร่ข้าวมีความหลากหลายทางพันธุกรรมสูงมาก ชาวบ้านจะปลูกพืชผักหลายอย่างลงไปไร่ข้าว เช่น พริก มะเขือ ถั่วไม้เถา มัน พืชมีหัวใต้ดิน และแต่งประเภทต่างๆ มากมายหลายพันธุ์ พืชเหล่านี้บางชนิดขึ้นได้ดีเฉพาะในไร่ข้าวเท่านั้น ดังนั้นการบังคับให้เลิกทำข้าวไร่ก็ดี หรือการกดดันให้ชาวบ้านหันไปใช้ที่ไร่ปลูกพืชพาณิชย์ชนิดเดียวกันก็ดี หรือใช้

ปลูกป่าด้วยไม้โตเร็วชนิดต่าง ๆ ก็ดี เท่ากับทำลายพืชพรรณให้สูญหายไปอย่างน่าเสียดาย และเป็นการบีบบังคับให้ชาวบ้านต้องพึ่งพาอาหารจากตลาดมากขึ้น

นอกจากใช้ที่ป่าทำไร่แล้วชาวบ้านยังใช้เป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์โดยเฉพาะวัวเนื้อ และควายเพื่อใช้ในการเกษตร ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการปลูกข้าวไว้บริโภค แต่ปัจจุบันจำนวนวัวควายได้ลดลงอย่างมาก เนื่องจากชาวบ้านบางส่วนหันไปใช้เครื่องจักรในการเกษตร

ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพในป่าชุมชน ยังเห็นได้อย่างชัดเจนในการพึ่งพาป่าในด้านต่าง ๆ ของชาวบ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเก็บหาของป่าและล่าสัตว์เพื่อเป็นอาหาร และเป็นยารักษาโรค นอกจากนี้ก็เป็นการพึ่งผลผลิตจากป่าเพื่อใช้สอย ที่สำคัญคือต้นไม้สำหรับสร้างบ้าน ไม้แห้งใช้ทำฟืน และใบตองตึงทำหลังคาบ้าน การวิจัยพบว่าชาวบ้านเพิ่งจะเริ่มใช้ไม้เนื้อแข็งในการสร้างบ้านเมื่อประมาณ 20 ปีที่ผ่านมาเอง หลังจากมีการสัมปทานไม้ในพื้นที่ป่าใกล้หมู่บ้าน ก่อนหน้านั้นชาวบ้านจะสร้างบ้านด้วยไม้ไผ่เท่านั้น และมุ่งหลังคาด้วยใบตองตึงหรือหญ้าคา ชาวบ้านจึงให้ความสำคัญกับไม้ไผ่มาก เพราะนอกจากใช้สร้างบ้านแล้ว ไม้ไผ่ยังใช้ประโยชน์ได้อีกสารพัดอย่าง เช่น สานเป็นภาชนะใช้สอย และทำดอกไม้มัดสิ่งของ การผลิตสิ่งของเครื่องใช้เองนี้ถือได้ว่าเป็นลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งของเศรษฐกิจแบบยังชีพซึ่งต้องพึ่งวัตถุดิบจากป่า นอกจากไม้ไผ่แล้วยังมีไม้ที่ใช้ทำลิ้นชักม้วนผ้า และทำอุปกรณ์สำหรับทอผ้า ที่พบว่ายังมีชาวบ้านทำอยู่หลายหมู่บ้าน เช่น บ้านแม่หาร บ้านเมืองงาม และบ้านป่าลั่น

การพึ่งป่าดังกล่าวเป็นการใช้ผลผลิตที่หมุนเวียนเกิดใหม่ได้ ไม่ใช่การใช้ทรัพยากรต้นทุนของป่า แม้แต่การตัดต้นไม้เพื่อสร้างบ้านในพื้นที่ป่าชุมชนชาวบ้านก็จะเลือกตัดอย่างระมัดระวัง เปิดโอกาสให้ต้นไม้อื่น ๆ โตทดแทนได้ ซึ่งจะแตกต่างจากการตัดไม้ขายในระยะหลังนอกป่าชุมชนของตนเอง ได้ทำลายไม้ต้นทุนลงมาก แต่การตัดไม้ในป่าชุมชนมีกฎเกณฑ์ควบคุม จึงเป็นการใช้ป่าอย่างยั่งยืน และไม่สร้างแรงกดดันให้ป่า เพราะชาวบ้านต้องรักษาป่าไว้เพื่อประโยชน์ของการยังชีพระยะยาว

จากการวิจัยพบว่า ชาวบ้านส่วนใหญ่มีฐานะยากจน กล่าวคือ มีรายได้

เป็นตัวเงินน้อยมาก จนอาจทำให้คนภายนอกคิดไม่ออกว่าพวกเขาดำรงชีพอยู่ได้อย่างไร และจะเห็นว่ารายได้จากป่าก็มีไม่มาก แสดงว่าชาวบ้านพึ่งป่าเพื่อการยังชีพมากกว่าที่จะมุ่งหารายได้จากป่า ชาวบ้านจะได้อาหารจากป่าเกือบตลอดทั้งปี ดังนั้นบางครั้งจะพบว่าทักษะของชาวบ้านที่มีต่อป่าขัดแย้งกับทักษะของเจ้าหน้าที่ของรัฐ เห็นได้ชัดเจนในกรณีของการปลูกป่าของรัฐ ชาวบ้านน้ำใคร่แย้งว่า ควรจะปล่อยให้ป่าฟื้นตัวเองแบบป่าเหล่าจะดีกว่า เพราะต้นไม้จะโตเร็วกว่า แต่ที่สำคัญที่สุดชาวบ้านเห็นว่าป่าปลูกไม่สามารถเป็นที่พึ่งในการยังชีพ เพราะไม่มีพืชที่เป็นอาหารขึ้นได้ ประเด็นนี้น่าจะเป็นอุทาหรณ์สำหรับนโยบายปลูกป่าของรัฐว่าควรจะต้องคำนึงถึงมิติต่างๆ อย่างกว้างขวาง โดยการเชื่อมโยงกับปัญหาของการพัฒนา และของความยากจนในชนบทด้วย ไม่ใช่มุ่งปลูกป่าหารายได้ด้านเดียว ในขณะที่ประชาชนที่อยู่ในป่ายังยากจนอยู่

นอกจากพืชที่ใช้เป็นอาหารแล้ว ชาวบ้านยังสนใจใช้พืชสมุนไพรด้วย จะพบว่าทุกชุมชนจะยังมีหมอหรือผู้รู้อยู่ ชาวบ้านยังสามารถขอเจียดยาจากผู้รู้โดยไม่ต้องเสียสตางค์ ผู้รู้มักจะออกเก็บสมุนไพรในป่าและสะสมไว้ที่บ้าน พืชสมุนไพรหลายชนิดก็เป็นที่รู้จักทั่วไปของชาวบ้าน แสดงว่าชาวบ้านยังรู้จักใช้อยู่ เช่นที่บ้านเมืองงาม พบว่าผู้สูงอายุสามารถร่วมกับคนหนุ่มสาวสำรวจสมุนไพรได้รายชื่อมากกว่า 124 ชนิดในหนึ่งวัน และส่วนหนึ่งก็รู้ว่าสมุนไพรเหล่านั้นมีคุณค่าทางยาอย่างไร

เมื่อชาวบ้านหาอาหารจากป่าและจากไร่ข้าวได้น้อยลง ชาวบ้านหลายแห่งได้กลับมาเน้นการผลิตเพื่อยังชีพในสวนหลังบ้าน และสวนหัวไร่ปลายนามากขึ้น เช่น ที่บ้านแม่หาร พบว่าชาวบ้านยังคงทำสวนหลังบ้านอยู่เกือบทุกหลังคาเรือนที่พอจะมีที่ดิน ซึ่งปรากฏว่าสามารถปลูกพืชไว้เกือบ 80 ชนิดในพื้นที่แคบๆ หลังบ้าน ชาวบ้านสามารถปลูกพืชต่างๆ หมุนเวียนไว้บริโภคได้เกือบตลอดทั้งปี

ยกเว้นสวนหลังบ้านแล้ว กิจกรรมในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพอย่างอื่น ๆ จะมีศูนย์รวมอยู่ในป่าชุมชน ดังจะเห็นว่า ป่าชุมชนเป็นต้นน้ำที่ใช้ในการผลิตข้าว เป็นที่ดินที่ใช้ทำข้าวไร่และเลี้ยงสัตว์ และเป็นแหล่งทรัพยากรที่จำเป็นต่อการดำรงชีพด้านต่างๆ ด้วยเหตุนี้ อาจกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า ป่าชุมชนเป็นสัญลักษณ์ของเศรษฐกิจแบบยังชีพอย่างแท้จริง และมีความสำคัญต่อชีวิต

และอนาคตของชาวบ้าน เพราะเป็นการจัดการและใช้ทรัพยากรแบบยั่งยืน โดยการใช้ผลผลิตจากป่ามากกว่าใช้ต้นทุนของป่า

2. เศรษฐกิจของการหารายได้กับแรงกดดันต่อป่า

ขณะที่เศรษฐกิจของหมู่บ้านป่าชุมชนในกรณีศึกษาที่ยังยึดติดอยู่กับการยังชีพเป็นส่วนใหญ่ การหารายได้เป็นเงินสดก็กำลังทวีความสำคัญมากขึ้นในระดับที่แตกต่างกันในแต่ละหมู่บ้าน จากการสำรวจรายได้ที่เป็นเงินสดของครัวเรือนทั้งหมดในบ้านน้ำไคร้ และประมาณร้อยละ 60 ของครัวเรือนในหมู่บ้านที่เหลือ พบว่ารายได้เงินสดของครัวเรือน รวมเฉลี่ยทั้งหมู่บ้านต่อปีของบ้านน้ำไคร้และบ้านแม่หาร อยู่ในระดับเดียวกันคือ ประมาณมากกว่า 2 หมื่นบาทเล็กน้อย (ตารางที่ 5.1 และ 5.2) สำหรับบ้านเมืองงามนั้น หากมองในแง่มุมมองของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม จัดได้ว่าอยู่ในฐานะยากจนมาก เพราะมีรายได้เงินสดของครัวเรือนเฉลี่ยทั้งหมู่บ้านต่อปีเพียง 13,000 กว่าบาทเท่านั้น (ตารางที่ 5.3 และ 5.4) นับว่าตรงกันข้ามกับบ้านป่าลัน ซึ่งมีรายได้เงินสดของครัวเรือนเฉลี่ยต่อปีถึง 40,000 กว่าบาท (ตารางที่ 5.5) ถือได้ว่ามีฐานะทางเศรษฐกิจดี

ภายในแต่ละชุมชน ปรากฏว่าการมุ่งแสวงหารายได้เป็นเงินสด มีส่วนทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจขึ้น จากการสำรวจพบว่า สามารถจำแนกชาวบ้านอย่างคร่าว ๆ ออกได้เป็น 3 กลุ่มใหญ่ ๆ ตามฐานะทางการเงิน การใช้แรงงาน และความสามารถในการยังชีพ คือ ขวานารวย ขวานาปานกลาง และขวานาจน

ขวานาประเภทแรกจะมีข้าวเหลือบริโภคไว้ขาย มีรายได้ส่วนใหญ่จากการผลิตในภาคเกษตรและเลี้ยงสัตว์จากการประกอบกิจการต่าง ๆ เช่นทำโรงสีข้าวเล็ก เป็นพ่อค้ารับซื้อพืชผลทางการเกษตร มีกิจการให้เช่ารถไถ เดินรถรับจ้าง และจากการค้าขาย เป็นต้น ขวานารวยมักจะไม่หารายได้จากการทำงานรับจ้างอยู่บ้าง แต่อาจจะพบว่ามีส่วนอีกบางคนในครัวเรือนขวานารวยทำงานรับจ้างอยู่บ้าง แต่ส่วนใหญ่จะเป็นคนวัยหนุ่มสาวเท่านั้น ในทางตรงข้ามขวานากลุ่มนี้จะจ้างแรงงานจากภายนอกครัวเรือนมาช่วยทำงาน

ตาราง 5.1 จำนวนและระยะเวลาของรายได้เงินสดของครัวเรือนตามฐานะทางเศรษฐกิจ บ้านน้ำต๋อง ต.ยอท่าวัง อ.ง่าม

ประเภท รายได้ กลุ่มฐานะ	จำนวน ครัว เรือน	ขายผลผลิต		ขายสัตว์	ประกอบ การเอง	ค้าขาย	การใช้แรงงาน					เก็บของ จากป่า	เงินส่ง กลับบ้าน	รวมเฉลี่ย
		ทางการเกษตร					จ้าง	หัตถ กรรม	เลี้ยงไม้	ในภาค เกษตร	นอก เกษตร			
		ข้าว	พืชพาณิชย์											
ชาวนารวย	17	452 (1.00)	6,302 (13.00)	12,635 (26.50)	21,482 (45.00)	3,644 (7.50)	- -	- -	705 (1.50)	- -	328 (0.50)	- -	2,194 (5.00)	47,796 (100)
ชาวนา ปานกลาง	41	- -	3,866 (23.50)	6,953 (42.00)	58 (0.50)	122 (1.00)	673 (4.00)	- -	292 (2.00)	- -	1,052 (6.00)	- -	3,567 (21.00)	16,583 (100)
ชาวนาจน	13	- -	1,269 (14.00)	- -	154 (2.00)	- -	- -	- -	1,230 (13.50)	- -	2,858 (31.00)	- -	3,688 (40.00)	9,199 (100)
รวมเฉลี่ย	71	108 (0.50)	3,973 (17.50)	7,040 (31.00)	5,205 (23.00)	943 (4.25)	389 (1.75)	- -	563 (2.50)	- -	1,223 (5.50)	- -	3,260 (14.50)	22,704 (100)

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน ปี พ.ศ. 2535

ตาราง 5.2 จำนวนและที่มาของรายได้เงินสดของครัวเรือนตามฐานะทางเศรษฐกิจ บ้านแม่หาร ต.บ้านกาด อ.แม่สะเรียง จ.แม่ฮ่องสอน

ประเภท รายได้	จำนวน ครัว เรือน	ชายผลผลิต		ชายสัตว์	ประกอบ การเอง	ค้าขาย	การใช้แรงงาน					เก็บของ จากป่า	เงินส่ง กลับบ้าน	รวมเฉลี่ย
		ทางการเกษตร					ช่าง	หัตถ กรรม	เลี้ยงไม้	ในภาค เกษตร	นอก เกษตร			
		ข้าว	พืชพาณิชย์											
ขวนาวราย	16	-	2,812 (6.25)	1,094 (2.50)	-	9,000 (20.00)	312 (0.75)	-	-	16,973 (38.00)	8,325 (18.50)	2,925 (6.50)	-	44,903 (100)
ขวนา ปานกลาง	47	-	741 (3.00)	105 (0.50)	-	61 (0.25)	-	-	-	8,195 (33.25)	11,241 (45.50)	2,499 (100)	1,072 (4.50)	24,685 (100)
ขวนางาน	37	-	-	120 (1.00)	154 (2.00)	-	-	75 (0.75)	135 (1.25)	5,302 (45.75)	2,011 (17.50)	3,087 (26.75)	822 (7.00)	11,579 (100)
รวมเฉลี่ย	100	-	798 (4.00)	269 (2.25)	-	1,469 (6.50)	50 (0.50)	28 (0.25)	135 (1.25)	8,533 (37.00)	7,359 (32.00)	2,781 (12.25)	808 (4.00)	23,070 (100)

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน ปี พ.ศ. 2535

ตาราง 5.3 จำนวนและที่มาของรายได้เงินสดของครัวเรือนตามฐานะทางเศรษฐกิจ บ้านเมืองงาม ปีกอกเหนือ อ.แม่อาย จ.เชียงใหม่

ประเภท รายได้	จำนวน ครัว เรือน	ขายผลผลิต ทางการเกษตร		ขายสัตว์	ประกอบ การเอง	ค้าขาย	การใช้แรงงาน					เก็บของ จากป่า	เงินส่ง กลับบ้าน	รวมเฉลี่ย
		ข้าว	พืชพาณิชย์				ช่าง	หัตถ กรรม	เสื่อไม้	ในภาค เกษตร	นอก เกษตร			
ชาวนาวัย	23	-	4,450	957	5,373	8,530	-	-	217	609	-	-	217	20,528
		-	(22.00)	(5.00)	(26.50)	(42.00)	-	-	(1.50)	(3.00)	-	-	(1.00)	(100)
ชาวนา ปานกลาง	28	-	5,757	375	18	116	-	-	179	336	-	-	536	7,490
		-	(77.00)	(5.00)	(0.50)	(1.50)	-	-	(2.50)	(4.50)	-	-	(7.00)	(100)
ชาวนาจน	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
รวมเฉลี่ย	51	-	5,168	637	2,433	3,910	-	-	196	459	-	-	392	13,370
		-	(39.00)	(5.00)	(18.20)	(29.30)	-	-	(2.00)	(3.50)	-	-	(3.00)	(100)

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน ปี พ.ศ. 2535

ตาราง 5.4 จำนวนและที่มาของรายได้เงินสดของครัวเรือนตามฐานะทางเศรษฐกิจ บ้านเมืองงาม ป่าก่อใต้ อ.แม่เมาะ จ.เชียงใหม่

ประเภท รายได้	จำนวน ครัว เรือน	ขายผลผลิต		ขายสัตว์	ประกอบ การเอง	ค้าขาย	การใช้แรงงาน					เก็บของ จากป่า	เงินส่ง กลับบ้าน	รวมเฉลี่ย
		ทางการเกษตร	พืชพาณิชย์				ช่าง	หัตถ กรรม	เลี้ยงไม้	ในภาค เกษตร	นอก เกษตร			
ขวานารวย	11	-	10,031	163	3,360	1,845	-	-	-	163	-	-	545	16,182
		-	(62.00)	(1.00)	(20.50)	(12.00)	-	-	-	(1.00)	-	-	(3.50)	(100)
ขวานา ปานกลาง	38	-	5,679	442	1,895	1,645	-	-	842	1,382	-	-	53	12,134
		-	(47.00)	(4.00)	(16.00)	(14.00)	-	-	(7.00)	(11.50)	-	-	(0.50)	(100)
ขวานาจน	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
รวมเฉลี่ย	49	-	6,656	379	2,224	1,690	-	-	653	1,102	-	-	163	13,030
		-	(51.00)	(3.00)	(17.00)	(13.00)	-	-	(5.00)	(9.00)	-	-	(2.00)	(100)

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน ปี พ.ศ. 2535

ตาราง 5.5 จำนวนและที่มาของรายจ่ายเงินสดของครัวเรือนตามฐานะทางเศรษฐกิจ บ้านป่าตัน หมู่ที่ 10 ต.ปงน้อย อ.แม่ใจ จ.เชียงราย

ประเภท รายได้ กลุ่มฐานะ	จำนวน ครัว เรือน	ขายผลผลิต		ขายสัตว์	ประกอบ การเอง	ค้าขาย	การใช้แรงงาน					เก็บของ จากป่า	เงินส่ง กลับบ้าน	รวมเฉลี่ย
		ทางการเกษตร					ช่าง	หัตถ กรรม	เลื่อยไม้	ในภาค เกษตร	นอก เกษตร			
		ข้าว	พืชพาณิชย์											
ชาวนารวย	17	19,685 (21.25)	39,370 (42.75)	8,705 (8.75)	3,235 (3.25)	14,705 (14.75)	795 (0.75)	1,538 (1.50)	- -	5,188 (5.25)	- -	- -	2,500 (2.50)	92,420 (100)
ชาวนา ปานกลาง	53	6,731 (20.25)	13,462 (40.25)	2,586 (7.75)	1,402 (4.25)	698 (2.00)	1,226 (3.75)	760 (3.00)	1,938 (5.75)	538 (1.75)	1,053 (3.00)	- -	1,642 (5.00)	33,306 (100)
ชาวนาจน	30	- -	6,643 (35.50)	895 (4.75)	- -	- -	567 (3.00)	1,597 (8.55)	3,992 (21.50)	3,577 (19.25)	388 (4.50)	- -	567 (3.00)	19,111 (100)
รวมเฉลี่ย	100	7,578 (19.00)	1,156 (38.00)	3,119 (8.00)	1,293 (3.25)	2,870 (7.25)	955 (2.50)	1,143 (3.00)	2,219 (5.50)	2,264 (6.00)	808 (2.00)	- -	1,456 (4.00)	40,138 (100)

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน ปี พ.ศ. 2535

สำหรับชาวนาฐานะปานกลางจะมีข้าวเพียงพอในการบริโภค แต่อาจจะมีไม่มากพอจะบริโภคตลอดปี ต้องซื้อหามาเพิ่มเติมบ้างบางส่วน มีรายได้ส่วนใหญ่จากการปลูกพืชพาณิชย์และเลี้ยงสัตว์ และจะหารายได้เสริมจากการรับจ้างแรงงานบ้าง

ส่วนชาวนาจนนั้นมีลักษณะสำคัญคือ ขาดแคลนข้าวสำหรับบริโภค ต้องซื้อเกือบทั้งหมด และรายได้ส่วนใหญ่จะมาจาก การรับจ้างแรงงาน อาจมีรายได้บางส่วนจากการผลิตพืชพาณิชย์บ้างในกรณีที่สามารถบุกเบิกที่ทำาไร่ได้

จากตารางที่ 5.1 จะเห็นว่า ในปี พ.ศ.2534/2535 ชาวนารวยบ้านน้ำไคร้มีรายได้เงินสดต่อครัวเรือนโดยเฉลี่ยประมาณ 47,000 บาทต่อปี ส่วนใหญ่มาจากการประกอบการ เลี้ยงสัตว์ พืชไร่ และค้าขายตามลำดับ จะขายข้าวและรับจ้างแรงงานบ้างเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ส่วนชาวนาฐานะปานกลางมีรายได้ต่อครัวเรือนเพียง 16,500 บาทต่อปี ส่วนใหญ่มาจากการขายสัตว์ถึงร้อยละ 41 ของรายได้รวม และจากการขายพืชไร่ เช่นข้าวโพดและถั่ว อีกประมาณร้อยละ 23 มีรายได้จากการรับจ้างบ้าง แต่มีข้อสังเกตว่า ชาวนากลุ่มนี้ได้รับเงินส่งกลับบ้านจากสมาชิกที่ไปหางานทำต่างถิ่นมากพอสมควรถึงร้อยละ 21.50 ของรายได้ทั้งหมด สำหรับชาวนาจนจะมีรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนประมาณ 9,200 บาทต่อปี ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีความแตกต่างระหว่างรายได้ของชาวนาแต่ละกลุ่มมาก ส่วนหนึ่งเป็นเพราะที่นา มีน้อย ทำให้ชาวนาจนไม่มีข้าวพอบริโภค ต้องทำข้าวไร่และซื้อข้าว ชาวนาจนได้รายได้ส่วนใหญ่มาจากการส่งเงินกลับบ้านถึงร้อยละ 40 ของรายได้ทั้งหมด รายได้ที่เหลือมาจากการรับจ้างขายแรงงาน ขายพืชไร่และเลี้ยงไม้ ตามลำดับ

ในกรณีของชาวบ้านแม่หาร มีข้อสังเกตตามตารางที่ 5.2 ว่า แหล่งที่มาของรายได้ของทุกกลุ่มฐานะไปกระจุกอยู่ที่การรับจ้างแรงงาน ทั้งในและนอกภาคการเกษตร สำหรับชาวนารวยที่มีรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน 44,903 บาทต่อปี เกินกว่าครึ่งมาจากการรับจ้าง ที่เหลือมาจากการค้าขายร้อยละ 20 ของรายได้ทั้งหมด รายได้จากพืชครั้งที่สองในนา คือถั่วเหลืองมีเพียงเล็กน้อย เท่าๆกับรายได้จากการเก็บของป่า มีการขายข้าวบ้างเล็กน้อยนับจำนวนไม่ได้ ส่วนชาวนาอีกสองกลุ่มมีรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนน้อยเพียง 24,600 บาทต่อปี สำหรับชาวนากลาง และ 11,500 บาทต่อปี สำหรับชาวนายากจน รายได้มีที่

มาจากการรับจ้างและขายของป่าเป็นหลักเหมือนกัน แต่ชาวนาฐานะปานกลางสามารถขายพืชพาณิชย์ได้บ้าง ต่างจากชาวนาจนซึ่งไร้ที่นาจึงต้องเช่านาและรับจ้างเป็นหลัก บ้านแม่หารคล้ายกับบ้านน้ำไคร้คือ มีขนาดพื้นที่ถือครองเป็นที่นาเล็ก และปลูกข้าวได้เพียงปีละครั้งเดียว ชื่อน่าสังเกตอีกประการหนึ่งของบ้านแม่หารที่ต่างจากบ้านอื่นๆ คือ บ้านนี้เป็นบ้านเดี่ยวเท่านั้นที่ชาวบ้านพึ่งพารายได้จากการเก็บของป่า ส่วนบ้านอื่นๆ จะเก็บของป่าเพื่อบริโภคอย่างเดียว ยกเว้นการตัดไม้แปรรูปขายซึ่งมีอยู่ทุกบ้าน ในกรณีบ้านแม่หารจะเป็นการหารายได้ของชาวนาจนเพียงไม่กี่คนเท่านั้น ชาวนาในสองบ้านแรกนี้ทุกกลุ่มฐานะมีจำนวนรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีในระดับที่ใกล้เคียงกันมาก

สำหรับบ้านเมืองงามแบ่งออกเป็นสองกลุ่มบ้านคือ บ้านเหนือและบ้านใต้ แม้จะมีรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีต่ำมาก (ดูตาราง 5.3 และ 5.4) จัดอยู่ในฐานะยากจน แต่ไม่ปรากฏว่ามีชาวนาจนตามความหมายที่ระบุไว้ข้างต้น เพราะมีการจ้างงานน้อยมาก ส่วนใหญ่ยังคงพึ่งการแลกเปลี่ยนแรงงาน ชาวนาทุกกลุ่มมีรายได้หลักจากการขายพืชพาณิชย์เช่นเดียวกัน ทั้งจากการปลูกพืชในนาครั้งที่สองและทำไร่ ดังนั้นไม่ปรากฏว่ามีคนไร้ที่ดินทำกิน แสดงว่าบ้านนี้มีที่ดินทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือนมากและที่ดินค่อนข้างดี ที่นาส่วนใหญ่สามารถใช้เพาะปลูกได้ 2 ครั้ง คือ ข้าว และถั่วเหลือง นอกจากนั้นยังมีที่ไร่ตามหัวไร่ปลายนาอีก บางคนอาจมีข้าวไม่พอบริโภคทั้งปี แต่ก็อาศัยเงินจากการขายพืชพาณิชย์ซื้อข้าวมาเสริมได้พอเพียง ด้วยเหตุนี้เองระดับรายได้ของทั้งสองกลุ่มจึงแตกต่างกันไม่มากนัก นอกจากนั้นเกือบทุกกลุ่มจะประกอบกิจการเล็กๆ น้อยๆ เช่นให้เช่ารถไถและพาหนะและทำการค้า ยกเว้นชาวนาปานกลางบ้านเหนือมีรายได้จากการประกอบการและการค่าน้อยมาก

ในกรณีของบ้านปาลัน เมื่อเปรียบเทียบกับบ้านอื่นๆ ถือว่าเป็นบ้านที่มีรายได้สูง แต่ปรากฏว่าชาวบ้านก็มีความเหลื่อมล้ำในเรื่องรายได้เงินสดสูงมาก โดยเฉลี่ยต่อครัวเรือนแล้ว ชาวนารวยมีรายได้ถึง 92,400 บาทต่อปี ขณะที่ชาวนากลางมีรายได้เพียง 33,300 บาทต่อปี และชาวนาจนมีรายได้ 19,100 บาทต่อปี (ดูตาราง 5.5) แม้รายได้ของชาวนาจนบ้านปาลันจะใกล้เคียงชาวนารวยบ้านเมืองงาม และมากกว่าชาวนากลางบ้านอื่นๆ ในเชิงการเปรียบเทียบจำนวนรายได้ แต่ชาวนาจนบ้านปาลันต้องซื้อข้าวบริโภคทั้งหมด จึงมีเงิน

เหลือสำหรับค่าใช้จ่ายด้านอื่นไม่มากนัก อาจจัดได้ว่าใกล้เคียงกับชวานากลุ่มฐานะเดียวกันในบ้านอื่น รายได้ส่วนใหญ่ของชวานารวยมาจากการขายพืชไร่และข้าว รวมกันประมาณร้อยละ 63 ของรายได้ทั้งหมด บ้านปลาลันมีน้าน้อยและนาส่วนใหญ่มักจะอยู่ในความครอบครองของชวานารวย แต่มีที่ไร่ในที่ราบกว้างใหญ่ รายได้ส่วนใหญ่จึงมาจากพืชไร่ คือมันสำปะหลังและข้าวโพด รายได้อื่นของชวานารวยรองลงมาก็คือการค้า มีจำนวนประมาณร้อยละ 15 ของรายได้ทั้งหมด ชวานากลางก็ได้รายได้จากการเกษตรเป็นหลัก ถึงร้อยละ 60 ส่วนใหญ่จากพืชไร่ ส่วนชวานาจนขายพืชไร่ได้ประมาณร้อยละ 35 ของรายได้ทั้งหมด นอกนั้นต้องรับจ้าง และเลี้ยงไม้แปรรูปขาย ในอัตราที่มากกว่าชวานากลุ่มเดียวกันในทุกบ้านที่เป็นกรณีศึกษา คือประมาณร้อยละ 20 ของรายได้ทั้งหมด แสดงว่าชวานาจนบ้านปลาลันต้องพึ่งพารายได้จากป่าค่อนข้างมากกว่าบ้านอื่นๆ

จากการศึกษาโครงสร้างการกระจายตัวของแหล่งที่มาของรายได้ของชวานากลุ่มต่างๆ จะสังเกตเห็นความเชื่อมโยงระหว่างการหารายได้เงินสดกับแรงกดดันต่อป่าอยู่บ้าง ซึ่งในที่นี้หมายถึงป่าธรรมชาติ แต่การจะวิเคราะห์ว่าการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเชิงพาณิชย์ที่มุ่งเน้นถึงความต้องการรายได้จะส่งผลให้เกิดแรงกดดันต่อป่าอย่างไรบ้างนั้น จำเป็นต้องพิจารณาระบบการผลิตทางการเกษตรของชุมชนควบคู่ไปด้วย เพราะแรงกดดันต่อป่าหมายถึงการใช้ประโยชน์ที่กระทบต่อต้นทุนของป่า ซึ่งต่างจากการใช้ประโยชน์เฉพาะผลผลิตที่ออกเลยจากป่าจะไม่เกิดแรงกดดันต่อป่า แต่กลับเป็นการใช้ป่าอย่างยั่งยืน ต้นทุนของป่าธรรมชาติคือ ระบบนิเวศ ดังนั้นการตัดแปลงหรือการทำลายระบบนิเวศถือว่าเป็นทำลายต้นทุน ตัวอย่างการทำลายต้นทุนของป่าที่เห็นได้ชัดในระดับของชาวบ้านก็เช่น การตัดต้นไม้เผาถ่าน แปรรูปไม้ขาย การตัดไม้ฟันส่งโรงงานยาสูบและการแผ้วถางป่าเพื่อทำไร่อย่างถาวร ส่วนในระดับที่สูงกว่ามักจะเป็นการตัดแปลงระบบนิเวศอย่างรุนแรง เช่น การสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ การสร้างถนน และแม้แต่การปลูกป่าเชิงพาณิชย์

เมื่อเปรียบเทียบหมู่บ้านกรณีศึกษาทั้ง 4 แห่ง จะเห็นว่าโครงสร้างรายได้และระบบการผลิตสร้างแรงกดดันต่อป่าแตกต่างกันไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับระบบนิเวศที่หมู่บ้านนั้นๆ ตั้งอยู่ด้วย ในกรณีของบ้านน้ำใครเคยยังชีพอยู่ด้วยการทำ

นาและข้าวไร่ เมื่อต้องเปลี่ยนเข้าสู่ระบบตลาด ชาวบ้านได้ทำไม้แปรรูป ตัดไม้ ฟืนขายโรงบ่ม และต่อมาเปลี่ยนมาทำเตาเผาถ่าน การสร้างแรงกดดันต่อป่า เพื่อแลกกับเงินรายได้ในลักษณะต่างๆ เหล่านี้ ชาวบ้านทำในพื้นที่ป่าใช้สอย ซึ่งเคยใช้ทำไร่หมุนเวียนปลูกข้าวไร่ ในที่สุดผลผลิตข้าวไร่ลดลงจนไม่คุ้มกับแรงงาน ชาวบ้านจึงเปลี่ยนมาปลูกพืชไร่ขายเป็นรายได้หลักของหมู่บ้าน อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางแรงกดดันในการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ชาวบ้านสามารถรักษาป่าต้นน้ำไว้ได้ เพราะยังคงต้องทำนาเลี้ยงชีพ และเก็บหาของป่ายังชีพ ชาวบ้านจะไม่ยอมให้เก็บของป่าขาย ในความพยายามรักษาป่าต้นน้ำนี้เอง ชาวบ้านได้แสวงหารายได้จากทางอื่นๆ เมื่อไม่สามารถพัฒนาการเกษตรให้ปลูกข้าวได้มากขึ้นได้ เพราะขาดน้ำเนื่องจากในฤดูแล้งน้ำในห้วยจะไหลมุดลงใต้ดิน ที่ปลูกข้าวไร่ก็ลดลง เพราะถูกเปลี่ยนไปปลูกพืชไร่ ชาวบ้านจำนวนหนึ่ง เริ่มขาดแคลนข้าวบริโภค ชาวบ้านรวมกับชาวากลางจึงมุ่งเน้นการเลี้ยงสัตว์ และลงทุนประกอบกิจการอิสระต่างๆ สำหรับชาวนาจนและชาวากลางบาง ส่วนออกไปหารายได้นอกภาคเกษตรโดยเฉพาะงานในที่ต่างถิ่น (ดูตารางที่ 5.1) จะมีชาวนาจนและกลุ่มอื่นๆ เพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่ยังหารายได้จากการเลี้ยง ไม้แปรรูป ซึ่งมักจะไปลักลอบตัดไม้ในป่าของหมู่บ้านใกล้เคียง

ในทำนองเดียวกับชาวบ้านน้ำไคร้ ชาวบ้านแม่หารก็เคยมีอาชีพเลี้ยงไม้แปรรูปขายและปลูกข้าวไร่ในเขตป่าต้นน้ำ แต่ชาวบ้านแม่หารเลือกที่จะแสวงหารายได้จากกรับจ้างมากขึ้น แทนที่จะไปก่อดินป่าด้วยการหันไปปลูกพืชไร่ขาย ในขณะเดียวกัน ชาวบ้านแม่หารก็ค่อยๆ ลดการทำไร่ลง จาก 10 ปีที่แล้วมีกว่า 70 ครัวเรือน เหลือเพียง 6 หลังคาเรือนในปัจจุบัน ในช่วงเวลาดังกล่าว ครัวเรือนที่ไร่ที่ดินสามารถมาเช่านาทำได้ โดยความยินยอมของเจ้านา เพราะผลผลิตข้าวในนาเพิ่มขึ้นกว่า 2 เท่า หลังจากเปลี่ยนพันธุ์ใหม่ จากข้าวพื้นเมืองมาใช้พันธุ์ กข. ต่างๆ ประกอบกับการรักษาต้นน้ำอย่างเคร่งครัด ทำให้มีน้ำสำหรับทำนามากขึ้นด้วย อย่างไรก็ตามชาวากลางและจนยังต้องพึ่งรายได้จากของป่า ส่วนใหญ่จะเป็นใบตองตึง และเห็ด ในขณะที่ชาวบ้านอื่นๆ พึ่งของป่าเพื่อการยังชีพเพียงอย่างเดียว แต่ที่ชาวบ้านแม่หารทำได้เพราะมีป่าใช้สอยของชุมชนที่มีขนาดใหญ่กว่าของหมู่บ้านอื่น

จะเห็นได้ว่า ในความพยายามรักษาป่าต้นน้ำ ชาวบ้านแม่หารและน้ำไคร้

ได้เลือกการจัดการกับแรงกดดันป่าใช้สอยของตนได้อย่างมีคุณภาพดีพอสมควร โดยชาวบ้านน้ำใคร่เลือกการปลูกพืชไร่ แต่ยังคงรักษาพื้นที่หมุนเวียนไว้ เหตุผลที่ต้องเน้นการผลิตในไร่เพราะที่นาขาดน้ำ ทำให้ผลิตข้าวได้ไม่พอบริโภค สำหรับชาวบ้านแม่หารเลือกที่จะเก็บของป่าขายเท่านั้น โดยยกเลิกการทำไร่ เก็บปล้นเชิง ที่ทำได้เพราะที่นาได้ผลผลิตเพิ่มขึ้นจากการเปลี่ยนพันธุ์ข้าว เป็นพันธุ์ผสมใหม่ที่ให้ผลผลิตสูงและหันไปพัฒนาพื้นที่สวนตามหัวไร่ปลายนา เสริมด้วย ที่สำคัญทั้งสองบ้านมีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพขนาดใหญ่พอที่จะรองรับความสามารถในการยังชีพของชาวบ้าน ขณะเดียวกันชาวบ้านก็เลือกที่จะไปทำงานนอกบ้านมากทั้งสองแห่ง ซึ่งมีส่วนช่วยลดแรงกดดันต่อป่าอย่างมาก

นอกจากเหตุผลของการยังชีพแล้ว หากมีทางเลือกอื่นชาวบ้านจะเลือกเอาการรักษาป่า โดยพยายามลดแรงกดดันต่อป่า และหันไปหารายได้จากด้านอื่นที่ไม่กระทบต้นทุนของป่า แต่ชาวบ้านเมืองงามไม่ได้เลือกที่จะออกไปหางานทำต่างถิ่น เช่น 2 บ้านแรก ทั้งๆ ที่ก็สามารถรักษาป่าต้นน้ำไว้ได้อย่างดี แม้ว่าในช่วง 10 ปีก่อนชาวบ้านเมืองงามก็มีรายได้จากการเลี้ยงไม้แปรรูปกันมาก ปัจจุบันก็ยังมียู่อ้างประปราย ทางเลือกของชาวบ้านเกิดจากความได้เปรียบของระบบนิเวศ เนื่องจากมีที่ดินดีและน้ำท่าบริบูรณ์ทำให้ผลผลิตข้าวมาก อีกทั้งยังสามารถปลูกพืชครั้งที่สองในนาได้ ชาวบ้านเลือกปลูกถั่วเหลือง นอกจากจะมีราคามันคงแล้วยังเป็นปุ๋ยที่ดี ช่วยเพิ่มผลผลิตข้าวอีกต่อหนึ่ง และปลูกพืชสวนในที่หัวไร่ปลายนา แม้ชาวบ้านจะมีรายได้เงินสดน้อย แต่ก็ไม่มีแรงกดดันให้ใช้ป่ามากนัก เพราะชาวบ้านมีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพที่เข้มแข็ง วางอยู่บนรากฐานที่มั่นคงด้วยการเน้นการปลูกข้าวทั้งในนาและในไร่ ด้วยเหตุนี้ จึงไม่มีการออกไปหางานทำต่างถิ่น

ในกรณีของบ้านป่าลัน มีประวัติของการเลี้ยงไม้แปรรูปขายอย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่ก่อตั้งหมู่บ้านในปี พ.ศ.2508 และตัดไม้ฟันส่งโรงบ่มใบยาสูบ หลังจากนั้นมีการบุกเบิกที่ป่าทำไร่จนป่าในที่ราบเชิงเขาหมดสภาพ แต่เมื่อชาวบ้านสามารถมีรายได้จากพืชไร่มากขึ้นในราวปี พ.ศ. 2520 การทำไม้ก็ลดลง ชาวบ้านเริ่มหันมาปกป้องป่ามากขึ้น โดยเฉพาะป่าต้นน้ำ เพราะชาวบ้านกลัวว่าการใช้ป่าต้นน้ำจะกระทบกระเทือนการทำนา กรณีนี้ชี้ว่าเมื่อชาวบ้านมีรายได้

ได้มากขึ้นก็จะหันมาสนใจรักษาป่าได้เช่นเดียวกับบ้านอื่นๆ ที่ชาวบ้านมีรายได้ น้อยกว่า

ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า ความแตกต่างในเรื่องรายได้ไม่มีผลโดยตรงต่อการ รักษาป่า หรือการสร้างแรงกดดันต่อป่าของชาวบ้าน เพราะชาวบ้านมองความ สัมพันธ์ระหว่างตัวเขากับป่าในแง่ความมั่นคงของชีวิตและอนาคต มากกว่าการ ทหารายได้เฉพาะหน้า ซึ่งจะเป็นการทำลายอนาคตของตนเอง ดังจะเห็นได้ว่า ชุมชนส่วนใหญ่ยังให้ความสำคัญกับภาคเศรษฐกิจแบบยังชีพมากกว่าการมุ่งหา รายได้จากป่า แม้จะมีระดับรายได้ต่ำ ยกเว้นบ้านป่าลัน ซึ่งผลิตพืชไร่เชิงพาณิชย์ เป็นหลัก ทำให้ตกอยู่ใต้อิทธิพลของตลาดภายนอกมากกว่าบ้านอื่นๆ แม้ระดับ รายได้จะสูง แต่ก็ปรากฏว่ายังมีชาวบ้านต้องหารายได้จากการเล่นไม้แปรรูป มากกว่าบ้านอื่นด้วยเช่นกัน

ที่เป็นเช่นนี้แสดงให้เห็นว่า แรงกดดันต่อป่านั้นไม่ได้มีพื้นฐานของปัญหา ในระดับชุมชน หากเป็นปัญหาในระดับโครงสร้างของความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ ระบบเศรษฐกิจภายนอกและชุมชนมากกว่า โดยในชุมชนมีเพียงปรากฏการณ์ ของปัญหาในรูปของการใช้พื้นที่ป่าทำเกษตร และการเล่นไม้แปรรูปขาย เพราะการทำให้ไร่ในป่ากีด การตัดไม้กีด ไม้ได้มีมูลค่าจากความยากจน แต่ความยากจนน่าจะเป็นเพียงปัญหาปลายเหตุ อันเป็นผลของกระบวนการพัฒนา ที่ทำให้ชาวบ้านสูญเสียความสามารถในการกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง และไม่มี ส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร ทำให้กลไกของรัฐและระบบตลาดสามารถเข้า มาตัดทวงหาประโยชน์จากชาวบ้าน โดยอาศัยอิทธิพลรูปแบบต่างๆ เพราะจะ เห็นได้ชัดเจนว่า หากไม่มีเจ้าหน้าที่รัฐ หรือกลุ่มอิทธิพลท้องถิ่นสนับสนุน ชาวบ้านคงจะตัดไม้ไว้ใช้สอยอย่างเดียวไม่สามารถส่งออกไปขายนอกชุมชนได้ ตัวอย่างจากทุกชุมชนในกรณีศึกษายืนยันได้เป็นอย่างดีว่าเจ้าหน้าที่ของรัฐ บางคนและบางพวกมีส่วนอย่างสำคัญในการสนับสนุนให้ชาวบ้านตัดไม้ ขายออกไปนอกชุมชน โดยร่วมมือกับผู้นำชุมชนหรือผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น บางกลุ่ม ส่วนการขยายตัวของการเล่นไม้ที่ถูกระงับโดยนโยบายของรัฐ ชาวบ้านบางส่วนเลือกปลูกพืชพาณิชย์เพื่อการปรับตัวกับระบบเศรษฐกิจที่ เปลี่ยนแปลงไป แต่จะไม่ขยายการทำไร่จนเกิดผลกระทบต่อพื้นที่ป่าต้นน้ำ ชาวบ้านน้ำไคร้จึงเฝ้าทางออกโดยไปใช้แรงงานต่างถิ่นเพื่อจุดประสงค์ใน

การลดแรงกดดันต่อป่า เช่น ลดการเผาถ่าน และลดการทำไร่ เพื่อรักษาป่าต้นน้ำไว้ ในทำนองเดียวกัน ชาวบ้านแม่หารกลับลดพื้นที่ไร่และหันไปหารายได้จากการทำงานต่างถิ่นแทน ตัวอย่างเหล่านี้ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าชาวบ้านจะไม่ยอมพึ่งป่าเพื่อหารายได้เป็นหลัก แต่เน้นการพึ่งป่าเพื่อการยังชีพ ด้วยเหตุนี้ชาวบ้านจึงสามารถรักษาป่าได้อย่างต่อเนื่อง และไม่พยายามสร้างแรงกดดันต่อป่าจนกระทบต่อการยังชีพ

3. ศักยภาพทางเศรษฐกิจ ของชาวบ้านกับอนาคตของป่าชุมชน

ถ้าหากเศรษฐกิจไม่ใช่เรื่องของการแสวงหารายได้อย่างเดียว แต่เกี่ยวพันกันอย่างแยกไม่ออกกับเรื่องของการเลือกในการดำรงชีวิต ความมั่นคงในการยังชีพ ความสามารถในการกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง และการมีส่วนร่วมในการใช้การควบคุมและการจัดการทรัพยากรแล้ว ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชาวบ้านจะมีความสำคัญต่ออนาคตของป่าชุมชนอย่างมาก ความหมายของเศรษฐกิจตามนัยดังกล่าวตรงกับแนวความคิดของชาวบ้าน ที่เน้นการพึ่งป่าเพื่อการยังชีพมากกว่าการแสวงหารายได้ ด้วยเหตุนี้ชาวบ้านจึงแสวงหาทางเลือกมากมายในการดำรงชีพ เพื่อที่จะอนุรักษ์และพัฒนาป่าชุมชนให้เกิดความมั่นคงแก่ชีวิตของลูกหลานในอนาคต ชาวบ้านมักจะพูดเสมอว่า พวกเขาต้องรักษาป่าไว้ให้ลูกหลานได้มีไม้ใช้ตลอดไป ชาวบ้านปล้นเก็บต้นไม้ประตู่ไว้กลางพื้นที่ไร่ และนัดด้วยความหวังว่าจะได้ใช้ไม้นั้นให้ลูกหลานสร้างบ้านในอนาคต

ในช่วงเวลาเกือบสองปีของการศึกษาศักยภาพของชุมชน ได้พบว่าชาวบ้านค้นคว้าหาทางเลือกในการดำรงชีพอยู่ตลอดเวลา ซึ่งส่วนหนึ่งจะเป็นทางเลือกในเชิงรุก ที่ตั้งอยู่บนหลักการของการจัดการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน แม้ว่าจะยังคงมีทางเลือกในเชิงรับอยู่บ้าง เช่นการออกไปทำงานต่างถิ่น ดังจะเห็นว่า ทุกชุมชนกำลังพยายามลดพื้นที่ไร่ในที่สูง และปล่อยให้พื้นที่ป่าเหล่าเหล่านั้นฟื้นฟูสภาพกลับเป็นป่าตามธรรมชาติ เช่นที่บ้านน้ำไคร้ ชาวบ้านไม่เห็นด้วยกับการปลูกป่าที่มีต้นไม้นิดเดียว เพราะกลัวว่าจะไม่มีพืชอาหารและยารักษาขณะเดียวกันชาวบ้านก็ทดลองปลูกไม้ผลยืนต้นหลายชนิดลงในป่าหัวไร่ปลายนา

และเปลี่ยนที่ไร่ไปปลายนาให้เป็นที่สวน ตัวอย่างเช่น ที่บ้านเมืองงาม ในหมู่บ้านนารวยมีการขยายพื้นที่ปลูกสวนลิ้นจี่ มะม่วง กาแฟ ลงในพื้นที่สวนเมี่ยงเก่าที่เคยเปลี่ยนมาปลูกพืชไร่ก่อนหน้านั้น ส่วนที่บ้านแม่หาร เริ่มมีการทดลองใช้ที่ป่าหัวไร่ปลายนาทำการเกษตรผสมผสาน ปลูกทั้งไม้ผลยืนต้น กาแฟ พืชไร่ และพืชผักอื่นๆ ในพื้นที่เดียวกัน การเกษตรแบบนี้ต้องอาศัยน้ำซับ ทำให้ชาวบ้านพยายามควบคุมการใช้พื้นที่ไม่ให้กระทบกับป่าโดยรอบเพื่อรักษาความยั่งยืนของแหล่งน้ำซับตามธรรมชาติ

นอกจากการเกษตรแบบยั่งยืนและการเกษตรแบบผสมผสานแล้ว ยังปรากฏว่าชาวบ้านหันมาสร้างความมั่นคงในชีวิต ด้วยการสะสมทุนในรูปของการเลี้ยงสัตว์ โดยเฉพาะวัวและควาย ซึ่งกลายเป็นที่มาของรายได้สำคัญ คริวเรือนของชาวบ้านกลางบ้านน้ำใครมีรายได้จากการเลี้ยงสัตว์ถึงร้อยละ 40 ของรายได้เงินสดทั้งหมด ขณะที่ชาวบ้านนารวยมีรายได้ประเภทเดียวกันนี้ประมาณร้อยละ 26 ของรายได้ทั้งหมด (ดูตาราง 5.1) ที่บ้านเมืองงาม แม้จะมีการเลี้ยงสัตว์อยู่บ้าง แต่ก็มีปัญหาเกี่ยวกับพื้นที่เลี้ยงสัตว์ เพราะมีการเกษตรในที่นาตลอดปี และที่ป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ก็มีน้อย ทั้งยังเป็นป่าที่มีพื้นที่ติดต่อกับหมู่บ้านอื่นหลายหมู่บ้าน ทำให้ควบคุมดูแลสัตว์ได้ยาก อาจเกิดปัญหาขัดแย้งกับหมู่บ้านอื่น จึงเลี้ยงในที่ราบของหมู่บ้าน ไม่เลี้ยงในป่า บ้านป่าลันก็เช่นเดียวกัน ดังนั้นชาวบ้านได้เริ่มทดลองขุดบ่อเลี้ยงปลาในพื้นที่เชิงดอย เช่นเดียวกับชาวบ้านป่าลัน การเลี้ยงปลานี้มุ่งเพื่อการยังชีพเป็นหลัก

การพัฒนาศักยภาพทางเศรษฐกิจและการสร้างความมั่นคงในชีวิตที่สำคัญและเกี่ยวพันกับอนาคตของป่าชุมชนอย่างชัดเจน จะเห็นได้จากการสร้างระบบประปาหมู่บ้าน ที่บ้านน้ำใคร และแม่หารได้สร้างเสร็จแล้ว และกำลังวางแผนก่อสร้างที่บ้านเมืองงาม ประปาหมู่บ้านนี้ต้องเอาท่อต่อน้ำจากป่าต้นน้ำบนภูเขา ทำให้ชาวบ้านเพิ่มความสนใจต่อการรักษาป่า เช่น ชาวบ้านแม่หารได้ระดมกำลังไปปลูกป่าบริเวณต้นน้ำประปา โดยเลือกปลูกไม้พันธุ์พื้นเมืองที่ชาวบ้านเชื่อว่าอุ้มน้ำได้ดี เช่น ไม้ตีหมี และชมพูป่า ชาวบ้านเมืองงามกระตือรือร้นที่จะทำแนวกันไฟป่า ชาวบ้านน้ำใครก็รักษากฎเกณฑ์ในการควบคุมป่าเข้มงวดขึ้นเป็นพิเศษ ดังนั้นแม้ว่าชาวบ้านส่วนหนึ่งจะหารายได้โดยไม่ต้องพึ่งป่า เช่น สำหรับชาวบ้านนารวยจะทำการค้า และประกอบกิจการส่วนตัว และสำหรับ

ชาวบ้านจะออกไปทำงานต่างถิ่น แต่ชาวบ้านทุกคนก็ต้องการน้ำเพื่อการอุปโภค และบริโภค การทำประปาในชุมชนจึงนับได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงการใช้หน้าที่สำคัญมาก ในการสืบทอดอุดมการณ์ในเรื่องสิทธิหน้าหมู่ ต่อกรณีป่าชุมชนที่เป็นต้นน้ำ

จะเห็นได้ว่าศักยภาพทางเศรษฐกิจของชาวบ้านอยู่ในระดับของชุมชนมากกว่าระดับของปัจเจกบุคคล ซึ่งมักเป็นเรื่องของการหารายได้ที่มีผลกระทบต่อป่า โดยนัยดังกล่าวศักยภาพทางเศรษฐกิจของชาวบ้านจึงปรากฏชัดเจนที่สุดในด้านการมีส่วนร่วมของชุมชนที่จะกำหนดวิถีชีวิต โดยเฉพาะในการจัดการและควบคุมการใช้ป่า จากการวิจัยพบว่า ชาวบ้านหลายแห่งสามารถวางแผนการจัดการป่าได้อย่างเหมาะสม เมื่อต้องเผชิญกับแรงกดดันต่าง ๆ ในยุคของการแย่งชิงทรัพยากร ด้านหนึ่งชาวบ้านถูกกดดันให้ต้องหารายได้มาเลี้ยงชีพ และอีกด้านหนึ่งชาวบ้านก็จำเป็นต้องรักษาป่าต้นน้ำและป่าใช้สอยไว้ให้เพียงพอสำหรับอนาคต

ในกรณีของบ้านแม่หาร ได้มีความพยายามวางแผนลดการใช้พื้นที่ป่าต้นน้ำทำไร่ลงอย่างต่อเนื่อง จนในปัจจุบันเหลือครอบครัวที่ทำไร่เพียง 6 ครอบครัวเท่านั้นจากเดิมที่มีกว่า 70 ครอบครัว โดยชุมชนกำลังพิจารณาให้ชาวบ้านที่ไร่ที่นาสามารถทดลองใช้ที่ป่าหัวนาทำการเกษตรแบบผสมผสานและการเกษตรที่กลมกลืนกับที่ป่าด้วยการปลูกไม้ผลยืนต้น นอกจากนั้นชาวบ้านที่มีนามากก็เปิดโอกาสให้พวกที่เคยพึ่งการทำไร่ได้เช่าทำนา ตามแผนการใช้พื้นที่ป่าในอนาคต ชาวบ้านต้องการให้พัฒนาการเกษตรเฉพาะที่ป่าหัวนาเท่านั้น และห้ามการใช้พื้นที่ป่าต้นน้ำเด็ดขาด มีความพยายามจะกำหนดแนวเขตที่ชัดเจน โดยแบ่งเขตการทำเกษตรในป่าหัวนา และเขตต้นน้ำที่ห้ามทำการเกษตร ห้ามตัดไม้ขายเด็ดขาด แม้การปรึกษาหารือในหมู่ผู้นำจะยังไม่ได้ข้อยุติ แต่ก็มีการวางแนวทางการแสวงหาที่ป่าหัวนาไว้เพื่อรองรับการขยายตัวของประชากรแล้ว โดยการสำรองพื้นที่บางส่วนในป่าใช้สอยไว้สำหรับการเกษตรในอนาคต ซึ่งยืนยันความคิดของชาวบ้านได้เป็นอย่างดีว่าให้ความสำคัญกับอนาคตของป่า และการรักษาป่าไว้สำหรับอนาคตของลูกหลานของพวกเขา

สำหรับกรณีหมู่บ้านอื่นก็กำลังอยู่ในระหว่างการวางแผนการใช้พื้นที่ป่า

เช่นเดียวกัน ซึ่งมักจะเริ่มด้วยการจำแนกพื้นที่ป่าให้ชัดเจนตามลักษณะทางกายภาพและการใช้ประโยชน์ ชาวบ้านป่าล้านได้ร่วมกันจำแนกพื้นที่ป่าลงบนแผนที่ กำหนดพื้นที่ป่าอนุรักษ์เด็ดขาด ป่าใช้สอย และพื้นที่เพื่อการเกษตรไว้รองรับการเพิ่มของประชากรในอนาคต จากการสำรวจอย่างคร่าว ๆ พบว่าแผนการจำแนกที่ป่าเพื่อการพัฒนาในอนาคตของชาวบ้าน แสดงว่า**ชาวบ้านมีความเข้าใจการอนุรักษ์ เพราะได้พยายามกำหนดพื้นที่ใช้สอย โดยไม่ยอมให้กระทบพื้นที่อนุรักษ์ที่เป็นต้นน้ำเค็ดขาด** ในการวางแผนนี้ ไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะภายในชุมชนเท่านั้น หลายหมู่บ้านได้พิจารณาการใช้พื้นที่ร่วมกับเพื่อนบ้านใกล้เคียงที่ถือเป็นเครือข่ายในลุ่มน้ำเดียวกัน หรือต้องใช้ป่าที่เป็นพื้นที่ต่อเนื่องกัน ซึ่งชี้ให้เห็นถึงศักยภาพของท้องถิ่นในการจัดการปัญหาในการใช้ทรัพยากรได้อย่างดี ดังจะได้พิจารณาต่อไปใน บทที่ 6

นอกจากนั้น ศักยภาพและความมั่นคงทางเศรษฐกิจของชาวบ้าน ยังขึ้นอยู่กับอำนาจของชุมชนในการจัดการป่า โดยไม่ถูกคนภายนอกบุกกรุก และไม่ขัดกับกฎหมายของรัฐ ในปัจจุบันชาวบ้านเข้าใจดีว่าประเพณีของชาวบ้าน หรือที่เรียกว่ากฎหมายป่านั้น ไม่อาจจะมีผลบังคับใช้ได้ แต่เพียงอย่างเดียวเช่นในอดีตอีกแล้ว เพราะทุกคนยังต้องปฏิบัติตามกฎหมายของรัฐอีกด้วย ซึ่งทำให้ชาวบ้านต้องต่อรองกับรัฐให้ยอมรับอำนาจในการจัดการป่าของชุมชนที่อยู่ในป่าสงวนและป่าอนุรักษ์ของรัฐ

ในประเด็นข้างต้นนี้อาจทำให้มีการวิเคราะห์ว่า การที่ชาวบ้านหันมาสนใจวางแผนรักษาป่าเป็นเพียงเพื่อต้องการต่อรองกับรัฐ เพื่อจะได้สิทธิตามกฎหมายในการตั้งชุมชนในเขตป่าสงวนแห่งชาติหรือป่าอุทยานแห่งชาติ ดังนั้นจึงมีการคาดคะเนกันไปว่า หากชาวบ้านได้รับสิทธิในการจัดการป่าแล้ว จะไม่สนใจรักษาป่าอีกต่อไป เพราะเมื่อชาวบ้านมีรายได้มากขึ้น ก็จะไม่พึ่งป่ามาก เช่นหันมาใช้เชื้อเพลิงชนิดอื่นแทนฟืน และใช้วัสดุก่อสร้างอื่นแทนไม้มากขึ้น

ต่อการอภิปรายในข้อถกเถียงนี้ เห็นได้ชัดว่า ชาวบ้านได้กำลังต่อรองกับรัฐจริง เพราะความสามารถในการรักษาป่าของชาวบ้านขึ้นอยู่กับการรับรองสิทธิตามประเพณีของชาวบ้าน ในยุคที่มีการแย่งชิงทรัพยากรอย่างเข้มข้น โดยเฉพาะจากผู้มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจ พลังของชาวบ้านฝ่ายเดียวอาจไม่มีกำลังพอที่จะรักษาป่าไว้ได้ จำเป็นที่จะต้องได้รับการสนับสนุนจากกฎหมายของรัฐ

ด้วย ด้วยเหตุนี้ชาวบ้านจึงไม่ได้ต่อรองกับรัฐเพื่อสิทธิที่จะทำอะไรกับป่าก็ได้ เพราะการรับรองสิทธิของรัฐก็ต้องมีเงื่อนไข ขณะเดียวกัน ในด้านของชาวบ้านเองความต้องการอนุรักษ์ป่า เป็นความต้องการจริง เพราะป่ามีความสำคัญต่อชีวิตและอนาคตของพวกเขามาก ไม่ใช่เพียงต้องการไม้อย่างเดียวตามที่มีหลายคนคิด แต่ชาวบ้านเข้าใจดีว่า ป่ามีความสำคัญต่อระบบนิเวศ ซึ่งจะมีผลกระทบโดยตรงต่อปริมาณน้ำที่จำเป็นต่อการยังชีพ ในขณะเดียวกัน การมีรายได้มากขึ้น จะช่วยให้ชาวบ้านสามารถลดแรงกดดันป่าได้ดีขึ้นเสียด้วยซ้ำไป เพราะสามารถใช้วัสดุอื่นทดแทนของป่าได้ ดังนั้นปัญหาในการต่อรองนี้จึงน่าจะอยู่ในประเด็นที่ว่า บางชุมชน เช่น บ้านป่าล้นยังปรากฏว่าผู้นำมีความขัดแย้งในเรื่องการรักษาป่า กลุ่มทำไร่และผู้นำบางคนที่ได้ผลประโยชน์จากการค้าไม้ยังต้องการตัดไม้ แต่กลุ่มทำนาต้องการอนุรักษ์ป่า ทำให้อาจเกิดปัญหาในการต่อรองกับรัฐ เพราะรัฐอาจไม่มั่นใจว่า ชาวบ้านจะแก้ไขความขัดแย้งได้ด้วยตัวเอง ในประเด็นนี้จะพิจารณาต่อไปในบทที่ 7

บทที่ 6

องค์กรชาวบ้านกับศักยภาพ ในการจัดการป่าชุมชน

1. อำนาจขององค์กรชาวบ้านในการจัดการทรัพยากร

ในทุกหมู่บ้านที่มีการอนุรักษ์และจัดการป่าชุมชนอย่างได้ผล เช่นชุมชนต่าง ๆ ในกรณีศึกษา จะปรากฏว่ามีลักษณะร่วมกันประการหนึ่งคือ ชาวบ้านจะมีจารีตประเพณี ซึ่งถือว่าเป็นกฎเกณฑ์ในการจัดการดูแลป่า ไม่ว่าจะหมู่บ้านนั้นจะมีองค์กรทางการในการดูแลรักษาป่าหรือไม่ ด้วยเหตุนี้อาจกล่าวได้ว่า จารีตประเพณีเป็นสิ่งบ่งบอกในการแสดงออกของอำนาจชุมชน ซึ่งบางครั้งก็จะแสดงออกผ่านทางองค์กรของชาวบ้าน ทั้งที่เป็นทางการและเป็นองค์กรตามธรรมชาติ อย่างไรก็ตาม คำว่า “ชุมชน” ในที่นี้ มีหลายความหมาย ชุมชนอาจหมายถึง หมู่บ้านเดียว เช่น ป่าของพื้นที่ศึกษาในอำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย และอำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน สำหรับพื้นที่ศึกษาในอำเภอเชียงม่วน จังหวัดพะเยานั้น ชุมชนที่มีสิทธิใช้ประโยชน์จากป่าประกอบด้วยหมู่บ้านหลายหมู่บ้าน สำหรับพื้นที่ป่าชุมชนในตำบลศิลาแลง อำเภอปัว จังหวัดน่านนั้น ชุมชนที่เป็นผู้ดูแลจัดการเป็นชุมชนระดับตำบล ซึ่งประกอบด้วยหมู่บ้าน 12 หมู่บ้าน ซึ่งมีสิทธิในการใช้ป่าร่วมกัน

จารีตหรือกฎเกณฑ์ตามประเพณีนั้น จะแสดงอำนาจขององค์กรชุมชนในการจัดการป่าออกได้ 2 แนวทางคือ

แนวทางแรก โดยการจำแนกพื้นที่ป่าออกเป็นประเภทต่าง ๆ และกำหนดขอบเขตอย่างชัดเจน เช่น เขตป่าอนุรักษ์ หรือป่าต้นน้ำ ป่าพิธีกรรม หรือป่าที่ตั้งของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และป่าใช้สอยลักษณะต่าง ๆ ตามความเชื่อของชาวบ้าน ในป่าแต่ละป่าจะมีพิธีอารักขาอยู่ดูแลภายในขอบเขตของป่า ซึ่งอาจถือได้ว่า ฝึเป็นสัญลักษณ์แทนอำนาจชุมชนในการบังคับให้เป็นไปตามจารีต โดยที่ในป่าแต่ละประเภทจะมีการกำหนดแนวทางการใช้ประโยชน์ให้สมาชิกชุมชนทราบไม่ว่าจะเขียนเป็นลายลักษณ์อักษรหรือไม่ก็ตาม ทั้งนี้เพื่อจุดประสงค์ให้สมาชิกทุกคนได้ใช้ทรัพยากรร่วมกัน โดยไม่ทำลายทรัพยากร และอำนาจประโยชน์ให้ชุมชนอย่างยั่งยืน

แนวทางที่สอง โดยการนำอุดมการณ์ ความเชื่อและวิถีคิดตามประเพณีมาใช้เป็นแนวทางในการกำหนดกฎเกณฑ์ที่ใช้ในการจัดการทรัพยากรและที่ดินของหมู่บ้านด้วย นอกจากความเชื่อในการนับถือผีแล้ว ยังปรากฏว่ามีการใช้วิถีคิดอื่น ๆ เป็นพื้นฐานในการจัดการป่า ที่สำคัญคือ วิถีคิดว่าด้วยสิทธิหน้าหมู่ สิทธิการใช้ และสิทธิตามธรรมชาติ ซึ่งจะแสดงออกในรูปของจารีตปฏิบัติที่ผสมผสานไปกับวิถีชีวิตของชุมชน ตัวอย่างเช่น ประเพณีในการทำไร่หมุนเวียน สิทธิในป่าหัวไร่ปลายนาของเจ้าของนา และสิทธิในการใช้ประโยชน์จากป่าเพื่อการยังชีพ

จากแนวทางในการแสดงอำนาจขององค์กรชุมชน แสดงว่าชาวบ้านมีวิถีคิดและภูมิปัญญาที่จะสามารถดูแลรักษาป่าได้ คุณธรรมจะนี้ผสมผสานกับวิถีชีวิต ซึ่งวางอยู่บนรากฐานของการใช้ทรัพยากรส่วนรวมร่วมกันภายในขอบเขตของชุมชน อย่างไรก็ตาม เมื่อแต่ละชุมชนต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงแตกต่างกัน จึงมีผลให้มีการปรับเปลี่ยนแนวทางในการจัดการป่าต่างกันไปในแต่ละชุมชน ในที่นี้จะแบ่งชุมชนออกเป็น 2 กลุ่ม ตามสภาวะของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนอย่างคร่าว ๆ คือ กลุ่มแรก ชุมชนที่ยังคงยึดมั่นกับประเพณีดั้งเดิมที่แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงไปบ้าง แต่โดยรวมแล้ว ยังคงรักษาประเพณีดั้งเดิมไว้ได้มาก และกลุ่มที่สอง ชุมชนที่มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว จนทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนวิถีคิด และภูมิปัญญาของชาวบ้านไปบ้างในรูปแบบ แต่ก็ยังสามารถผลิตซ้ำอุดมการณ์ในการรักษาป่าได้เมื่อต้องเผชิญกับการแย่งชิงทรัพยากรกับอำนาจภายนอกชุมชน

ชุมชนตามประเพณี เช่นชุมชนในกรณีศึกษาที่อำเภอแม่สะเรียง ในวิถีชีวิตยังคงรักษาประเพณีดั้งเดิมของชาวปกากะญอ ชาวบ้านจะผูกพันอยู่กับความเชื่อเรื่องผีเป็นหลัก โดยผสมผสานกับความเชื่อในพุทธศาสนา ชาวบ้านเชื่อว่าโลกของคนอยู่คู่ขนานกับโลกของผี และสามารถติดต่อกันได้ ผีติดต่อกับคนโดยแสดงลางบอกเหตุ หรือนิมิตต่างๆ ให้คนตีความหมายเพื่อจะกำหนดพฤติกรรมให้ถูกต้อง คนติดต่อกับผีได้โดยผ่านพิธีกรรมและสื่อกลางต่างๆ สื่อกลางอาจจะเป็นบุคคลที่ได้รับเลือกให้ทำหน้าที่พิเศษ เช่น ผู้นำทางพิธีกรรม ที่เรียกว่า ก่อไข่ ก่อชา และบุคคลผู้ประกอบพิธีเลี้ยงผีเจ้าเมือง แม้แต่วัตถุบางอย่างก็อาจใช้เป็นสื่อกลางได้ เช่น ไม้ยืนต้นแห้งตายอาจใช้เป็นสื่อนำสิ่งของเครื่องใช้ของผู้ตายจากโลกของคนส่งไปโลกของผี ผีเป็นผู้ปกป้องคุ้มครองคนหรืออาจให้โทษแก่ผู้ที่ล่วงละเมิดผีได้ คนเป็นผู้ที่ต้องเคารพนับถือผีโดยการเซ่นไหว้ แล้วบนบานให้ผีคุ้มครองตนเองเพื่อความเป็นสิริมงคล ความเชื่อเรื่องผีจึงมีบทบาทมากในการจัดการทรัพยากรของชุมชน ในปัจจุบัน ชาวบ้านแม่หารเป็นชุมชนเดียวในกรณีศึกษาที่ยังคงทำพิธีเลี้ยงผีอารักษ์ป่าต้นน้ำเป็นประจำทุกปี ในขณะที่ชุมชนอื่นๆ ในกรณีศึกษา ซึ่งเคยมีพิธีนี้ แต่ได้เลิกปฏิบัติไปนานแล้ว

ในแต่ละชุมชน ชาวปกากะญอกำหนดเขตทรัพยากรไว้อย่างชัดเจน โดยอาศัยสันดอยลำน้ำ หรือแนวถนนซีกลากไม้ของบริษัทสัมปทานเป็นหลัก เขตทรัพยากรของชุมชนประกอบด้วยตัวหมู่บ้าน ที่ดินทำกิน ซึ่งได้แก่ที่นา ที่สวน ที่ไร่ แหล่งน้ำ และพื้นที่ป่าของหมู่บ้าน ขอบเขตทรัพยากรดังกล่าวครอบคลุมพื้นที่ลุ่มน้ำของลำห้วยของหมู่บ้านไว้ทั้งหมด ซึ่งจะเอื้อประโยชน์ให้ชุมชนยังชีพอยู่ได้อย่างยั่งยืน แต่ละหมู่บ้านจะไม่ล่วงล้ำเขตทรัพยากรของหมู่บ้านอื่น เพราะมีความเชื่อว่าผีอารักษ์จะมีอำนาจคุ้มครองชาวบ้านเฉพาะในเขตป่าของบ้านตนเท่านั้น และมีข้อเตือนใจในการทำว่า **ถ้าล่วงล้ำเข้าไปในเขตของหมู่บ้านอื่น เราจะต้องเสียควายเช่นผีให้เขา หากเขาล่วงล้ำเขตเรา เขาก็ต้องเสียควายเช่นผีของเรา**

ในชุมชนมีระบบการถือครองที่ดินตามประเพณี 2 ประเภทคือ การถือครองของครัวเรือน ตามหลักของสิทธิการใช้ และการถือครองร่วมกันของชุมชน ในกรณีของที่นา ที่บ้าน และที่สวน จะเป็นการถือครองของครัวเรือน ส่วนพื้นที่ป่าของหมู่บ้านจะเป็นที่หน้าหมู่บ้าน สำหรับที่ไร่ซึ่งเป็นระบบหมุนเวียนนั้น

ครอบครัวหนึ่ง ๆ มีสิทธิครอบครองทำกินและเก็บผลประโยชน์ตราบเท่าที่ผู้ใช้พื้นที่นั้นอยู่ แต่ถ้าละทิ้งพื้นที่นั้นไปโดยไม่ทำกินเกินกว่า 7 ปี ครอบครัวอื่นสามารถเข้ามาครอบครองเพื่อทำประโยชน์ได้ ในทางปฏิบัติ ชาวบ้านจะไถไร่หมุนเวียนอยู่ 1-2 ปี แล้วทิ้งไว้เป็นไร่เหล่า (ไร่ร้าง) เพื่อพักให้ดินกลับฟื้นความอุดมสมบูรณ์ขึ้นมาใหม่ อย่างไรก็ตาม ผู้ถือครองจะมีสิทธิเฉพาะพืชผลที่ตนใช้แรงงานผลิตขึ้นเท่านั้น แต่สิ่งของอื่น ๆ ที่ขึ้นเองตามธรรมชาติในไร่ก็ถือว่าเป็นของหน้าหมู่บ้าน เช่น เห็ด ไม้แห้ง และพืชผักต่าง ๆ ยกเว้นต้นไม้ หรือของอื่น ๆ ที่ผู้ถือครองดูแลรักษาไว้ ในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา เมื่อมีการปรับพื้นที่ตอนเป็นนาขั้นบันได และการทำนาได้ผลผลิตสูงขึ้น จากการใช้พันธุ์ข้าวใหม่ การไถไร่หมุนเวียนบนตอยก็ลดลงไปจนเกือบหมด ทำให้ไร่เหล่าฟื้นตัวกลายเป็นป่าขึ้นมาใหม่

พื้นที่ป่าของหมู่บ้านถือเป็นพื้นที่หน้าหมู่บ้าน ที่ชุมชนไม่ยอมให้สมาชิกชุมชนหรือผู้ใดถือครองเหมือนพื้นที่นาและที่สวน มีกรณีของชาวบ้านหลายคนที่ต้องการบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อปรับเป็นพื้นที่นาขั้นบันได และบุกเบิกพื้นที่ปลูกพืชสวนเพิ่มเติมบนที่ตอนในป่าเก็บตอยของหมู่บ้าน ปรากฏว่าชุมชนมีมติว่าไม่อนุญาต จึงต้องล้มเลิกแผนการไป

ในพื้นที่ป่าของสวนรวมนี้นอกจากจะแบ่งเป็นพื้นที่ป่าชุมชนน้ำ ป่าใช้สอย ยังมีพื้นที่ป่า สำหรับใช้ในพิธีกรรมเป็นหย่อม ๆ ซ่อนอยู่ในป่าชุมชนน้ำและป่าใช้สอยด้วย ได้แก่ ป่าที่สิ่งศักดิ์ของผีขุนน้ำ (ชะปก่า) ป่าที่สิ่งศักดิ์ของผีเจ้าเมือง (เสพะโตะ) ซึ่งคุ้มครองหมู่บ้าน ป่าช้าสำหรับเผาศพ (ตาสวาไซ) ป่าช้าสำหรับไว้สิ่งของเครื่องใช้ของผู้ตาย (ปก่าโลหลู) ป่าเหล่านี้เป็นป่าศักดิ์สิทธิ์ที่ห้ามสมาชิกในชุมชนไปรบกวนเด็ดขาด นอกนั้นก็ยังมีป่าต้นน้ำ ป่าภูเขา และป่าบริเวณแหล่งน้ำซับ

สำหรับพื้นที่ป่าที่ไม่ใช่พื้นที่ต้องห้ามดังกล่าว จะมักถูกเกณฑ์ตามประเพณีที่ผูกพันกับความเชื่อเรื่องผี เป็นกลไกควบคุมการใช้ป่า ตัวอย่างเช่น พ่อแม่ของทารกเกิดใหม่จะเอาสายสะดือ ของเด็กไปผูกไว้กับต้นไม้ เพื่อให้ขวัญของเด็กอยู่กับต้นไม้ และผูกพันกับต้นไม้ดังกล่าว สำหรับการตัดต้นไม้ ให้เลือกตัด และให้ละเว้นต้นไม้บางชนิด เช่น ห้ามตัดไม้สองนาง (ไม้คู่) เพราะมีนางไม้สององค์ ห้ามตัดไม้ตะเคียน ซึ่งเป็นพันธุ์ไม้เด่นในป่าตดดิบ เพราะเชื่อว่าผีดู การละเว้นไม่ตัดพันธุ์ไม้ที่ต้องห้ามดังกล่าว ช่วยรักษาพันธุ์ไม้สำคัญไว้ขยายพันธุ์ในป่าต่อไป

ในชุมชนกรณีศึกษาที่อำเภอแม่เมาะ จังหวัดเชียงใหม่ ก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลง คนเฒ่าคนแก่เคยเชื่อว่า ห้ามตัดต้นไม้หรือแผ้วถางต้นไม้ในป่าแก่ (ป่าแก่คือ ป่าที่มีต้นไม้ใหญ่ เป็นป่าสมบูรณ์ mature forest) เพราะสัตว์จะไม่มาที่อยู่ออาศัย และจะไม่มีไม้ต้นแม่ไว้ขยายพันธุ์ ต่อไป

ชุมชนที่ระบอบความเชื่อเก่าคลายตัวลงหรือเปลี่ยนศาสนาและความเชื่อ ยังพอมีความเชื่อเรื่องผีหลงเหลืออยู่บ้าง เช่น ที่บ้านหลวง ในอำเภอเชียงม่วน จังหวัดพะเยา ยังมีการประกอบพิธีเลี้ยงผีเจ้าเมือง ในสังคัมที่ไม่ยึดถือความเชื่อเดิม มักจะพัฒนากฎเกณฑ์ที่สมาชิกชุมชนตกลงร่วมกัน มาใช้เป็นแนวทางในการจัดการทรัพยากรป่าของหมู่บ้าน เพื่อประกันสิทธิของสมาชิกในชุมชนที่มีอยู่เหนือทรัพยากรส่วนรวมของหมู่บ้าน เช่น ชุมชนที่เป็นกรณีศึกษา ในอำเภอท่าวังผาและอำเภอแม่เมาะ เมื่อเกิดมีปัญหาคความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรระหว่างหมู่บ้านขึ้นมา จะใช้วิธีการเจรจาประนีประนอมตามประเพณี หรือว่ากล่าวตักเตือน หากไม่เชื่อจึงจะติดต่อหน่วยราชการให้ใช้กฎหมายและอำนาจรัฐเข้ามาจัดการ

ในชุมชนที่มีความแตกต่างทางศาสนาและความเชื่ออย่างมากภายในชุมชนเดียวกัน เช่น ชุมชนปกากะญอ บ้านเมืองงาม ในอำเภอแม่เมาะ ที่มีทั้งผู้นับถือศาสนาคริสต์และศาสนาพุทธ ชาวบ้านจะมีความแตกต่างกันในด้านพฤติกรรมการใช้ทรัพยากรป่าส่วนรวม สมาชิกของหมู่บ้านที่นับถือพุทธ จะรักษาป่าของวัดไว้เป็นเขตอภัยทาน ห้ามตัดไม้และล่าสัตว์ พร้อมทั้งรักษาป่าหัวไร่ปลายนาคด้วย ในขณะที่ผู้นับถือคริสต์ใช้วิธีรักษาป่าหัวไร่ปลายนานอกจากนั้น การที่ในพื้นที่นี้มีชาติพันธุ์หลายกลุ่มมาใช้พื้นที่ใกล้เคียงกัน ทำให้ไม่สามารถประกาศเขตทรัพยากรตามประเพณีได้ จึงต้องประนีประนอมโดยยอมรับวิธีการที่ให้ต่างคนต่างอยู่ในพื้นที่เล็กๆ ของตน โดยมีคติว่า *เขียดยู่กับผา ปลายอยู่ กับหนอง ที่ใครที่มัน บ่ แย่งกัน*

ในกรณีของบ้านป่าลัน อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย ซึ่งเป็นชุมชนคนอีสานอพยพ และมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว หลังจากมีการปลูกพืชไร่ส่งขายให้ตลาดภายนอกชุมชน มีพระสงฆ์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการรักษาป่าตามประเพณีที่ปฏิบัติอยู่อย่างแพร่หลายในภาคอีสาน พระได้กระตุ้นให้มีการรักษาป่าของวัดไว้เป็นเขตอภัยทาน ขณะที่ชาวบ้านบางส่วนยังไม่สนใจเข้าร่วม

ในการอนุรักษ์ป่า เพราะยังมีผลประโยชน์จากการตัดไม้ขาย จึงมีการกำหนดกฎเกณฑ์ว่า ชาวบ้านที่เป็นศรัทธาวัดเท่านั้น ที่มีสิทธิเก็บของป่าในบริเวณเขตอภัยทานไปใช้บริโภคและใช้สอย ส่วนผู้ที่ไม่ได้เป็นศรัทธาวัด ก็จะไม่มสิทธิดังกล่าว

ในแต่ละชุมชนจะมีประเพณีข้อห้ามแตกต่างกันไป ข้อห้ามดังกล่าวนั้นในภาษาคำเมืองล้านนา เรียกว่า ชิด ตรงกับที่ทางอีสานเรียกว่า ชล้า ความเชื่อในเรื่องชิดและชล้าที่แตกต่างกัน มีผลกระทบต่อการใช้ทรัพยากรจนอาจจะเกิดความขัดแย้งกันได้ เช่น กรณีของชุมชนอีสาน ซึ่งอพยพมาอยู่ในถิ่นของคนเมือง คนเมืองเชื่อว่าการขวางกั้นลำน้ำ หรือถมแหล่งน้ำเป็นสิ่งไม่ดี เป็นชิด เพราะสายน้ำเป็นทางเดินของผีจากป่าลงสู่ที่ราบ คนเมืองจับจองพื้นที่ที่ราบมาก่อนเพื่อใช้ทำนา ในขณะที่คนอีสานมาอยู่ที่หลัง ชี้อีต่อนที่กั้นตารจากคนเมืองและอาศัยอยู่เหนือลำน้ำ ชาวอีสานไม่มีความเชื่อเรื่องการปิดกั้นน้ำ จึงตัดแปลงร่องน้ำเป็นนาผืนแคบๆ เรียกว่า นาถืออด ซึ่งกลายเป็นชนวนของความขัดแย้งกับคนเมือง ซึ่งอยู่ปลายน้ำอยู่เนื่อง ๆ

จากกฎเกณฑ์ตามประเพณีต่างๆ ที่ชาวบ้านใช้จัดการทรัพยากร แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ชาวบ้านสังเกตและเข้าใจความเป็นไปในสภาพแวดล้อม สะสมความรู้และประสบการณ์และตกผลึกเป็นภูมิปัญญาและวิถีคิด ที่ถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนอีกรุ่นหนึ่ง ความรู้ความเข้าใจที่สำคัญได้แก่

1) ความรู้เรื่องความสัมพันธ์ของป่า น้ำ และคน ภายในระบบนิเวศของท้องถิ่น ชาวบ้านทุกพื้นที่มีความเข้าใจว่า ถ้าไม่มีป่า จะไม่มีน้ำในลำห้วย และคนจะประสบความเดือดร้อน คำพังเพยของชาวปกากะญอ บ้านแม่หาร ได้สรุปความสัมพันธ์ดังกล่าวไว้สั้น ๆ ว่า *เปอโอ เซปก่าบ่าโอ ปก่าเตอโอ เปอโอ เตอเซ* แปลว่า เมื่อป่าอยู่ คนก็อยู่ได้ ถ้าป่าไม่อยู่ คนก็อยู่ไม่ได้

2) ความรู้ในด้านโครงสร้างของป่า ชาวบ้านจะเข้าใจการจัดลำดับชั้นของไม้และพืชพรรณในป่า และถิ่นที่อยู่ (habitat) ของพืชที่ให้คุณประโยชน์ในการดำรงชีวิต เช่น สมุนไพร อาหาร ฯลฯ โดยการจำแนกป่าออกเป็นประเภทเพื่อประโยชน์ในการอนุรักษ์ และการใช้สอย เช่น การเห็นคุณค่าของต้นชมพูป่า และต้นตีหมี่ ในฐานะเป็นไม้ฉุ่มน้ำ ที่ขึ้นในบริเวณป่าน้ำซับ ที่บ้านแม่หาร

3) ความรู้เรื่องขีดจำกัดของความสามารถที่จะให้ประโยชน์ (carrying capacity) ของป่า ซึ่งแสดงออกมาในกฎเกณฑ์การใช้ป่า เช่น การที่ชุมชน

อนุญาตให้สมาชิกของชุมชนเก็บเห็ดและหน่อไม้ไปบริโภคได้ แต่ห้ามนำไปขาย เพราะป่าจะผลิตไม้ทันและในที่สุดจะขาดแคลน ไม่มีบริโภคกันทั้งหมู่บ้าน

4) ความรู้เรื่องการหมุนเวียนของธาตุอาหารในระบบนิเวศเขตร้อน ซึ่งเห็นได้ชัดในระบบการทำไร่หมุนเวียน โดยที่การเผาต้นไม้แห้งจะช่วยเติมธาตุอาหารจากมวลชีวภาพให้แก่ดิน การปลูกพืชซ้ำในที่ดินแปลงเดียวกันหลายปี จะทำให้ความอุดมสมบูรณ์ของดินลดลง และจะฟื้นฟูขึ้นมาอีกได้เมื่อเลิกเพาะปลูกระยะหนึ่ง ปล่อยให้ต้นไม้เติบโตขึ้นมาพร้อมกับการฟื้นฟูโครงสร้างของดิน ความชื้นของดิน และความอุดมสมบูรณ์ของดิน นอกจากนั้นยังเห็นความสำคัญของความหลากหลายทางชีวภาพในป่า โดยที่ชาวบ้านจะนิยมปล่อยให้ป่าฟื้นตัวเอง เพราะจะได้มีพืชอาหารที่หลากหลายไว้บริโภค แทนที่จะปลูกต้นไม้เพียงไม่กี่ชนิด ซึ่งจะทำลายพืชพรรณไม้ตามผิวดิน

5) ความรู้เรื่องการทดแทนในสังคมพืชหลังจากมีการรบกวนระบบนิเวศ (secondary succession) พื้นที่ไร่ที่ถูกทิ้งร้างไปไม่ได้ทำการเพาะปลูกอีก จะค่อยๆ พัฒนาจนกลายเป็นป่าในที่สุด ชาวปกากะญอ บ้านเมืองงาม ได้สรุปไว้ดังนี้ เมื่อทิ้งไร่ไปแล้ว หนุ่ราคาจะขึ้นมาประมาณ 5 ปี จากนั้นจะมีไผ่ขึ้นแซม อีก 5-10 ปี เงามไผ่จะบดบังหนุ่ราคา ทำให้หนุ่ราคาตาย จากนั้น จะมีต้นไม้ขึ้นแซม และทดแทนไผ่ ต้นไม้จะแยกชั้นเป็นกลุ่มๆ ไม้บางชนิดกลายเป็นไม้ใหญ่ บางชนิดเป็นไม้เล็ก ในที่สุดจะกลายเป็นป่า

6) ความรู้เรื่องพันธุ์ไม้เด่นในป่า พันธุ์ไม้ที่ช่วยอุ้มน้ำ หรือฟื้นฟูความชุ่มชื้นในป่า พันธุ์ไม้ที่ให้คุณประโยชน์ในด้านอาหาร สมุนไพร พืช ไม้ใช้สอย ฯลฯ โดยทั่วไปชาวบ้านคนหนึ่งจะรู้จักชื่อพรรณไม้ในป่า และประโยชน์ของพืชพรรณเหล่านั้นไม่น้อยกว่า 500 ชนิด

อย่างไรก็ตาม ข้อมูลที่รวบรวมได้ขณะนี้ ยังไม่มากพอที่จะแยกแยะว่า ความรู้ความเข้าใจดังกล่าวกระจายอยู่ในกลุ่มคนประเภทไหนบ้าง โดยแยกกลุ่มคนตามเกณฑ์ต่อไปนี้ ฐานะทางเศรษฐกิจ สังคม เพศ อายุ และความถนัดในการใช้ป่า

ในชุมชนที่มีการรักษาป่าหน้าหมู่บ้านของชุมชนไว้ได้ มักจะใช้กฎเกณฑ์ตามประเพณีเป็นกลไกควบคุมการใช้ที่ดินในการเกษตร การเลี้ยงสัตว์ การใช้น้ำ การเก็บของป่า ตลอดจนจนถึงเรื่องการใช้ไม้ด้วย กฎระเบียบดังกล่าว จะเริ่มด้วย

การจำแนกพื้นที่ป่าและที่ทำกิน (ไร่) และกำหนดแนวทางการใช้ประโยชน์ในแต่ละพื้นที่ไว้ ทั้งนี้เพื่อเป็นหลักประกันว่าป่าซึ่งเป็นทรัพยากรส่วนรวมนั้น สมาชิกในชุมชนจะได้มีโอกาสเท่าเทียมกันในการใช้ประโยชน์จากป่า ผู้รักษาภูจะให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับการล่งล้าสิทธิของคนในหมู่บ้าน โดยคนจากชุมชนใกล้เคียงหรือคนภายนอก และการที่สมาชิกในชุมชนละเมิดกรรมสิทธิส่วนรวม บุกเบิกที่ดินส่วนตัวในป่ากรรมสิทธิส่วนรวม ใช้ทรัพยากรจากป่ามากเกินไป หรือใช้เพื่อการค้า (เก็บของป่าไปขาย) ทำให้เกิดผลกระทบต่อกำลังการผลิตของป่า และความสามารถในการรองรับของระบบนิเวศ

สาระของกฎเกณฑ์ที่มักจะมีลักษณะร่วมกันหลายประการดังนี้ คือ

1) ห้ามตัดไม้ในป่าต้นน้ำลำธาร ในบางพื้นที่อาจรวมถึงไม้ล้มตามธรรมชาติ บางพื้นที่อาจนำไม้ล้มมาใช้ได้ โดยกำหนดว่าให้ใช้ในการสร้างบ้านสำหรับครอบครัวใหม่ ซ่อมแซมบ้านเรือนที่ชำรุด ซ่อมอาคารส่วนรวม เช่น วัดและโรงเรียน

2) ในป่าใช้สอยที่ยอมให้มีการตัดไม้ได้ ผู้ได้รับอนุญาตจะต้องตัดไม้เท่าที่จำเป็นต้องใช้ โดยมีองค์กรรักษาป่า เป็นผู้พิจารณาว่ามีความจำเป็นต้องใช้มากน้อยเพียงใด

3) ของป่าที่ได้จากป่า จะต้องเก็บเท่าที่จำเป็นต้องใช้อุปโภคบริโภคภายในครัวเรือนห้ามนำไปขาย ชุมชนบางแห่งมีข้อยกเว้นสำหรับพืชบางชนิดที่มีมากในฤดูกาล และผู้มีสิทธิที่จะใช้ต้องเป็นสมาชิกในชุมชนเท่านั้น

4) ในพื้นที่ที่มีปัญหาการลักลอบเข้ามาใช้ทรัพยากรป่าของหมู่บ้านมาก จะมีการจัดกลุ่มผู้ตรวจป่าไปดูแลตรวจตราเป็นประจำ ส่วนในพื้นที่ที่มีปัญหาดังกล่าวค่อนข้างน้อย เช่น พื้นที่ศึกษาในอำเภอแม่สะเรียง ชาวบ้านทุกคน รวมทั้งผู้เลี้ยงวัวจะเป็นผู้คอยสอดส่องดูแลเอง

5) เมื่อจับกุมผู้กระทำผิดพร้อมของกลางได้แล้ว มักจะยึดของกลางไว้เป็นสมบัติส่วนรวม ส่วนผู้กระทำผิดนั้น ชาวบ้านมักจะใช้วิธีการว่ากล่าวตักเตือนก่อน ถ้าตกลงกันไม่ได้หรือทำผิดซ้ำอีก จึงจะใช้กฎหมายบ้านเมือง ส่วนใหญ่จะใช้วิธีตักเตือนเท่านั้น

โดยมากชุมชนจะมีกฎเกณฑ์ที่ยอมรับกันภายในชุมชน โดยไม่ได้เขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร แต่ใช้วิธีบอกเล่ากันเอง สำหรับชุมชนที่เผชิญปัญหา

เพื่อนบ้านลึกลอบใช้ทรัพยากรบ่อย ๆ (ตัดต้นไม้) เช่น ที่บ้านน้ำไคร้ อำเภอท่า
วังผา ชาวบ้านได้ใช้เวลาแรมปีในการพัฒนาความคิดและกฎเกณฑ์ในการ
รักษาป่าขึ้นมาจากความต้องการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าครั้งแล้วครั้งเล่า กฎเกณฑ์ดัง
กล่าวเกิดขึ้นมาในที่ประชุมปรึกษาหารือของคณะกรรมการหมู่บ้าน และมีการ
บันทึกไว้ในรายงานการประชุมของกรรมการหมู่บ้าน โดยมีกรรมการลงลายมือ
ชื่อรับรอง เพื่อแสดงการรับทราบ และให้ถือการตัดสินใจเป็นแนวปฏิบัติ
ต่อไป

ในพื้นที่ที่มีองค์กรจากภายนอกเข้าไปกระตุ้นให้มีการรักษาป่านั้น มักจะ
นำความคิด และรูปแบบของราชการเข้าไปเสริมในกฎระเบียบของชุมชน เช่น ที่
อำเภอแม่จัน พระสงฆ์ได้ติดต่อให้เจ้าหน้าที่ป่าไม้ในท้องถิ่นร่วมจัดขอบเขตป่า
ของวัดและเขตอภัยทาน พร้อมทั้งทำแผนที่ไว้เป็นหลักฐาน

การที่ชาวบ้านได้มีโอกาสเดินทางมาศึกษาดูงานจากสังคมภายนอก หรือ
เข้าร่วมประชุมพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดและประสบการณ์ด้านการใช้ทรัพยากร
มีส่วนกระตุ้นให้ชาวบ้านเกิดจิตสำนึกในการรักษาป่า เช่น หลังจากการประชุม
เวทีชาวบ้านเพื่อระดมความคิดในการปรับปรุงร่างพร.ป่าชุมชนและการประชุม
เวทีชาวบ้านในช่วงมีการประชุมผู้ว่าการธนาคารโลกและกองทุนการเงิน
ระหว่างประเทศ มีการการจัดตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนขึ้นในอำเภอแม่สะเรียง
และอำเภอแม่เมาะ สำหรับพื้นที่ศึกษาในอำเภอแม่จัน ชาวบ้านได้ร่วมมือกัน
กับพระในการจัดทำแผนที่แสดงการจำแนกพื้นที่ป่าของหมู่บ้านเพื่อการอนุรักษ์

อย่างไรก็ตาม การรักษาป่ายังมีจุดอ่อนคือ ชาวบ้านมักรักษาเฉพาะใน
พื้นที่ของตน ยังมองป่าของหมู่บ้านอื่นที่องค์กรชาวบ้านไม่มีความเข้มแข็งใน
การดูแลรักษาป่าว่าเป็นป่าเปิดสำหรับทุกคน และอาจเข้าไปฉกฉวยประโยชน์
เป็นครั้งคราว

2. บทบาทของผู้นำในการรักษากฎระเบียบ

นอกจากจารีตปฏิบัติต่างๆ ซึ่งถือเป็นกฎเกณฑ์ในการรักษาป่าแล้ว อำนาจ
ขององค์กรชาวบ้านยังจะสามารถแสดงออกเป็นรูปธรรมได้โดยผ่านบทบาทของ
ผู้นำชุมชน ผู้นำเหล่านี้จะมีบทบาทอยู่ในองค์กรของชาวบ้านหลายรูปแบบ เช่น

เป็นกรรมการเหมืองฝาย กรรมการหมู่บ้านและสมาชิกของกลุ่ม ผู้อาวุโส ฯลฯ องค์กรทั้งหมดเหล่านี้มักจะเป็นกลุ่มธรรมชาติที่เกิดขึ้นมาเพื่อทำงานเฉพาะกิจ โดยมีพื้นฐานส่วนใหญ่อยู่ที่กลุ่มเครือญาติ หรือกลุ่มที่รวมตัวกันตามธรรมชาติ

ในชุมชนที่มีความเป็นชุมชนและมีความผูกพันทางเครือญาติสูง เมื่อเผชิญกับปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรป่าโดยคนในชุมชนเองหรือคนจากชุมชนใกล้เคียง ในกรณีนี้จะมีรูปแบบของการจัดองค์กรรักษาป่าซ้อนอยู่กับโครงสร้างของคณะกรรมการหมู่บ้าน ตัวอย่างเช่น หมู่บ้านน้ำไคร้ คณะกรรมการรักษาป่าซ้อนอยู่กับคณะกรรมการหมู่บ้าน กรรมการส่วนใหญ่มาจากกลุ่มตระกูลสำคัญของหมู่บ้านสองตระกูล ส่วนหมู่บ้านแม่หาร แม้ว่าเพิ่งจะตื่นตัวเรื่องการจัดองค์กรรักษาป่า ก็ยังใช้รูปแบบคณะกรรมการหมู่บ้านโดยมีกลุ่มผู้อาวุโสเป็นที่ปรึกษาในการแก้ปัญหาที่มีคนจากหมู่บ้านใกล้เคียงลักลอบตัดไม้ในป่าชุมชน

ในยุคก่อนที่จะเกิดการแย่งชิงทรัพยากรนั้น การรวมตัวของชาวบ้านในการรักษาป่า ไม่ได้เกิดขึ้นเพราะเล็งเห็นความจำเป็นในการวางแผนระยะยาวแต่รวมตัวกันเพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้า โดยอาศัยรูปแบบความสัมพันธ์เดิม ที่มีอยู่ในชุมชนมาใช้ อาทิ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ความสัมพันธ์กับวัด และความสัมพันธ์ในกลุ่มเหมืองฝาย ปัญหาเฉพาะหน้าที่มีความสำคัญทำให้ชาวบ้านสามารถรวมตัวกันได้ มักเป็นเรื่องการแย่งชิงทรัพยากรโดยคนภายนอก เช่น

1) การรวมตัวกันจัดทำแผนที่อนุรักษ์ป่า เพื่อป้องกันไม่ให้นักล่าภายนอกขวานซื้อที่ดินในเขตป่าอนุรักษ์ เช่น กรณีของชาวบ้านป่าสัน และชาวบ้านที่กิ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง จังหวัดลำพูน

2) การต่อต้านการตัดไม้สัมปทานของบริษัทเอกชน ซึ่งทำลายป่าต้นน้ำ ทำให้ลำห้วยแห้ง ชาวบ้านเดือดร้อน ซึ่งพบในหลายพื้นที่ เช่น บ้านแม่หาร บ้านน้ำไคร้ และที่บ้านหลวง อำเภอเชียงม่วน จังหวัดพะเยา

อย่างไรก็ตาม ต่อมาการรวมตัวของชาวบ้านเริ่มมองการแก้ไขปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรในระยะยาวมากขึ้น ซึ่งจะได้พิจารณาต่อไป โดยเฉพาะในบทที่ 7

ในการรวมตัวกันของชาวบ้านในชุมชนที่รักษาป่า มักจะใช้เครือข่ายความ

สัมพันธ์หลายอย่าง ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานของกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ เช่น ความสัมพันธ์ในฐานะสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำผายเดียวกัน ซึ่งมีความเชื่อในเรื่องผีอารักษ์ขุนน้ำเหมือนกัน ความสัมพันธ์ในฐานะผู้ได้รับประโยชน์จากป่า หรืออาจจะใช้รูปแบบของกลุ่มทางการที่มีอยู่ให้เป็นประโยชน์ เช่น คณะกรรมการหมู่บ้านซึ่งมีหน้าที่ดูแลทุกข์สุขของสมาชิกในหมู่บ้านอยู่แล้ว จุดที่จะรวมพลังชาวบ้านโน้มน้าวจิตใจให้รวมตัวกันได้ มักเป็นเรื่องความอยุ่รอด และหนทางทำกินของชุมชน เช่น ในการรวมชาวบ้านป้องกันกรกว่านซื้อที่ดินในป่าอนุรักษ์ของหมู่บ้านที่กึ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง ผู้นำเห็นว่า *ไม่หมด ยังปลูกได้ แต่ที่ดินหมดก็ไม่รู้จะไปเอาที่ดินมาจากที่ไหนได้อีก*

ผู้นำที่มีบทบาทสำคัญในการอนุรักษ์ป่าของหมู่บ้านที่เป็นกรณีศึกษาทั้ง 4 แห่ง ล้วนแล้วแต่มาจากกลุ่มผู้นำดั้งเดิม ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากตระกูลแรกๆ ที่อพยพเข้ามาจับจองพื้นที่ที่ดีที่สุด บุกเบิกเป็นที่นาที่ไร่ ส่วนใหญ่จึงเป็นกลุ่มที่ถือครองที่นาขนาดใหญ่ กลุ่มตระกูลเก่าแก่เหล่านี้มักจะมีอำนาจทางการปกครองหมู่บ้านสืบทอดกันมาด้วยไม่ว่าจะเป็นผู้นำทางการเช่น หัวหน้าหมู่บ้าน (สมัยก่อน) หรือผู้ใหญ่บ้าน รวมทั้งผู้นำตามประเพณี เช่น ก่อโซ่ ก่อซ่า และผู้ประกอบพิธีเลี้ยงผีเจ้าเมือง ในชุมชนปกากะญอ อำเภอแม่สะเรียงด้วย การที่กลุ่มตระกูลเหล่านี้อพยพมาก่อนได้จับจองที่ดินที่ดีที่สุดไว้ก่อนตระกูลอื่นๆ ที่ตามมาภายหลัง กลุ่มตระกูลเหล่านี้ จึงได้ครอบครองที่นาผืนใหญ่หลายผืนซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ อยู่ใกล้แหล่งน้ำ และต้องพึ่งพาน้ำจากลำห้วยในการทำนาจึงมักเป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญในการรักษาป่า เพื่อประโยชน์ในการทำนาของกลุ่มตระกูล และได้ใช้ความเป็นผู้นำ ผู้ปกครองหมู่บ้าน ในการแสวงหาการสนับสนุนจากชาวบ้านอื่นๆ ที่ต้องอาศัยน้ำจากป่าเพื่อการทำนาจด้วย

ในปัจจุบันผู้นำทางการจะเป็นตัวตั้งตัวตีในการอนุรักษ์ป่ามากขึ้น เพราะต้องเผชิญกับปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรกับกลุ่มต่างๆ ภายนอกชุมชน ในกรณีเช่นนี้มักใช้คณะกรรมการหมู่บ้าน เป็นองค์กรหลักในการแก้ไขปัญหาการจัดการทรัพยากรป่า อย่างไรก็ตาม รูปแบบคณะกรรมการหมู่บ้านที่รักษาป่ามักจะใช้ได้กับชุมชนที่เผชิญปัญหาความขัดแย้งเกี่ยวกับการใช้ป่า น้ำ ที่ดิน ภายในหมู่บ้าน หรือระหว่างหมู่บ้านใกล้เคียงเท่านั้น เช่น ในกรณีของหมู่บ้านน้ำไคร้และบ้านแม่หาร ถ้าหากต้องเผชิญกับสถานการณ์การทำลายป่าหรือแย่งชิง

ทรัพยากรโดยกลุ่มบุคคลภายนอกที่ร่วมมือกับเจ้าหน้าที่ของรัฐและผู้มีอิทธิพลอื่น ๆ การทำงานของคณะกรรมการหมู่บ้านจะอ่อนแอลง เนื่องจากผู้นำเองมีฐานะเป็นตัวแทนของรัฐเช่นกัน ในกรณีเช่นนี้ จำเป็นต้องมีกลุ่มรักษาป่า ซึ่งไม่ใช่รูปแบบกลุ่มที่เป็นทางการแต่มักเป็นการรวมตัวกันของกลุ่มผู้ใช้ทรัพยากร เช่น กลุ่มผู้ใช้น้ำ และกลุ่มผู้ใช้ป่า ในกรณีที่ต้องต่อสู้ระยะยาว มีแนวโน้มว่ากลุ่มผู้ใช้เหล่านี้จำเป็นต้องได้รับการสนับสนุนจากองค์กรภายนอก ไม่ว่าจะเป็นเจ้าหน้าที่ระดับสูงของรัฐ นักวิชาการ สื่อมวลชน หรือองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีความสนใจในการอนุรักษ์ป่า

นอกจากผู้นำที่มีฐานอำนาจมาจากการปกครองหรือการควบคุมที่นาของหมู่บ้านแล้ว ยังมีผู้นำทางความคิด เช่น พระ ซึ่งชาวบ้านเคารพนับถือด้วย เช่น ที่บ้านป่าลัน ในกรณีนี้พระร่วมมือกับผู้ใหญ่บ้านและกลุ่มตระกูลผู้บุกเบิกหมู่บ้านในการดูแลรักษาป่า

ในปัจจุบัน หากชุมชนใดมีผู้นำทางการไม่สนใจในการอนุรักษ์ป่า แต่หันไปมุ่งแสวงหาผลประโยชน์ทางธุรกิจให้แก่ตนเอง จนไม่มีเวลาแสดงบทบาทในการอนุรักษ์ป่า พลังในการจัดการดูแลป่า มักจะไปตกอยู่ในมือของผู้นำกลุ่มธรรมชาติ เช่น กลุ่มผู้อาวุโส กลุ่มเหมืองฝาย หรือแม้แต่ผู้นำทางการคนเก่า ซึ่งอยู่ในตระกูลผู้บุกเบิกซึ่งมีที่ดินและที่นามาก เป็นผู้คอยกระตุ้นผู้นำทางการหรือคอยคานอำนาจผู้นำทางการ เพื่อให้การรักษาป่าดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง

ในกรณีที่ชุมชนมีปัญหาความขัดแย้งระหว่างผู้นำภายในชุมชน แต่ต้องเผชิญกับปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรที่เกิดจากบุคคลภายนอก องค์กรรักษาป่าอาจจะตั้งคณะกรรมการขึ้นแยกต่างหากจากคณะกรรมการหมู่บ้าน เช่นที่บ้านเมืองงาม มีการจัดตั้งคณะกรรมการรักษาป่าขึ้นมาโดยเฉพาะ มีหน้าที่ในการตรวจตราการใช้ป่าและพัฒนาป่าชุมชน เช่นการนำแนวบึงกันไฟป่า เป็นต้น อย่างไรก็ตามปรากฏว่าผู้นำของคณะกรรมการก็มาจากเขยของตระกูลผู้นำดั้งเดิมซึ่งมีความสามารถติดต่อกับภายนอกได้ดี เพราะเคยมีประสบการณ์ออกชุมชนมานาน ผู้นำทำนองนี้กำลังมีบทบาทมากขึ้น เนื่องจากปัญหาในการจัดการป่า มักจะเกี่ยวข้องกับอำนาจภายนอกชุมชน

ในขณะที่ชุมชนต้องเผชิญกับปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรกับอำนาจและอิทธิพลภายนอกมากขึ้น แต่ปรากฏว่าผู้นำชุมชนก็ขัดแย้งกันมากขึ้นด้วย ปรากฏ

การณ์เช่นนี้พบในทุกหมู่บ้านที่เป็นกรณีศึกษาซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะทั่วไปของชุมชนในปัจจุบัน แต่พื้นฐานของความขัดแย้งอาจแตกต่างกัน ทำให้เกิดคำถามว่า ปัญหานี้จะมีผลกระทบต่อการรักษาป่าอย่างไร

ในด้านหนึ่งเป็นความขัดแย้งในเรื่องผลประโยชน์ที่แตกต่างกัน เช่น ที่บ้านป่าลัน และบ้านเมืองงาม ผู้นำทางการมีธุรกิจนอกหมู่บ้านมาก และยังมีผลประโยชน์เกี่ยวข้องกับการตัดไม้หรือการขายที่ดินถือครองเข้าไปในที่ป่าทำให้ผู้นำทางการไม่สนใจรักษาป่า จึงขัดแย้งกับกลุ่มผู้นำที่ต้องการอนุรักษ์ป่า โดยเฉพาะกลุ่มที่มีนามมากและต้องพึ่งน้ำจากป่าต้นน้ำ แต่ผู้นำทางการก็ยังคงได้รับการสนับสนุนจากชาวบ้านอยู่ เพราะชาวบ้านที่ยากจนต้องพึ่งพาผู้นำทางการเหล่านี้ ในฐานะที่เป็นพ่อค้ารับซื้อผลผลิตและรับซื้อไม้ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ความขัดแย้งยังคงดำรงอยู่ ในกรณีของบ้านป่าลันจะมีความขัดแย้งมาก เพราะชุมชนแบ่งออกเป็นกลุ่มบ้านตามจังหวัดที่เป็นบ้านเดิมก่อนอพยพมา แต่ละกลุ่มก็มีผู้นำของตนเอง ซึ่งจะมีอุปสรรคต่อการรักษาป่าอยู่บ้าง แต่กลุ่มผู้ใช้น้ำ กลุ่มผู้นำดั้งเดิมที่มีนามและกลุ่มผู้นำตามธรรมชาติอื่นๆ จะผลักดันให้การรักษาป่าสามารถดำเนินไปได้หรือการจัดตั้งองค์กรอิสระขึ้นมาทำหน้าที่รักษาป่าโดยเฉพาะแยกออกจากคณะกรรมการหมู่บ้าน ดังได้กล่าวมาแล้ว

ในอีกด้านหนึ่งจะเป็นการแย่งชิงการนำในชุมชน เช่น บ้านน้ำไคร้ และบ้านแม่หาร ผู้นำในปัจจุบันจะถูกผู้นำเก่าโจมตีในด้านต่างๆ โดยเฉพาะเรื่องที่ไม่สนใจการพัฒนาการรักษาป่า และปัญหาอื่นๆ ของหมู่บ้าน เมื่อพิจารณาโดยละเอียดจะพบว่าประเด็นสำคัญในการขัดแย้งบางส่วนเกิดจากการมีความคิดเห็นที่แตกต่างในแนวทางการพัฒนาและการอนุรักษ์ป่า แต่ก็อาจมีเรื่องของผลประโยชน์แอบแฝงอยู่บ้าง ในกรณีเช่นนี้จะไม่มีการตั้งองค์กรรักษาป่าแยกออกมาจากคณะกรรมการหมู่บ้าน

ในกรณีของบ้านน้ำไคร้ ผู้นำทางการปัจจุบันห้ามการแปรรูปไม้ที่ล้มตายเองออกจากป่าต้นน้ำซึ่งเดิมเคยให้อนุญาต แต่ปรากฏว่ามีการตัดไม้ทำค้ำสำหรับแปรรูปไม้จำนวนมาก จนป่าต้นน้ำบางส่วนเสียหาย จึงจะอนุญาตให้ชาวบ้านไปตัดไม้ในป่าแพะ (ป่าเต็งรัง) หรือป่าใช้สอยแทน ฝ่ายผู้นำเก่าซึ่งเคยมีบทบาทสำคัญในการขายไม้ที่ตัดจากป่าแพะ เห็นว่าควรจะปล่อยให้ต้นไม้ในป่าแพะฟื้นสภาพมากกว่า และไปแปรรูปไม้ที่ล้มตายออกจากป่าต้นน้ำ ข้อ

ถกเถียงนี้ยังไม่ยุติ แต่แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านมองการอนุรักษ์ต่างกันอยู่บ้าง โดยเฉพาะเมื่อมีผลประโยชน์แอบแฝงอยู่ เพราะต้นไม้ในป่าต้นน้ำมีขนาดใหญ่กว่าในป่าแพะ อย่างไรก็ตามหากพิจารณาในแง่บวก การถกเถียงเช่นนี้จะเป็แนวทางให้ชาวบ้านแสวงหาทางเลือกในการรักษาป่าในสภาวะการณ์ที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว เพราะเป็นไปได้ที่จะมีแนวทางในการอนุรักษ์เพียงทางเดียว อีกประการหนึ่งการถกเถียงจะช่วยให้ชาวบ้านมีความสนใจที่จะพัฒนาแนวทางในการรักษาป่ามากขึ้นอีกด้วย

ในกรณีบ้านแม่หาร ผู้นำเก่าต้องการช่วงชิงการนำในการอนุรักษ์กลับมาหลังจากเคยมีบทบาทมากในอดีต เนื่องจากผู้นำในปัจจุบันเฉื่อยชาในการจัดการปัญหาของหมู่บ้าน และไม่สนใจการตรวจตราปกป้องป่าซึ่งมักมีผู้มีอิทธิพลเข้ามาลักลอบตัดไม้ โดยหันไปมุ่งทำธุรกิจนอกชุมชน แต่กลุ่มผู้อาวุโสยังคงสนับสนุนผู้นำปัจจุบันอยู่ เพราะเห็นว่าการเข้มงวดในการรักษาป่ามากเกินไปจะไปกระทบกับอำนาจรัฐจนอาจส่งผลเสียต่อหมู่บ้าน ทำให้ผู้นำเก่าไม่สามารถผลักดันให้เปลี่ยนตัวผู้นำได้ ความขัดแย้งนี้ยังไปแสดงออกในเรื่องอื่นๆ อีก เช่น การเลือกผู้นำทางพิธีกรรมแทนผู้นำคนเก่าที่เสียชีวิตไป ซึ่งต้องใช้เวลาหาผู้สืบทอดตำแหน่งอยู่หลายเดือนจึงสามารถตกลงกันได้ หลังจากถกเถียงกันถึงลักษณะของบุคคลที่เหมาะสม และผู้มีสิทธิคนหนึ่งอยู่ในสายตระกูลของผู้นำเก่า ซึ่งผู้นำเก่าพยายามจะใช้เป็นข้อต่อรองเพื่อให้เปลี่ยนผู้นำ แต่ในที่สุดก็ไม่สำเร็จเพราะผู้อาวุโสตกลงเลือกเชื้อสายผู้นำพิธีกรรมจากสายอื่น

จากการศึกษาพบว่า ความขัดแย้งในหมู่ผู้นำชี้ให้เห็นถึงความพยายามของชาวบ้านที่จะปรับตัวในการอนุรักษ์ป่า เมื่อต้องเผชิญหน้ากับการแย่งชิงทรัพยากรกับอำนาจภายนอกมากขึ้น ทำให้การรักษาป่าไม่ใช่การแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้น แต่ต้องเป็นการทำงานระยะยาว เกี่ยวข้องกับการต่อรองกับรัฐ การปรับตัวต่อการแก้ไขความขัดแย้ง และการพัฒนาศักยภาพในการผลิตของชุมชน ประเด็นเหล่านี้ทำให้การรักษาป่าไม่สามารถจำกัดอยู่แต่ในชุมชนได้ หากจะต้องร่วมมือกับชุมชนอื่นในรูปเครือข่าย และองค์กรภายนอกมากขึ้น ดังนั้นบางชุมชนยังอาจหาแนวทางที่ลงตัว หรือเหมาะสมสำหรับชุมชนตนเองไม่ได้ จึงปรากฏในรูปของความขัดแย้งระหว่างผู้นำอยู่

3. องค์กรชาวบ้าน

และการพัฒนาเครือข่ายในการจัดการป่า

แม้กลุ่มผู้นำต่าง ๆ ในทุกหมู่บ้านกรณีศึกษาจะมีความขัดแย้งกัน แต่ก็ปรากฏว่า เมื่อจำเป็นต้องรักษาผลประโยชน์ของชุมชน คณะกรรมการหมู่บ้านจะทำหน้าที่เป็นองค์กรจัดการป่าได้อย่างดี ยกเว้นกรณีของบ้านเมืองงามที่มีกรรมการป่าชุมชนแยกต่างหากจากคณะกรรมการหมู่บ้าน ที่เป็นเช่นนี้เพราะปัญหาที่เผชิญหน้าป่าชุมชนในปัจจุบันจะมาจากภายนอกมากขึ้น ดังนั้นองค์กรตามธรรมชาติของชาวบ้านเริ่มจะมีบทบาทจำกัด ขณะที่ชาวบ้านจะหันไปเน้นบทบาทของคณะกรรมการหมู่บ้าน ซึ่งเป็นองค์กรชาวบ้านที่เป็นทางการมากขึ้น เพราะเป็นที่ยอมรับของราชการมากกว่า ทำให้สามารถประสานงานกับหน่วยงานภายนอกต่าง ๆ ได้ดี

นอกจากคณะกรรมการหมู่บ้านแล้ว บางชุมชนยังพยายามจะผลักดันให้สภาตำบลมีบทบาทในการรักษาป่ามากขึ้น เช่น บ้านเมืองงามกับสภาตำบลท่าตอน และบ้านป่าลันกับสภาตำบลปงน้อย เพราะมีปัญหาหลายประการที่องค์กรชุมชนแก้ไม่ได้ โดยเฉพาะปัญหาในการกำหนดเขตป่า และการลุกล้ำโดยบุคคลภายนอกเมื่อเกิดปัญหาระหว่างชุมชนหรือกับผู้มิมีสิทธิพลภายนอกชุมชนก็ดี ชาวบ้านจะพยายามให้สภาตำบลเข้ามาแก้ปัญหา หรืออย่างน้อยก็มีส่วนร่วมรับรู้ปัญหาเพื่อเป็นการสร้างความชอบธรรมให้การแก้ปัญหา และช่วยในการต่อรองกับรัฐให้สนับสนุนการรักษาป่าของชุมชน เช่น ในกรณีที่ชาวบ้านเมืองงามจับไม้เถื่อนที่เจ้าหน้าที่ตำรวจแอบเข้ามาตัดในป่าชุมชนของหมู่บ้านได้ ชาวบ้านก็รีบแจ้งสภาตำบลทันทีเพราะกลัวอิทธิพลของเจ้าหน้าที่ตำรวจ จึงได้ให้สภาตำบลเข้ามาช่วยแก้ปัญหาและต่อรองกับหน่วยราชการ หลังจากนั้นจึงไปแจ้งทางอำเภอ ทำให้ทางอำเภอต้องเข้ามาดำเนินการสอบสวน

จากการที่ต้องเผชิญกับปัญหาที่เกี่ยวข้องพันกับผู้มิมีสิทธิพลภายนอกชุมชน ทำให้องค์กรชาวบ้านจำเป็นต้องหาแรงสนับสนุนจากแหล่งต่าง ๆ เพื่อการต่อรองกับรัฐ ให้เข้ามาช่วยแก้ปัญหา นอกจากสภาตำบลแล้ว หมู่บ้านในกรณีศึกษาได้มีการพัฒนาความสัมพันธ์กับชุมชนใกล้เคียง เพื่อสร้างเป็นเครือข่ายที่สามารถเพิ่มพลังในการต่อรองให้มากขึ้น เครือข่ายเหล่านี้มีลักษณะการรวมตัว

แตกต่างกันหลายแบบ

ในพื้นที่บ้านน้ำไคร้ ได้มีความพยายามจะประสานเครือข่ายระหว่างชุมชนที่อาศัยป่าที่อยู่รอบ ๆ ชายขอบอุทยานดอยภูคา ที่กำลังอยู่ในระหว่างการดำเนินการประกาศเป็นอุทยาน ครอบคลุม 3 ตำบลคือ ตำบลยม อำเภอท่าวังผา ตำบลวอนและตำบลศิลาเพชร อำเภอปัว จังหวัดน่าน ชุมชนเหล่านี้มีพื้นที่ป่าต้นน้ำและป่าใช้สอยติดต่อกันเป็นแนวยาว ทำให้เกิดปัญหาแย่งชิงทรัพยากรระหว่างชุมชน (ดูแผนที่ 6.1) การประสานเครือข่าย จึงเป็นความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาลักษณะนี้ ขณะเดียวกันก็เพื่อต่อรองกับรัฐให้ยอมรับป่าชุมชน ที่มีพื้นที่ตกอยู่ในเขตอุทยาน

ในพื้นที่บ้านแม่หาร เครือข่ายเกิดจากการรวมตัวของชุมชนในลุ่มน้ำแม่หารที่ต้องการร่วมกันจัดการปัญหาการใช้น้ำและการใช้ป่าใช้สอย (ดูแผนที่ 6.2) เดิมทีชุมชนเหล่านี้จะร่วมกันทำพิธีเลี้ยงผีต้นน้ำด้วยกัน สำหรับบ้านแม่หารที่อยู่ติดป่าต้นน้ำจะทำหน้าที่ดูแลป่าต้นน้ำ แต่ทุกชุมชนจะใช้ป่าและใช้สอยร่วมกัน อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านอื่นมักจะลักลอบเข้ามาตัดไม้ในป่าต้นน้ำ จึงต้องมีการตกลงแก้ไขปัญหาระหว่างชุมชน เพื่อให้ชาวบ้านต่าง ๆ ยอมรับอำนาจในการจัดการป่าของแต่ละชุมชน

สำหรับชุมชนในพื้นที่บ้านเมืองงามจะรวมตัวเป็นเครือข่ายในสภาตำบลท่าตอน เพื่อสร้างพลังต่อรองกับรัฐให้เข้ามาช่วยแก้ปัญหา ซึ่งมักจะเกี่ยวข้องกับผู้มีอิทธิพลทั้งทางธุรกิจที่เข้ามากว้านซื้อที่ดิน และแอบผันน้ำเข้าสวนของตน และเจ้าหน้าที่รัฐที่เข้ามาลักลอบตัดไม้ (ดูแผนที่ 6.3) ชาวบ้านส่วนหนึ่งต้องขัดแย้งกับนายทุนที่มาซื้อที่ดินเชิงเขาปิดกั้นทางน้ำและไม่ให้ชาวบ้านเข้าไปใช้ป่าทำให้ชาวบ้านเดือดร้อน จึงต้องการต่อรองให้รัฐเข้ามาช่วยแก้ปัญหา

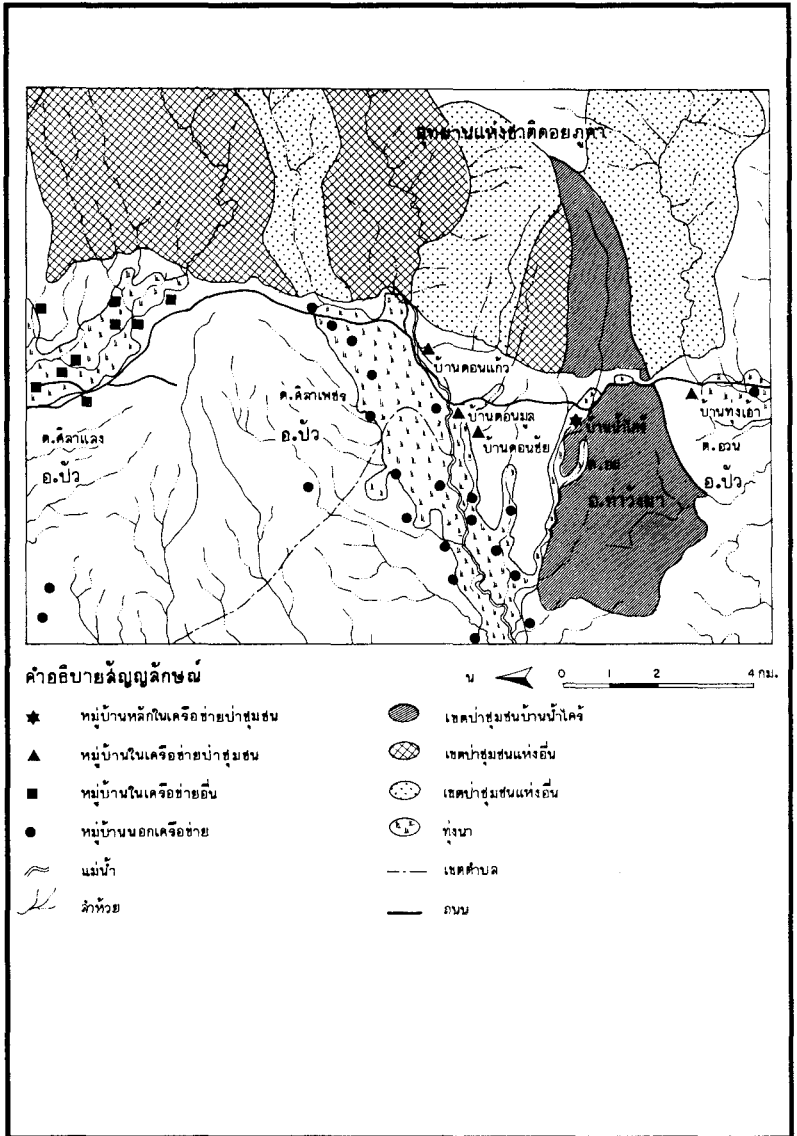
ในพื้นที่บ้านปลาลัน เดิมมีความพยายามจะสร้างเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านชาวอีสานอพยพด้วยกัน แต่ต่อมาพบว่ามีปัญหาเกี่ยวกับชุมชนที่ใช้ป่าร่วมกันรอบ ๆ ภูเขา ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนพื้นเมืองภาคเหนือ ดังนั้นชาวบ้านจึงหันมาสนใจเครือข่ายของชุมชนที่อยู่รอบดอยนี้แทน (ดูแผนที่ 6.4) เพราะมีปัญหาการบุกรุกพื้นที่ และลักลอบตัดไม้ในเขตบ้านอื่นอยู่เสมอ เป้าหมายหลักของเครือข่ายนี้ก็คือ การกำหนดเขตป่าของแต่ละชุมชนให้ชัดเจนและร่วมกันตัดสินใจปัญหาการบุกรุก โดยไม่ใช้กฎของบ้านใดบ้านหนึ่งเป็นเกณฑ์ แต่จะอาศัยการเจรจา

ต่อรองกันเพื่อให้สามารถแก้ไขปัญหาได้ดีขึ้น นอกจากนั้นเครือข่ายยังจะเพิ่มอำนาจต่อรองกับนายทุนที่กำลังเข้ามากว้านซื้อที่ดินในบริเวณใกล้เคียง ไม่ให้บุกรุกที่ป่า และผันน้ำจากคอยไปใช้เฉพาะที่ดินส่วนตัว ชาวบ้านยังต้องการต่อรองกับเจ้าหน้าที่รัฐที่เข้ามาจับรดไถที่ไร่และชาวบ้านตัดไม้ ชาวบ้านต้องการแก้ไขปัญหาการตัดไม้เอง เพราะสามารถรู้ความต้องการที่แท้จริง และป้องกันไม่ให้เกิดการลักลอบตัดไม้ขาย

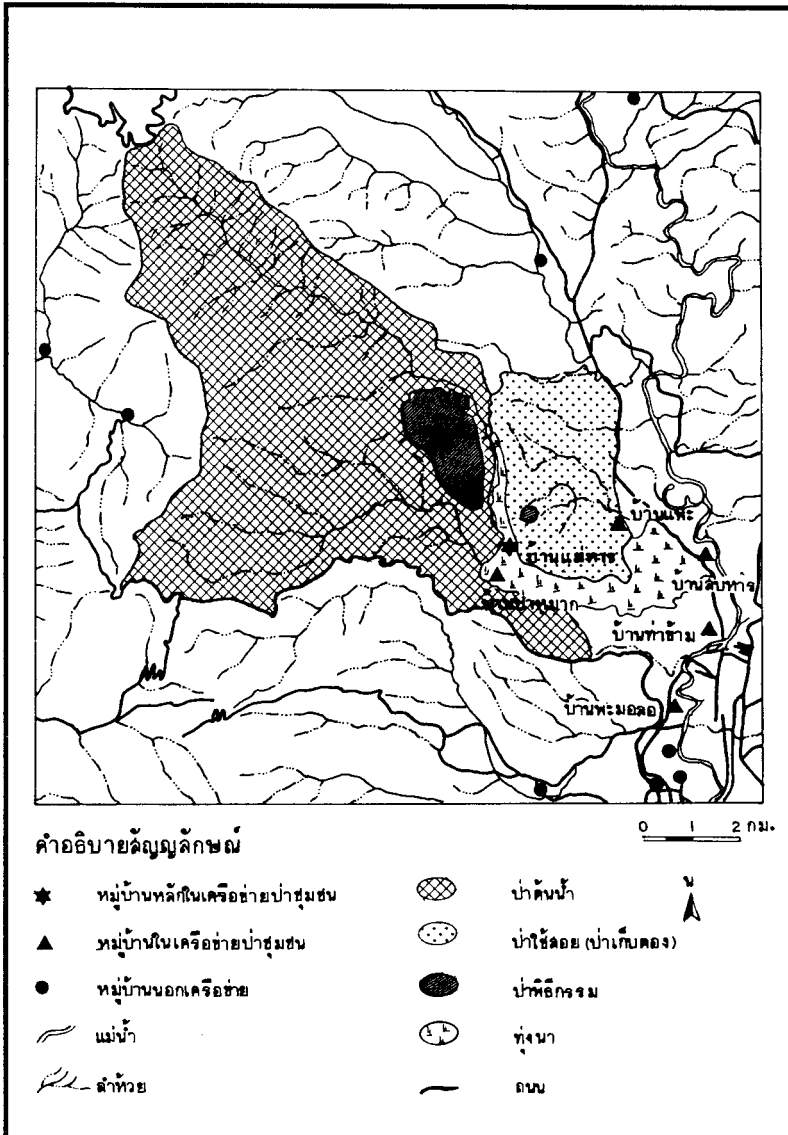
แผนที่ 6.1

เครือข่ายป่าชุมชนชายขอบอุทยานแห่งชาติดอยภูกา จ.น่าน

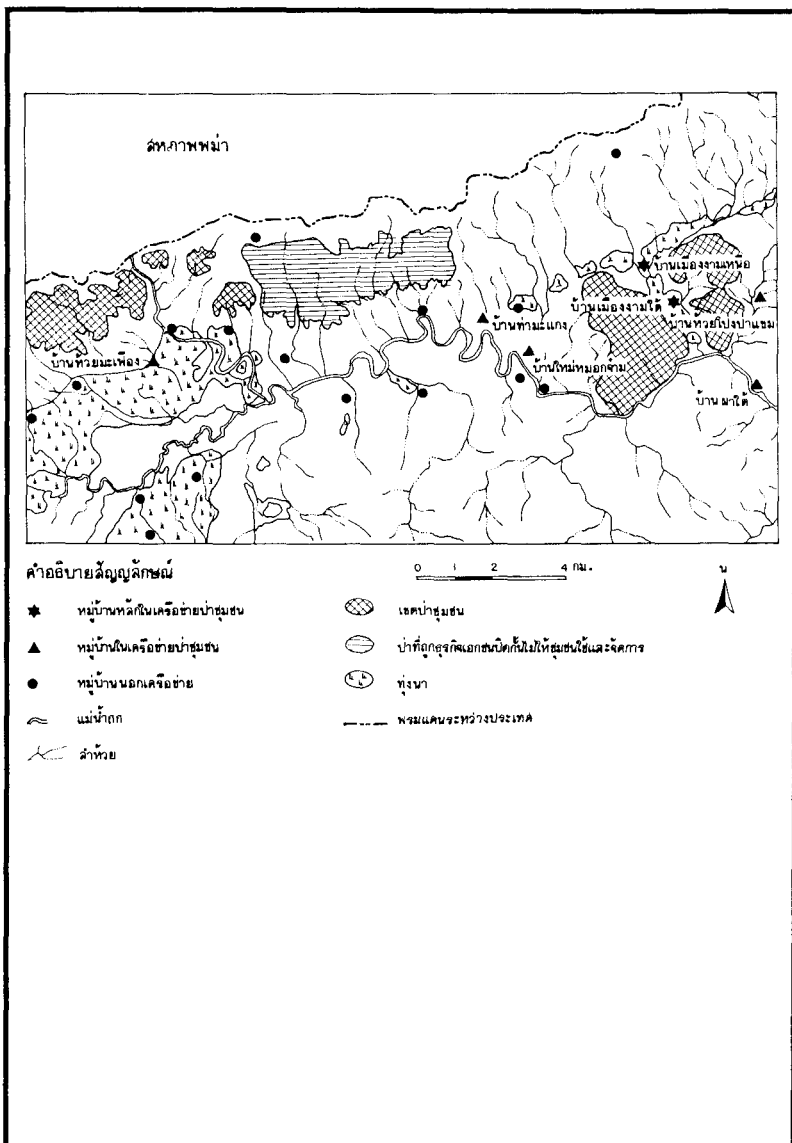
แผนที่ 6.2

เครือข่ายป่าชุมชนในลุ่มน้ำแม่หาร อ.แม่สะเรียง จ.แม่ฮ่องสอน

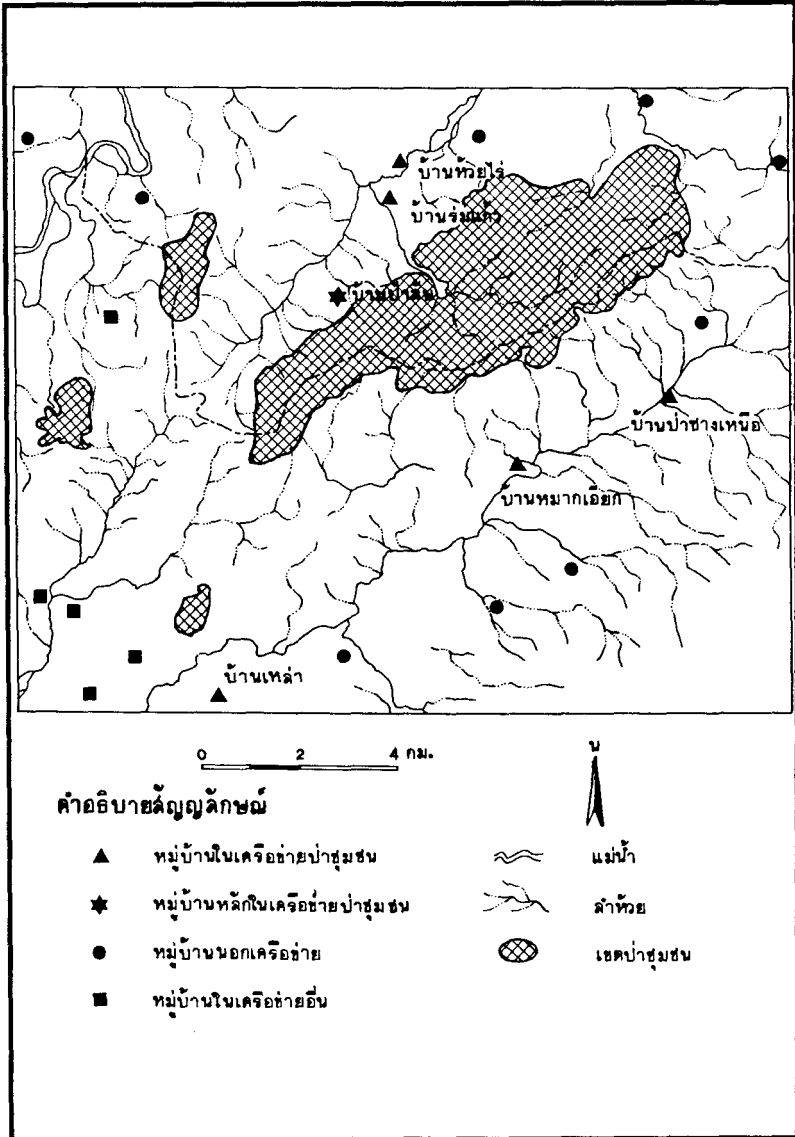
แผนที่ 6.3

เครือข่ายป่าชุมชนใน ต. ท่าคอน อ.แม่เมาะ จ.เชียงใหม่

แผนที่ 6.4

เครือข่ายป่าชุมชน ค.ปงน้อย อ.แม่จัน
และ ค.ป่าซาง อ.เวียงชัย จ.เชียงราย

๗
๗

ศักยภาพของชาวบ้าน

ในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง

แม้ว่าป่าชุมชนในภาคเหนือจะเป็นรูปแบบของการควบคุม และจัดการป่าตามประเพณีของท้องถิ่นที่มีประสิทธิภาพมาเป็นเวลานานในประวัติศาสตร์ แต่ปัจจุบันพบว่าต้องเผชิญกับปัญหาความขัดแย้งต่าง ๆ ของยุคแย้งชิงทรัพยากรอันมีสาเหตุพื้นฐานอยู่ในลักษณะที่ขัดแย้งกันในโครงสร้างทางการเมืองและเศรษฐกิจ ที่เป็นผลพวงของกระบวนการพัฒนาอย่างไม่สมดุล ในด้านหนึ่ง การที่รัฐเน้นความสำคัญของการพัฒนาอุตสาหกรรม ทำให้เกษตรกรเสียเปรียบในระบบตลาด ชาวบ้านส่วนหนึ่งต้องยากจนลง และถูกกีดกันให้ต้องใช้ทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้น ในอีกด้านหนึ่ง การเปิดโอกาสให้ภาคธุรกิจเอกชนมีสิทธิตามกฎหมายในการใช้ทรัพยากรที่เคยเป็นแหล่งทำมาหากินของชาวบ้านที่ยากจน ทำให้เกิดการแย่งชิงการใช้ป่าระหว่างชาวบ้านกับนักพัฒนาที่ดิน มีผลให้เกิดการบุกรุกที่ป่าและการตัดไม้เถื่อน โดยที่ฝ่ายธุรกิจได้รับประโยชน์มากกว่าคนจน ในทางการเมืองปรากฏว่า นักพัฒนาที่ดินได้รับสัมปทานจากรัฐให้ใช้ประโยชน์จากป่า เพื่อการพัฒนาอุตสาหกรรม ขณะที่คนยากจนกลับไม่ได้รับการปกป้องคุ้มครองทางกฎหมายให้อุรักษ์ป่าของพวกเขา ทั้ง ๆ ที่รัฐแสดงท่าทีอย่างชัดเจนว่า สนับสนุนนโยบายการอนุรักษ์ป่า

การศึกษาในบทนี้ต้องการค้นหาว่า ภายใต้สถานการณ์ของยุคแย้งชิงทรัพยากรในปัจจุบัน การรักษาป่าชุมชนตามประเพณีในภาคเหนือ ต้อง

เผชิญกับปัญหาความขัดแย้งที่ปรากฏเป็นรูปธรรมในระดับชุมชนในลักษณะอย่างไรบ้าง และอะไรคือสาเหตุหลักของปัญหา ชาวบ้านมีศักยภาพมากน้อยเพียงใดในการจัดการกับปัญหาเหล่านั้น ประเพณีท้องถิ่นที่เคยเป็นหลักการพื้นฐานในการแก้ปัญหา ยังคงมีบทบาทอยู่หรือไม่ หรือมีข้อจำกัดอย่างไรบ้าง หากประเพณีท้องถิ่นมีข้อจำกัดแล้ว ชาวบ้านต้องปรับตัวอย่างไร เพื่อแก้ไขปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นใหม่ในปัจจุบัน

1. พื้นฐานของความขัดแย้งในการรักษาป่าชุมชน

สังคมภาคเหนือในปัจจุบันนี้ได้เข้าสู่ยุคแห่งชิงทรัพย์การอย่างชัดเจน เพราะป่าซึ่งเคยถือว่าเป็นพื้นที่สำหรับคนยากคนจนได้กลายเป็นที่ต้องการของหลายฝ่ายด้วยกันคือ รัฐ เจ้าหน้าที่ของรัฐและผู้มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจ ชุมชน และชาวบ้านกลุ่มต่าง ๆ ทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งขึ้นในระดับท้องถิ่น 4 ลักษณะคือ ความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐ ความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับผู้มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจ ความขัดแย้งระหว่างชุมชนใกล้เคียง และความขัดแย้งภายในชุมชน

ลักษณะแรก ความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐ มักเกิดจากปัญหาในแนวทางการปฏิบัติตามนโยบายที่ขัดแย้งกันเอง 2 ประการคือ ประการแรก รัฐพยายามยึดทรัพย์การป่าคืนจากชาวบ้าน โดยอ้างว่าเพื่อการอนุรักษ์ เช่น การปลูกป่า และการประกาศเป็นอุทยานแห่งชาติ ซึ่งขัดกับนโยบายการให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการรักษาป่า ในพื้นที่กรณีศึกษาไม่มีปัญหาการบังคับชาวบ้านให้อพยพย้ายถิ่นออกจากป่าอนุรักษ์ ในโครงการจัดสรรที่ทำกินในเขตป่าสงวนเสื่อมโทรม ดังที่ปรากฏเป็นปัญหาในภาคอีสาน แต่ก็มีชาวบ้านถูกบังคับให้ย้ายออกจากป่าอนุรักษ์ในภาคเหนือด้วยเช่นกัน ส่วนมากจะเป็นชาวเขา ประการที่สอง เจ้าหน้าที่ของรัฐเข้มงวดกวดขันการใช้ประโยชน์จากป่า ขณะที่รัฐมีนโยบายส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์เพื่อการส่งออก ปัญหาทั้ง 2 ประการนี้ บางครั้งก่อให้เกิดความขัดแย้งรุนแรงระหว่างชุมชนกับรัฐ ส่วนหนึ่งเพราะมีลักษณะเป็นการเลือกปฏิบัติ โดยเลือกใช้นโยบายอนุรักษ์เฉพาะกับชาวบ้าน เช่นจับชาวบ้านปลูกพืชไร่นาในเขตป่าสงวน แต่อนุญาตให้ธุรกิจเอกชนเข้าป่า

สงวนทำสวนไม้โตเร็วขาย

ความขัดแย้งในลักษณะแรกเห็นได้ชัดเจนในกรณีของบ้านน้ำไคร้ เมื่อเจ้าหน้าที่ป่าไม้ได้เข้ามายึดที่ป่าใช้สอย และป่าที่เป็นไร่เหล่าเก่าของชาวบ้านไปปลูกป่าประมาณ 100 ไร่ ในปี พ.ศ.2530 โดยตัดต้นไม้อายุ 5 ปีกว่าทิ้งแล้วปลูกต้นไม้ที่แปลกปลอมจากสภาพป่าในแถบนั้นแทนที่ ต่อมาต้นไม้ที่ปลูกก็ตายเพราะขาดการดูแล กลายเป็นที่รกร้างว่างเปล่า ทั้งๆ ที่ชาวบ้านเคยใช้เป็นที่ทำอาหาร ชาวบ้านจึงได้ฟ้องทางอำเภอเรียกร้องให้ชดใช้ค่าที่ดินที่เจ้าหน้าที่ยึดไป แต่เรื่องก็เงียบหายไป สร้างความไม่พอใจให้กับชาวบ้านมาก เพราะที่ป่านั้นชาวบ้านเคยใช้มาหลายชั่วอายุคนแล้ว แม้ว่าในภายหลังจะถูกประกาศเป็นป่าสงวนก็ตาม แต่ชาวบ้านก็ยังถือว่ามีสิทธิการใช้ตามประเพณีอยู่ ทั้งที่ป่าใช้สอยของชุมชนและที่ไร่เหล่าในระบบไร่หมุนเวียน

นอกจากนั้นชาวบ้านน้ำไคร้ยังไม่พอใจเจ้าหน้าที่ตำรวจ ที่มากวดขันจับกุมชาวบ้านตัดไม้ แทนที่จะปล่อยให้คณะกรรมการป่าชุมชนจัดการปรับกันเองตามประเพณี สำหรับชาวบ้านปาลันนั้นไม่พอใจเจ้าหน้าที่ของรัฐที่มักจะเข้ามาขู่ว่าจะจับชาวบ้านที่ทำไร่และจับเจ้าของรถไถที่มารับจ้างไถที่ไร่ให้ชาวบ้านไปปรับ ทั้งๆ ที่ชาวบ้านทำไร่ตามที่รัฐส่งเสริมมาตั้งแต่ก่อนประกาศเป็นป่าสงวน กรณีของบ้านเมืองงามนั้นต่างจากที่อื่นๆ ตรงที่ไม่มีปัญหาขัดแย้งกับรัฐโดยตรง ทั้งนี้ อาจจะเป็นเพราะเป็นหมู่บ้านชายแดน ที่รัฐต้องการให้อยู่ดูแลพื้นที่ก็เป็นได้

ในอนาคตอันใกล้นี้ ชาวบ้านน้ำไคร้และชาวบ้านแม่หารคงจะต้องเผชิญหน้ากับรัฐอีก เพราะรัฐกำลังดำเนินการประกาศให้พื้นที่ป่าชุมชนของทั้งสองบ้านเป็นอุทยานแห่งชาติ แม้ว่าชาวบ้านจะได้รักษาป่ามาอย่างดีในระยะเวลาที่ยาวนาน และช่วยให้ป่ารอดพ้นจากการทำไม้สัมปทาน แต่รัฐก็กำลังจะแย่งไปอนุรักษ์เอง ทั้งๆ ที่รัฐมีนโยบายที่จะให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ จึงทำให้ชาวบ้านไม่แน่ใจว่ารัฐมีความจริงใจต่อการอนุรักษ์ป่าแท้จริงหรือไม่ เพราะชาวบ้านเริ่มวิตกแล้วว่า เจ้าหน้าที่จะไม่สามารถรักษาป่าที่เป็นต้นน้ำของพวกเขาได้ เพราะเห็นตัวอย่างปัญหา การเสื่อมโทรมของธรรมชาติของป่าอุทยานในที่อื่นๆ ดังนั้นนโยบายนี้อาจจะมีผลต่อการบั่นทอนศักยภาพและจิตใจในการรักษาป่าของชาวบ้านลง ซึ่งจะขัดกับนโยบายที่รัฐพยายามประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนรักษาป่า แต่ในขณะที่ประชาชนมีประเพณีในการ

รักษาป่าอย่างเป็นทางการและมีประสิทธิภาพในรูปของป่าชุมชน นอกจากรัฐจะไม่ให้การรับรองและสนับสนุนแล้ว ยังจะบั่นทอนความสามารถดังกล่าวของชาวบ้านอีกด้วย

พื้นฐานของปัญหาความขัดแย้งดังกล่าวข้างต้น มีที่มาจากมุมมองที่แตกต่างกันระหว่างรัฐและชาวบ้านในประเด็นสำคัญ 4 ประการคือ

ประการแรก รัฐมีสมมุติฐานว่าคนกับป่าอยู่ร่วมกันอย่างสมดุลไม่ได้ จนทำให้มองเห็นว่าชาวบ้านเป็นศัตรูต่อป่า ซึ่งแนวความคิดนี้มีที่มาจากภาพของป่าในสังคมตะวันตก แต่ขัดกับข้อเท็จจริงของป่าในภาคเหนือที่มีชุมชนรักษาป่าตามประเพณีอยู่มากมาย และมีประวัติศาสตร์ที่ยาวนาน ทั้งนี้เพราะป่าฝนเขตร้อนมีความหลากหลายทางพันธุกรรมที่เหมาะสมสำหรับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนมนุษย์ ซึ่งเป็นลักษณะทั่วไปของสังคมที่มีป่าประเภทนี้ทั่วโลก และทุกแห่งก็ปรากฏว่าชุมชนอยู่ร่วมกับป่าได้อย่างดี จนกระทั่งถูกสังคมธุรกิจที่อยู่นอกป่าเข้ามาบุกรุกทำลายป่า ทำให้ดุลยภาพระหว่างชุมชนกับป่าเสียไป

ประการที่สอง รัฐยึดกฎหมายเป็นหลักในการจัดการป่าเพียงอย่างเดียว แม้ว่ากฎหมายเหล่านั้นจะเขียนขึ้นจากหลักการเรื่องสิทธิในที่ดินของรัฐชาติในสังคมตะวันตก ซึ่งเพิ่งจะถูกนำมาใช้ในประเทศไทยเมื่อร้อยปีมานี้เอง ขณะที่ในภาคเหนือมีกฎหมายและจารีตประเพณีดั้งเดิมอยู่แล้ว ที่กล่าวถึงสิทธิประเภทต่างๆ ในการถือครองที่ดิน เช่น สิทธิการใช้ และสิทธิหน้าหมู่บ้าน ดังปรากฏในกฎหมายมังรายศาสตร์ ที่มีอายุเกือบ 700 ปี นอกจากนั้นชุมชนต่างๆ ก็ยังมีจารีตที่ไม่มีลายลักษณ์อักษรอยู่อีกมากมาย แต่รัฐกลับไม่ยอมรับ ซึ่งนำไปสู่การขัดกันของประเพณีและกฎหมาย ผลที่ตามมาทำให้ป่าถูกทำลาย เพราะกฎหมายถือว่าป่าเป็นของรัฐ หรือเป็นของหลวง ชุมชนจึงไม่มีส่วนร่วมในการดูแล ขณะที่รัฐก็ไม่มีการลงมือดูแลได้ทั่วถึง

ประการที่สาม รัฐและชาวบ้านมองความหมายของป่าต่างกัน ยึดถือความหมายของป่าตามพระราชบัญญัติป่าไม้ พ.ศ. 2484 มาตรา 4 ซึ่งกำหนดว่าป่าหมายถึงที่ดินที่ยังมิได้มีบุคคลได้มาตามกฎหมายที่ดิน ทำให้ที่ดินที่เคยเป็นป่า แม้จะไม่มีต้นไม้แล้วก็ยังถือว่าเป็นป่าอยู่ แต่ชาวบ้านจะคิดว่าความเป็นเจ้าของป่าในความหมายของรัฐ หมายถึงเฉพาะเจ้าของต้นไม้เท่านั้น ส่วนที่ดินนั้นไม่ใช่ป่า เป็นของกลางที่ทุกคนมีสิทธิเข้าไปบุกเบิกจับจองได้ ในเมื่อนั้นไม่มีต้นไม้

ไปแล้ว ที่จริงความคิดของชาวบ้านไม่ได้เกิดมาอย่างล่องลอย แต่มีหลักฐานอยู่ในกฎหมายตราสามดวง และนโยบายของรัฐบางยุคบางสมัยที่ส่งเสริมให้ประชาชนกันสร้าง และขยายการผลิตเพื่อการพัฒนาประเทศ ขณะเดียวกันมุมมองของชาวบ้านก็ยังมีที่มาจากประเพณีท้องถิ่นอีกด้วย ที่จริงพื้นฐานของความขัดแย้งนี้เกิดจากการที่รัฐไม่สามารถจัดการที่ดินและป่าได้ทันต่อความรวดเร็วในการพัฒนาประเทศ เพราะรัฐมุ่งเน้นนโยบายการพัฒนาที่ไม่สมดุล ดังจะได้กล่าวถึงต่อไปในประการสุดท้าย

ประการที่สี่ คือความแตกต่างในแนวทางการพัฒนาประเทศ รัฐจะมุ่งเน้นทิศทางการพัฒนาภาคธุรกิจและอุตสาหกรรม โดยมองข้ามเศรษฐกิจแบบยังชีพของชาวบ้าน ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ ดังนั้นรัฐจึงสนับสนุนการทำสัมปทานไม้ในป่า และการปลุกสวนไม้โตเร็วเชิงพาณิชย์ แต่ขาดความสนใจในการพัฒนาศักยภาพของกรยังชีพแบบชาวบ้าน ซึ่งขึ้นอยู่กับความร่วมมือและมีอำนาจในการจัดการทรัพยากร ทำให้เกิดการพัฒนาที่ไม่สมดุล ชาวบ้านต้องยากจนลง และสูญเสียทรัพยากรให้กับภาคธุรกิจและอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นตลอดเวลา ชาวบ้านนั้นคิดว่าการพัฒนาน่าจะมีหลายทาง และที่สำคัญน่าจะมีทางเลือกให้กับประชาชนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจแตกต่างกัน การใช้ป่าเพื่อการยังชีพน่าจะเป็ทางเลือกหนึ่งของคนยากจนที่รัฐควรจะสนับสนุน เช่นเดียวกับที่เคยให้ความสำคัญกับภาคเศรษฐกิจอื่น ๆ

ลักษณะที่สอง ความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับผู้ถือสิทธิพลทางเศรษฐกิจ มักมีลักษณะเป็นการแย่งใช้ทรัพยากรป่าที่ดิน และน้ำของท้องถิ่นที่เคยใช้อยู่เดิม จนเกิดปัญหากระทบต่อการดำรงชีพของชาวบ้าน โดยผู้ถือสิทธิพลทางเศรษฐกิจจะมีกฎหมายและเจ้าหน้าที่ของรัฐสนับสนุน เช่นการได้รับสัมปทานจากรัฐ แต่ในบางครั้งอาจเป็นการแอบอ้างสิทธิหรือแอบอ้างอำนาจหน้าที่โดยมิชอบหาประโยชน์จากทรัพยากรของชุมชน ในกรณีหลังนี้ ผู้ถือสิทธิพลส่วนใหญ่อาจจะเป็นเจ้าของที่ของรัฐเอง

ในพื้นที่กรณีศึกษาพบความขัดแย้งในลักษณะนี้ทุกแห่ง และพบชัดเจนที่สุดในกรณีของการคัดค้านบริษัทสัมปทานทำไม้ ในช่วงระหว่างปี พ.ศ.2526 ถึง 2531 ทั้งที่บ้านน้ำไคร้ และบ้านแม่หาร ที่ชาวบ้านลุกขึ้นต่อต้าน เพราะกลัวว่าจะไปกระทบต่อป่าต้นน้ำของพวกเขา จนรัฐบาลได้ประกาศยกเลิกการให้

สัมปทานทำไม้ทั่วประเทศ การขัดแย้งจึงยุติลง อย่างไรก็ตามในปัจจุบัน ปรากฏว่ามีนายทุนและเจ้าหน้าที่ของรัฐใช้อำนาจหน้าที่โดยมิชอบสนับสนุนขบวนการตัดไม้เถื่อน ซึ่งพบในทุกหมู่บ้าน ในปี พ.ศ.2535 ชาวบ้านแม่หาร และชาวบ้านเมืองงามสามารถจับไม้แปรรูปของเจ้าหน้าที่ของรัฐได้แห่งละราย แต่ที่บ้านป่าสัน นายทุนยังสนับสนุนให้มีการลักลอบตัดไม้ในเขตป่าชุมชนของหมู่บ้านอยู่ เพราะมีผู้นำบางคนเป็นใจกับนายทุน ซึ่งเป็นสาเหตุให้เกิดการขัดแย้งในระหว่างชาวบ้านด้วยกันเอง

ในกรณีของบ้านเมืองงามและหมู่บ้านใกล้เคียง ยังปรากฏว่ามีความขัดแย้งกับผู้มิอทธิพลอีกประการหนึ่ง เกิดจากการที่นายทุนได้เข้ามากว้านซื้อที่ดินเป็นแปลงใหญ่ในบริเวณเชิงเขาใกล้หมู่บ้าน เพื่อทำสวนผลไม้ โดยนายทุนดึงและกักน้ำไว้ใช้ในพื้นที่ดินของตนมากจนชาวบ้านขาดแคลน หมู่บ้านใกล้เคียงบ้านป่าสันได้ลุกขึ้นคัดค้านบ้างแล้ว ส่วนที่บ้านเมืองงามชาวบ้านเริ่มไม่พอใจ นอกจากนั้นการครอบครองที่ดินผืนใหญ่ของนายทุน ซึ่งกลายเป็นอุปสรรคปิดกั้นไม่ให้ชาวบ้านหลายแห่งใกล้บ้านเมืองงามผ่านเข้าไปใช้ป่าได้ ซึ่งมีผลกระทบต่อการรักษาป่าของชาวบ้านด้วย

ความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับนายทุน มีรากเหง้ามาจากมุมมองและการเลือกปฏิบัติของรัฐที่กล่าวมาแล้ว โดยเฉพาะนโยบายที่สนับสนุนภาคธุรกิจ เอื้อประโยชน์ให้นายทุนสามารถใช้ทรัพยากรได้อย่างเต็มที่ จนเกือบไม่คำนึงถึงผลกระทบต่อสภาพแวดล้อม เพราะเจ้าหน้าที่จะไม่ค่อยเคร่งครัดกับนายทุนนัก ส่วนหนึ่งก็อาจจะเกิดจากการเกรงกลัวต่ออิทธิพล ในขณะที่ชุมชนขาดการสนับสนุนจากกฎหมายของรัฐ ที่จะปกป้องการใช้ทรัพยากรของท้องถิ่น เมื่อนายทุนไม่ยอมปฏิบัติตามจารีตท้องถิ่น ชุมชนไม่สามารถบังคับเอาผิดกับผู้มิอทธิพลที่ละเมิดสิทธิการใช้ทรัพยากรของชุมชนได้ เพราะรัฐไม่ยอมรับประเพณีที่เกี่ยวกับสิทธิหน้าหมู่ของชุมชน และไม่ยอมรับองค์กรชาวบ้านให้มีส่วนในการรักษาป่า ทำให้ชุมชนขาดอำนาจตามกฎหมาย แสดงว่าในสถานการณ์ปัจจุบัน การใช้จารีตประเพณีท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรมีข้อจำกัด ดังนั้นเมื่อมีปัญหากับนายทุน ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงมักไม่มีทางเลือกอื่น นอกจากต้องใช้วิธีการลุกขึ้นประท้วงต่อต้าน เพื่อรักษาทรัพยากรของชุมชน อย่างไรก็ตามชาวบ้านก็ได้พยายามหาทางแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยวิธีอื่น ๆ เช่นกัน ซึ่งจะได้พิจารณาต่อไป

ลักษณะที่สาม ความขัดแย้งระหว่างชุมชนใกล้เคียง จะมีลักษณะเป็นการละเมิดสิทธิการใช้ทรัพยากรระหว่างชุมชนในท้องถิ่นใกล้เคียงกัน บางชุมชนจะรักษาป่าของตน แต่ไปบุกรุกป่าของหมู่บ้านอื่น ส่วนใหญ่มักจะเป็นการลักลอบตัดไม้ ซึ่งในบางกรณีเกิดจากการขัดแย้งในการกำหนดเขตป่าชุมชนระหว่างหมู่บ้านเก่าและหมู่บ้านใหม่ แต่ในหลาย ๆ กรณีเกิดจากการไม่ยอมรับอำนาจของชุมชนในการดูแลป่า เนื่องจากความแตกต่างกันในลักษณะของที่ตั้งชุมชน โดยชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้ลำห้วยเล็ก มีน้ำน้อยจะหวงแหนป่าต้นน้ำ ขณะที่ชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้ลำห้วยใหญ่จะไม่สนใจรักษาป่านัก เพราะต้นน้ำอยู่ไกลจากหมู่บ้าน มีพื้นที่ป่ากว้างใหญ่ และไม่มีปัญหาการขาดแคลนน้ำ ชุมชนอย่างหลังจะมีปัญหาในการลักลอบตัดไม้ของหมู่บ้านข้างเคียงมาก ปัญหาลักษณะนี้จะเกิดขึ้นบ่อยครั้งที่สุดในทุกพื้นที่

ในกรณีบ้านน้ำไคร้ ซึ่งตั้งอยู่บนลำห้วยขนาดเล็ก และมีปัญหาขาดน้ำมาก จึงรักษาป่าอย่างดี แต่มักจะถูกชาวบ้านใกล้เคียงที่ไม่สนใจรักษาป่าเพราะมีลำห้วยใหญ่ ลักลอบเข้ามาตัดไม้ในป่าต้นน้ำของบ้านน้ำไคร้บ่อยครั้ง ชาวบ้านน้ำไคร้บางคนก็ไปตัดไม้ในป่าของบ้านข้างเคียง เพราะที่นั่นไม่เข้มงวดในเรื่องการรักษาป่า จึงมักเกิดความขัดแย้งกันเสมอ

สำหรับบ้านแม่หาร มีปัญหาเกี่ยวกับชุมชนใกล้เคียง ในเรื่องการแบ่งเขตควบคุมป่า เนื่องจากบ้านแม่หารตั้งอยู่ต้นน้ำและติดกับป่ามากที่สุด ทำให้หมู่บ้านที่ใช้ลำน้ำเดียวกันไม่มีป่าใช้สอยของตนเอง จึงต้องการแบ่งพื้นที่ออกจากป่าที่บ้านแม่หารเคยจัดการมาก่อน แต่ยังคงตกลงกันไม่ได้ ทำให้ยังคงมีปัญหาลักลอบตัดไม้อยู่ นอกจากนั้นบางหมู่บ้านก็เพิ่งแยกตัวไปจากบ้านแม่หาร และยังไม่ได้ตกลงแบ่งพื้นที่ป่าให้ดูแลชัดเจน ทำให้เกิดปัญหาขัดแย้งในเรื่องการใช้ป่ากันอยู่เสมอ

ในกรณีบ้านเมืองงาม แม้จะมีการแบ่งเขตการควบคุมจัดการป่ากับหมู่บ้านใกล้เคียงอย่างดีแล้วก็ตาม ชาวบ้านอื่นก็ยังเข้ามาลักลอบตัดไม้ เพราะมีต้นไม้เหลืออยู่เฉพาะที่ป่าของบ้านเมืองงาม นอกจากนั้นชาวบ้านอื่นยังลักลอบเข้ามาลอบปลูกต้นสา ซึ่งมียู่มากในเขตหมู่บ้านเพื่อเอาไปทำกระดาษสาส่งขายประเทศญี่ปุ่น

การขัดแย้งกับชุมชนใกล้เคียงเป็นปัญหาเรื้อรังมานานที่บ้านปาลัน เกิด

จากการแย่งสิทธิในการจัดการป่าผืนเดียวกัน โดยชุมชนใกล้เคียงซึ่งเป็นคนเมืองอ้างว่าเคยใช้ป่ามาก่อนที่คนอีสานบ้านป่าลันจะอพยพมาตั้งถิ่นฐาน แม้จะได้มีการตกลงแบ่งเขตกันหลายครั้งในสภาตำบล แต่ก็ปรากฏว่ายังมีการละเมิดเขตแดนเข้ามาตัดไม้อยู่เสมอ นอกจากนั้นก็ยังมีปัญหาการแบ่งน้ำกับชุมชนใกล้เคียงที่ใช้ป่าจากแหล่งเดียวกัน

แม้ว่าความขัดแย้งระหว่างชุมชน จะเป็นรูปธรรมของปัญหาการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่น แต่พื้นฐานของปัญหาส่วนใหญ่กลับมีที่มาจากอยู่ในระดับโครงสร้างภายนอกชุมชนซึ่งสืบเนื่องมาจากความขัดแย้งในลักษณะแรกกล่าวคือในด้านหนึ่งจะเกี่ยวพันกับเรื่องของทิศทางการพัฒนาที่ไม่สมดุล ได้สร้างแรงกดดันให้ชาวบ้านยากจนต้องใช้ป่าเพิ่มขึ้น ในหลายกรณีจะพบว่าชาวบ้านที่รักษาป่าชุมชนของตนเอง แต่ไปบุกรุกป่าชุมชนของหมู่บ้านอื่นจนเกิดความขัดแย้งระหว่างหมู่บ้าน ในอีกด้านหนึ่ง รัฐก็ยังไม่ได้ยอมรับให้ป่าชุมชนและคณะกรรมการป่าชุมชนมีสถานภาพตามกฎหมาย ชาวบ้านจึงไม่สามารถอาศัยกลไกทางราชการเพื่อแก้ปัญหาได้มากนัก ในกรณีที่ชาวบ้านขัดแย้งกันเอง ส่วนใหญ่จะแก้ปัญหาด้วยการปรับผู้ละเมิดตามแนวทางของกฎเกณฑ์ตามประเพณี และอาศัยหลักของการประนีประนอมมากกว่าส่งให้เจ้าหน้าที่ของรัฐดำเนินการ ซึ่งก็พบว่าในปัจจุบันประเพณีมีข้อจำกัด เพราะคณะกรรมการป่าชุมชนอาจถูกผู้เสียหายที่ถูกปรับฟ้องร้องกลับได้

ลักษณะที่สี่ ความขัดแย้งภายในชุมชน ครอบคลุมปัญหาที่สลับซับซ้อนหลายด้านด้วยกัน คือการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างกลุ่มที่มีผลประโยชน์และมีฐานะแตกต่างกัน เช่นกลุ่มมีนาจะต้องการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ แต่จะขัดแย้งกับกลุ่มที่มีผลประโยชน์จากการตัดไม้ ซึ่งมักมีฐานะยากจนและมีที่นาไม่เพียงพอ ขณะที่บางครั้งผู้ใหญ่บ้านจะเป็นผู้ค้าไม้กับนายทุนภายนอกเสียเอง ก็จะทำให้เกิดการขัดแย้งระหว่างผู้นำที่ต้องการอนุรักษ์ป่า และผู้นำที่ได้ผลประโยชน์จากภายนอกที่ไม่สนใจการอนุรักษ์ แต่ชาวบ้านต้องพึ่งพาผู้นำประเภทหลังเพราะได้ประโยชน์ แต่บางครั้งการขัดแย้งระหว่างผู้นำเป็นการแย่งชิงการนำในแนวทางการอนุรักษ์ป่าที่ต่างกัน มากกว่ามีผลประโยชน์ขัดกัน ซึ่งแสดงถึงการปรับตัวของชาวบ้านต่อสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ชาวบ้านจำเป็นต้องมีทางเลือกหลายแนวทาง

ที่บ้านน้ำไคร้ การขัดแย้งภายในชุมชนส่วนใหญ่จะเกี่ยวกับการใช้ที่ป่า โดยกลุ่มผู้นำในการอนุรักษ์พยายามควบคุมไม่ให้ชาวบ้านยากจนขายที่ไร่และตัดไม้เผาถ่านในบริเวณป่าใช้สอย ขณะเดียวกันก็มีความขัดแย้งระหว่างผู้นำ ซึ่งมีลักษณะเป็นการชิงการนำในแนวทางการอนุรักษ์ป่า แต่อาจมีผลประโยชน์แอบแฝง เพราะผู้นำฝ่ายหนึ่งเคยค้าไม้มาก่อน ที่บ้านแม่หารก็มีปัญหาทำนองเดียวกันคือ กลุ่มผู้นำพยายามให้ชาวบ้านยากจนลดพื้นที่ทำไร่ลง แต่ก็ยังมีการฝ่าฝืนเป็นประจำ เนื่องจากการจัดสรรที่ทำกินในป่าให้ชาวบ้านที่ไม่มียางไม้ลงตัว ส่วนความขัดแย้งในระหว่างผู้นำเป็นการแย่งชิงการนำในการอนุรักษ์ป่ามากกว่าการขัดผลประโยชน์ โดยเกิดจากผู้นำคนปัจจุบันหันไปสนใจหารายได้จากนอกชุมชน จนไม่มีเวลาให้กับการจัดการรักษาป่า

สำหรับบ้านเมืองงาม มีปัญหาที่เกิดจากชาวบ้านยังคงลักลอบตัดไม้ในป่าอนุรักษ์ ขณะเดียวกันกลุ่มอนุรักษ์ก็ไม่พอใจผู้นำปัจจุบันที่สนใจธุรกิจส่วนตัวมากเกินไป จนไม่มีเวลาให้กับปัญหาของหมู่บ้านเท่าที่ควร ที่สำคัญยังเกรงกลัวอิทธิพลภายนอก ที่บ้านป่าสันก็มีปัญหาทำนองเดียวกันคือการควบคุมไม่ให้ชาวบ้านขายที่ทำไร่เข้าไปในป่าต้นน้ำและการลักลอบตัดไม้ แต่ปัญหานี้ก็อยู่ที่ผู้นำบางคนร่วมกับนายทุนค้าไม้ภายนอกชุมชน ทำให้เกิดการขัดแย้งภายในชุมชนระหว่างกลุ่มทำนาที่ต้องการอนุรักษ์ป่ากับกลุ่มค้าไม้ ซึ่งเป็นอุปสรรคอย่างมากในการอนุรักษ์ป่า

ปัญหาอุปสรรคเหล่านี้เป็นปรากฏการณ์ที่มีพื้นฐานมาจากภายนอกชุมชน โดยเฉพาะนโยบายการพัฒนาของรัฐ ที่ทำให้ชุมชนต้องพึ่งพามากเกินไป เพราะนโยบายดังกล่าวไม่สนใจการพัฒนาศักยภาพในการยังชีพของชาวบ้าน ปล່อยให้ชุมชนต้องขึ้นอยู่กับกลไกของระบบตลาด จนต้องยากจนลง และสร้างแรงกดดันต่อการใช้ป่ามากขึ้น นอกจากนั้นการที่รัฐไม่รับรองสิทธิตามประเพณีในการรักษาป่า ทำให้องค์กรชาวบ้านที่รักษาป่าอ่อนแอ เพราะขาดการสนับสนุนเมื่อต้องเผชิญกับอิทธิพลภายนอกชุมชน ด้วยเหตุนี้ผู้นำบางคนจึงหันไปแสวงหาประโยชน์ส่วนตัว หรือร่วมมือกับผู้ที่มีอิทธิพล เพราะไม่สามารถที่จะปรับตัวได้โดยลำพัง ดังนั้นการแก้ไขปัญหาคือความขัดแย้งจึงไม่อาจปล่อยให้เป็นการะของชาวบ้านฝ่ายเดียว แต่ต้องเป็นความร่วมมือของพลังทุกฝ่าย เพราะสาเหตุไม่ได้มีอยู่แต่เฉพาะในชุมชน แม้ว่าปรากฏการณ์อุปสรรคของปัญหาทั้งหลายจะ

รวมศูนย์อยู่ในชุมชนก็ตาม อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านได้แสดงศักยภาพในการแก้ปัญหา เท่าที่ทำได้ ซึ่งเห็นได้จากประสบการณ์ในการปรับตัวหลายอย่าง ดังจะได้อภิปรายต่อไป

2. การปรับตัวของชาวบ้าน ในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง

ในปัจจุบันเมื่อชาวบ้านต้องเผชิญกับปัญหาในยุคของการแข่งขันทรัพยากร ซึ่งทวีความซับซ้อนและรุนแรงมากขึ้น พบว่าประเพณีท้องถิ่นมีข้อจำกัดในการแก้ปัญหาทั้งภายในและภายนอกชุมชน แต่ชาวบ้านได้แสดงศักยภาพในการปรับตัวเพื่อแก้ปัญหา โดยการคิดค้นแนวทางในการแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งที่หลากหลาย และได้ผสมผสานวิธีการต่างๆ ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ทั้งการช่วยตัวเองและการประสานกับองค์กรภายนอก ในช่วงของการปรับตัวนี้อาจสรุปแนวทางการแก้ปัญหาออกได้ 6 รูปแบบใหญ่ ๆ คือ

รูปแบบแรก **การใช้ประเพณีและการเจรจาตกลงที่ไม่เป็นทางการ** เช่น การจับกุมผู้ละเมิดทรัพยากรและปรับไหม ซึ่งมีความยืดหยุ่น เพราะชุมชนสามารถตัดสินปัญหาได้ด้วยตัวเอง แต่เหมาะสมสำหรับการแก้ปัญหาความขัดแย้งภายในชุมชนและชุมชนใกล้เคียงเท่านั้น ในกรณีที่ใช้กับผู้มีอิทธิพลภายนอกชุมชนจะมีปัญหา เพราะจะไม่ได้รับการยอมรับ ดังนั้นหากผู้มีอิทธิพลไม่ทำการใดๆ รุนแรงแล้ว ชาวบ้านมักจะนิ่งเฉยเสีย หรือเพียงแจ้งให้เจ้าหน้าที่รับรู้เท่านั้น อย่างไรก็ตาม หลักการตามประเพณีก็มีการปรับเปลี่ยนเพื่อให้ทันกับสถานการณ์อยู่เสมอ ซึ่งมักจะใช้การประชุมตกลงกันแบบเอกฉันท์ จะไม่ใช้การลงคะแนนเสียง และหากยังตกลงไม่ได้ก็จะรอไว้ก่อน ดังจะเห็นได้จากกรณีของผู้นำบ้านน้ำไคร้ที่ถกเถียงถึงแนวทางในการอนุญาตให้ตัดไม้ในป่าชุมชนซึ่งยังไม่มีข้อยุติ แสดงว่าการใช้ประเพณีมีความยืดหยุ่นและไม่ตายตัวเหมือนกฎหมาย การใช้ประเพณีสะท้อนให้เห็นว่า ชาวบ้านต้องการแก้ปัญหาด้วยตัวเองมากกว่าที่จะปล่อยให้อำนาจจากภายนอกมากำหนด ดังนั้น หากตกลงกันตามประเพณีท้องถิ่นได้ ชาวบ้านจะไม่ยอมส่งเรื่องให้เจ้าหน้าที่ของรัฐเด็ดขาด เพราะการปฏิบัติเช่นนั้นเท่ากับแสดงว่าชุมชนไร้อำนาจ และที่สำคัญจะเป็นการ

เพิ่มปัญหา เพราะในสายตาชาวบ้านถือว่าเป็นการกระทำที่แตกหัก จึงมักไม่ทำกัน

รูปแบบที่สอง **การรวมตัวกันเคลื่อนไหวคัดค้านและต่อต้าน** มักจะใช้กับกรณีที่มีสิทธิพลจากภายนอกละเมิดทรัพยากรและจารีตชุมชน หรือการบังคับใช้กฎหมายของรัฐที่ชาวบ้านเห็นว่าไม่เป็นธรรม เช่น การต่อต้านบริษัททำไม้สัมปทาน การบุกรุกตัดไม้เถื่อนของนายทุน รวมถึงการคัดค้านนโยบายของรัฐที่กระทบต่อทรัพยากรของชุมชน เช่น การสร้างเขื่อน และการปลูกป่าทับที่ดินทำกินของชาวบ้าน นอกจากนั้นก็มีการต่อต้านและขับไล่ชาวเขาที่เข้ามาบุกรุกพื้นที่ป่า เช่นที่ บ้านน้ำไคร้

รูปแบบที่สาม **การสร้างเครือข่ายองค์กรชาวบ้านภายในท้องถิ่นหรือภายในลุ่มน้ำเดียวกัน** ในระยะแรก มีวัตถุประสงค์เพื่อวางกฎเกณฑ์และวางแผนในการจัดการทรัพยากรระหว่างชุมชน เพื่อให้รับรองกฎเกณฑ์และเขตแดนของแต่ละชุมชน โดยผ่านองค์กรท้องถิ่นต่างๆ เช่นสภาตำบล คณะกรรมการจัดการลุ่มน้ำ และเครือข่ายของระบบเหมืองฝาย เป็นต้น ในปัจจุบันแนวทางนี้ส่วนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ที่จะเพิ่มอำนาจต่อรองกับรัฐ และเสริมสร้างองค์กรชุมชนให้เข้มแข็งเพื่อยอมรับให้องค์กรชุมชนมีอำนาจในการจัดการทรัพยากรตามกฎหมาย

รูปแบบที่สี่ **การประสานงานกับรัฐ** เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับการจัดการแก้ปัญหา เพื่อให้รัฐรับรองข้อตกลงระหว่างหมู่บ้าน และเพื่อคานอำนาจผู้มีสิทธิพลที่ถูกจับกุมในการละเมิดทรัพยากรของชุมชน มีวิธีดำเนินการหลายอย่าง เช่น การแจ้งให้เจ้าหน้าที่เข้ามาร่วมรับรู้และแก้ปัญหา การร้องเรียนเจ้าหน้าที่ในกรณีที่หน่วยงานของรัฐมาละเมิดสิทธิการใช้ทรัพยากรของชาวบ้านตามประเพณี เช่นการปลูกป่าทับที่ดินทำกินของชาวบ้านน้ำไคร้ ชาวบ้านจะขอให้หน่วยราชการชดเชยค่าเสียหาย แต่มักไม่ได้รับการตอบสนองจากรัฐนัก แจ้งทางราชการให้มารับรองการปักปันเขตแดนป่าชุมชนระหว่างชุมชน และการเชิญเจ้าหน้าที่มาทำแผนที่ป่าชุมชน เพื่อให้ชาวบ้านใกล้เคียงยอมรับอาณาเขตของป่าชุมชน เป็นต้น

รูปแบบที่ห้า **การต่อรองกับรัฐ** เพื่อให้รับรองสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรตามกฎหมาย ซึ่งจะเพิ่มศักยภาพให้แก่ชุมชนในการแก้ปัญหาข้อขัดแย้งกับภายนอกได้ดีขึ้น มีวิธีดำเนินการที่แสดงถึงความพยายามที่จะปรับ

ประเพณีและการปฏิบัติที่ไม่เป็นทางการให้เป็นทางการมากขึ้น เพื่อให้ทางการยอมรับ เริ่มตั้งแต่การตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนอย่างเป็นทางการ มีการทำกฎเกณฑ์ท้องถิ่นให้เป็นลายลักษณ์อักษร ในรูปของการจัดบันทึกการตัดสินใจความผิดของคณะกรรมการชุมชน เช่นที่บ้านน้ำไคร้ และออกเป็นประกาศของชุมชนที่ชาวบ้านส่วนใหญ่เห็นชอบ การจัดอาสาสมัครออกตรวจป่า และขอเข้ารับการอบรมจากรัฐ ตลอดจนการหาช่องทางทำงานร่วมกับรัฐ เช่น การร่วมจัดโครงการปลูกป่ากับรัฐ นอกจากนี้คณะกรรมการชุมชนยังพยายามแสวงหาข้อตกลงภายในชุมชน เพื่อปรับปรุงเทคนิคและวิธีการใช้ทรัพยากร ที่แสดงให้เห็นว่าตระหนักในความสำคัญของการอนุรักษ์ เช่นการลดพื้นที่ทำไร่ในเขตต้นน้ำลง การห้ามเผาถ่าน และการทำแนวป้องกันไฟป่าเพื่อให้รัฐยอมรับบทบาทคณะกรรมการมากขึ้น

รูปแบบสุดท้ายการประสานงานกับหน่วยงานภายนอกอื่นๆ เช่นนักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน และสื่อมวลชนต่าง ๆ เพื่อเพิ่มอำนาจขององค์กรชาวบ้าน ในการต่อรองกับรัฐ และผู้มีอิทธิพลที่มีปัญหาในการแย่งใช้ทรัพยากรกับชุมชน นอกจากนี้ยังเป็นช่องทางในการแลกเปลี่ยนประสบการณ์และการเรียนรู้วิธีการแก้ปัญหาที่ชุมชนอื่นๆ เช่น องค์กรพัฒนาเอกชนได้จัดให้ชาวบ้านมาร่วมประชุมเพื่อแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนที่รัฐกำลังพิจารณาอยู่ ช่วยให้ชาวบ้านเรียนรู้ปัญหาของกฎหมายก่อนที่จะประกาศเป็นพระราชบัญญัติ ซึ่งจะมีส่วนช่วยเสริมองค์กรชาวบ้านให้เข้มแข็ง และรู้เท่าทันปัญหาที่เกิดจากความสัมพันธ์กับรัฐมากขึ้น ชาวบ้านเริ่มยอมรับบทบาทของหน่วยงานภายนอกเหล่านี้มากขึ้น ในกระบวนการแก้ไขปัญหาในระยะยาว เพราะหน่วยงานภาคเอกชนจะมีส่วนช่วยส่งเสริมความรู้ร่วมกับชาวบ้านในการวางแผนการใช้ทรัพยากร พัฒนาศักยภาพทางเศรษฐกิจ ส่งเสริมองค์กรชาวบ้านให้เข้มแข็ง และที่สำคัญช่วยเพิ่มอำนาจในการต่อรองกับรัฐ ซึ่งเป็นปัญหาที่ชาวบ้านยังขาดประสบการณ์อยู่

ในทางปฏิบัติพบว่า ในอดีตชาวบ้านจะเลือกใช้รูปแบบแรกแก้ปัญหาความขัดแย้งส่วนใหญ่ แต่เมื่อต้องเผชิญกับอำนาจภายนอกจึงจะใช้รูปแบบที่สอง ในปัจจุบันเมื่อความขัดแย้งมีความสลับซับซ้อนมากขึ้น และเป็นความขัดแย้งกับผู้มีอิทธิพลและรัฐมากขึ้น พบว่าชาวบ้านจะใช้วิธีการทุกรูปแบบอย่างผสมผสาน

กัน และมีการดำเนินการอย่างต่อเนื่อง โดยหวังที่จะแก้ปัญหาในระยะยาว ต่อกรณีที่มีปัญหาเฉพาะหน้าเกิดขึ้นในชุมชน จะพบว่าชาวบ้านก็สามารถปรับตัว และมีศักยภาพในการแก้ปัญหาได้อย่างดี

ในกรณีของการละเมิดป่าชุมชน เช่น การลักลอบทำไร่ และตัดไม้ ซึ่งพบทั่วไปในทุกชุมชน ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะยึดประเพณีเป็นหลักในการแก้ปัญหา หากผู้ละเมิดเป็นคนจากนอกรวมอยู่ในหมู่บ้าน เขาจะได้รับการพิจารณาโทษปรับสถานเบา สำหรับกรณีผู้ละเมิดเป็นคนจากนอกรวมหมู่บ้าน เขาจะได้รับการพิจารณาโทษทำนองเดียวกัน แต่ในกรณีหลังนี้ จะมีการนำเอาญาติพี่น้อง และผู้ใหญ่บ้านของผู้ละเมิดมาเป็นพยานในการรับรองว่า เขาจะไม่กระทำความผิดอีก หลักการอะลุ่มอล่วยนี้จะใช้กับกรณีผู้กระทำความผิดที่ไม่มีเจตนาจะละเมิดเพื่อเหตุผลทางการค้า เช่นขโมยตัดไม้ไปสร้างบ้าน ก็มักจะไม่เอาโทษ แต่หากเป็นการรับจ้างตัดไม้ จะลงโทษด้วยการปรับเต็มอัตรา โดยทั่วไปชาวบ้านจะยอมให้ปรับส่วนหนึ่งแสดงว่ายอมรับกฎเกณฑ์ของชุมชนแม้ไม่ใช่บ้านของตนเอง แต่อีกส่วนหนึ่งเกิดจากกลัวว่าจะถูกส่งให้เจ้าหน้าที่ดำเนินการซึ่งจะมีโทษหนักกว่า อย่างไรก็ตามการป่าชุมชนกลัวว่าผู้ถูปรับอาจฟ้องร้องกลับภายหลังได้ เพราะกรรมการป่าชุมชนไม่มีอำนาจตามกฎหมาย

ในกรณีที่ผู้ลักลอบตัดไม้เป็นผู้มีอิทธิพลหรือเป็นเจ้าของที่ดินของรัฐเอง ดังตัวอย่างที่เกิดขึ้นที่บ้านเมืองงามและบ้านแม่หารในปี พ.ศ.2535 นี้ ปรากฏว่าเมื่อชาวบ้านจับไม้ของกลางได้แล้วจะประสานงานกับกำนัน และไปแจ้งเจ้าหน้าที่อำเภอและหน่วยป่าไม้ให้รับทราบ เพราะกลัวอิทธิพลของผู้ละเมิด ดังจะเห็นว่าชาวบ้านจะไม่พยายามเอาเป็นเอาตายกับผู้ผิด แม้ว่าจับตัวได้ เพียงแต่จะยึดไม้ของกลางไว้ใช้ประโยชน์ในชุมชน โดยแบ่งให้เจ้าหน้าที่ไปเพื่อประโยชน์ในการดำเนินคดีบ้างเพียงบางส่วน ที่เป็นเช่นนี้เพราะชาวบ้านหวังผลระยะยาวในการต่อรองกับรัฐให้ยอมรับองค์กรชาวบ้านว่าจัดการดูแลทรัพยากรเองได้

ในกรณีที่เป็นความขัดแย้งระหว่างหมู่บ้าน เช่น เรื่องของเขตป่าชาวบ้านมักจะใช้การประชุมหมู่บ้านใกล้เคียง เพื่อแจ้งให้ทราบแนวเขตป่าของกันและกัน ปัจจุบันหันมาทำผ่านสภาตำบลมากขึ้น ซึ่งจะมีผลให้เกิดการกำหนดกฎเกณฑ์ใหม่ หากสภาตำบลไม่สามารถหาข้อยุติได้ ชาวบ้านจึงจะขอให้ทางอำเภอมาช่วยไกล่เกลี่ย เช่น ในกรณีความขัดแย้งที่บ้านปาลัน ระหว่างสอง

หมู่บ้านที่มีวัฒนธรรมต่างกัน นอกจากนั้นชาวบ้านยังใช้วิธีการทำงานร่วมกับเจ้าหน้าที่ ในลักษณะของการเป็นอาสาสมัคร และขอความช่วยเหลือจากเจ้าหน้าที่ให้รับรองขอบเขตของป่า เช่นชาวบ้านกรณีศึกษาที่เชียงรายจ้างเจ้าหน้าที่ป่าไม้ทำรังวัดแผนที่ป่าอนุรักษ์ของชุมชน

ในปัจจุบันพบว่า ผู้ละเมิดป่าชุมชนมักจะเป็นผู้นำชุมชนเอง เช่น กำนันและผู้ใหญ่บ้าน กรณีเช่นนี้ชาวบ้านจะพยายามขับไล่ออกจากตำแหน่ง หากผู้กระทำผิดเป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐ หรือนายทุน ชาวบ้านจะแจ้งให้สภาตำบลและทางอำเภอทราบ เพื่อปกป้องกรรมการป่าชุมชนที่จับกุม ในกรณีที่ผู้บุกรุกไม่ยอมรับกฎเกณฑ์การปรับของชาวบ้านและยังละเมิดอยู่ ชาวบ้านจะรายงานให้หน่วยงานราชการระดับสูงขึ้นไป แต่ในกรณีที่หน่วยราชการปกป้องผู้กระทำผิด ชาวบ้านจะลุกขึ้นประท้วง ซึ่งจะมีการสร้างเครือข่ายทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับชาติ ในภาคเหนือปรากฏว่ามีการประท้วงเกิดขึ้นหลายครั้ง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความรุนแรงของปัญหาที่กำลังเผชิญหน้าป่าชุมชน การแก้ไขปัญหาลเหล่านี้จึงขึ้นอยู่กับ การส่งเสริมความเข้มแข็งขององค์กรป่าชุมชน ด้วยการให้มีสถานภาพและความชอบธรรมตามกฎหมาย

จะเห็นได้ว่าแนวโน้มของชาวบ้านในการแก้ปัญหาความขัดแย้ง จะมุ่งเน้นในเรื่องการแก้ไขปัญหาระยะยาว ซึ่งทำให้ชาวบ้านต้องประสานงาน และต่อรองกับหน่วยงานของรัฐมากขึ้น ในลักษณะเช่นนี้ชาวบ้านเองยังขาดประสบการณ์ความรู้ และอำนาจต่อรองอยู่บ้าง ดังนั้นบทบาทของการสร้างเครือข่ายกิติการประสานงานกับหน่วยงานภายนอกภาคเอกชนกิติ จะมีส่วนช่วยเสริมสิ่งที่ชาวบ้านยังขาดอยู่ได้ ชาวบ้านเองนั้นเข้าใจแนวทางเช่นนี้เป็นอย่างดี เพราะด้วยการประสานงานและต่อรองอย่างต่อเนื่องเท่านั้น องค์กรของชุมชนจึงจะได้รับการยอมรับตามกฎหมายให้มีอำนาจในการจัดการทรัพยากรของตนเองอย่างแท้จริงได้ และเมื่อถึงเวลานั้นชาวบ้านจะสามารถแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งส่วนใหญ่ได้ด้วยตนเอง ในปัจจุบันชาวบ้านต้องอาศัยความร่วมมือกับทุกฝ่าย เท่าที่จะเป็นไปได้ในการปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรในยุคของการแย่งชิงทรัพยากร ซึ่งได้สร้างปัญหามากมายต่อทรัพยากรของชาวบ้านดังกล่าวมาแล้ว

บทที่ 8

สรุปปัญหาข้อถกเถียง และข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. ความนำ

เจตนารมณ์ของงานวิจัยนี้มีใช่เป็นการศึกษาหาข้อสรุปแนะนำเชิงนโยบายต่อฝ่ายรัฐ แต่ฝ่ายเดียวเท่านั้น แท้จริงแล้วต้องการเสนอข้อมูลและความคิดเห็นให้กับสาธารณชนทั่วไป องค์กรพัฒนาเอกชนและชาวบ้านทั่วไปมากกว่า ดังนั้นข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย ในที่นี้จึงมีนัยเพื่อให้เกิดขบวนการเรียกร้องสิทธิในการจัดการทรัพยากรให้แก่ชุมชน ด้วยเหตุนี้ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายจึงมีลักษณะที่จับประเด็นในหลักการเป็นสำคัญ

ปัญหาป่าไม้เป็นปัญหาหนึ่งของปัญหาการขาดแคลนทรัพยากร (resource scarcity) และการจัดการทรัพยากร (resource management) เป็นปัญหาที่มีโซ่ปัญหาโดคๆ ด้วยตัวของมันเอง แต่เป็นปัญหาในระดับโครงสร้างสังคม จึงมีลักษณะที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างต่างๆ เช่น โครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง การปกครองบริหาร กฎหมาย สังคม วัฒนธรรมและระบบนิเวศ ด้วยเหตุนี้ การทำความเข้าใจปัญหาป่าชุมชนเพื่อกำหนดนโยบายที่ดี หรือเพื่อตัดสินใจในระดับสูงก็ดี ผู้ที่เกี่ยวข้องจำเป็นจะต้องมีความเข้าใจการวิเคราะห์ปัญหาในระดับโครงสร้าง มิใช่ติดยึดอยู่กับปรากฏการณ์ของปัญหา กล่าวให้เป็นรูปธรรมคือการที่หน่วยราชการของรัฐวิเคราะห์ว่า สาเหตุของการตัดไม้ทำลายป่าหรือ

การลดลงของพื้นที่ป่า เกิดจากการทำไร่เลื่อนลอยของชาวเขากิติ การตัดฟันป่า เพื่อเปิดเป็นที่ทำกินกิติ การลักลอบตัดไม้ทำลายป่าอย่างผิดกฎหมายกิติ ความจริงแล้วล้วนแต่ไม่ใช่สาเหตุของการทำลายป่าหรือการลดลงของพื้นที่ป่า สิ่งที่ระบุมาต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนแต่เป็นปรากฏการณ์หรือผลพวงที่เป็นรูปธรรม ของนโยบายการพัฒนาประเทศ หรือพูดให้แคบเข้าคือนโยบายการจัดการ ทรัพยากรที่ผิดพลาดนั่นเอง

เพื่อที่จะเข้าใจต้นตอหรือสาเหตุที่แท้จริงของการลดลงของพื้นที่ป่าและ ปัญหาต่อเนื่องต่าง ๆ ที่ตามมา ผู้มีหน้าที่กำหนดและตัดสินใจในระดับ นโยบายจะต้องมีกรอบคิด (conceptual framework) ที่เป็นระบบ

2. กรอบคิด (conceptual framework) สำหรับการจัดการทรัพยากร

ปัญหาการขาดแคลนทรัพยากร(resource scarcity) และการจัดการ ทรัพยากร (resource management) ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของป่า ที่ดิน น้ำ แห้งแล้ง แหล่งประมงและอื่น ๆ เป็นปัญหาที่ผู้มีหน้าที่ในการกำหนดนโยบายกิติ ผู้มีหน้าที่ในการตัดสินใจในการใช้หรือไม่ใช้นโยบายกิติ รวมทั้งองค์กรพัฒนา เอกชน จำเป็นจะต้องมีกรอบทางทฤษฎี หรือกรอบแนวคิดในการทำความเข้าใจ วิเคราะห์ปัญหาและจัดทำนโยบาย หากไม่มีกรอบแนวคิดที่ถูกต้องและเป็นระบบแล้ว ก็ย่อมไม่อาจกำหนดนโยบายที่ถูกต้องชัดเจน รอบคอบ มีประสิทธิภาพ และประสิทธิผลได้

หลักการจัดการทรัพยากรโดยปกติแล้วจะต้องคำนึงถึงองค์ประกอบหลัก ๆ อยู่สามองค์ประกอบคือ 1. จำนวนประชากร 2. ปริมาณทรัพยากร และ 3. ระบบ เศรษฐกิจการเมือง กฎหมาย สังคม วัฒนธรรม ที่จำนวนประชากรและ ปริมาณทรัพยากรดำรงอยู่

1) จำนวนประชากร เป็นที่ทราบกันดีว่าจำนวนประชากรของประเทศไทยได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว มีจำนวนใกล้เคียง 60 ล้านคนในปัจจุบัน ประเด็น สำคัญคือ ประชากรส่วนใหญ่ยังต้องดำรงชีพด้วยการเกษตร ความหวังที่รัฐจะ สร้างภาคอุตสาหกรรมขึ้นมารองรับประชากรที่เพิ่มขึ้นไม่บรรลุผล อย่างน้อยที่

สุดกิในขณะนี้

2) ปริมาณทรัพยากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ดินในประเทศไทยมีอยู่เท่าเดิม มิได้มีการขยายออกไปแต่ประการใด นอกจากนั้นประเด็นปัญหาสำคัญคือรัฐเท่าที่ผ่านมายังไม่สามารถจัดให้มีการจัดระบบการถือครองที่ดินใหม่ให้เหมาะสม และสอดคล้องกับจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นมาได้

3) ระบบเศรษฐกิจ การเมือง การบริหาร กฎหมาย สังคมและระบบนิเวศ ในช่วง 3 ทศวรรษเศษที่ผ่านมา เศรษฐกิจของประเทศเติบโตขึ้นมาบนฐานของการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร โดยเฉพาะการขยายพื้นที่เพาะปลูกเป็นหลัก แต่ประเด็นที่น่าจะให้ความสนใจเป็นพิเศษคือ ธุรกิจการเกษตร (agri-business) เติบโตขึ้น แต่ผู้ผลิตในระดับพื้นฐานคือ ชาวไร่ ชาวนา ตามชนบทประสบกับปัญหาหนี้สิน ปัญหาการสูญเสียที่ดิน การไร้ที่ทำกิน และตกอยู่ในสภาพผู้บุกรุกพื้นที่ป่าของรัฐ เป็นต้น

ระบบการเมือง พัฒนาการทางการเมืองของประเทศในห้วง 60 ปีที่ผ่านมา ก็ยังไม่บรรลุผลถึงขั้นที่เกิดประชาธิปไตยที่แท้จริงขึ้นมา ในทัศนะทางรัฐศาสตร์และในพื้นฐานการรับรู้ของสาธารณชนทั่วไป หากถามว่า ระบอบประชาธิปไตยคืออะไร คำตอบที่จะได้มาก็คือ ประชาธิปไตยคือระบบการเมืองที่อำนาจเป็นของประชาชนโดยประชาชนและเพื่อประชาชน อย่างไรก็ตามหากมองจากทัศนะของการจัดการทรัพยากรแล้ว ความหมายของคำว่า “ประชาธิปไตย” จะมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ ระบอบประชาธิปไตยคือระบบที่ถือว่า **“ทรัพยากรเป็นของประชาชน จัดการโดยประชาชน และเพื่อผลประโยชน์ของประชาชน”** นั่นเอง ปัญหาพัฒนาการทางการเมืองของประเทศไทย เมื่อมองจากมุมมองด้านการจัดการทรัพยากร จะพบข้อสรุปว่า 60 ปีที่ผ่านมารัฐซึ่งประกอบด้วยระบบราชการ (ข้าราชการ) ทั้งฝ่ายพลเรือนและทหาร คือกระทรวง ทบวง กรม ต่างๆ ถือว่ารัฐเป็นเจ้าของ เป็นผู้จัดการทรัพยากรเพื่อประโยชน์ของประเทศชาติ (ซึ่งอาจไม่ได้มีความหมายครอบคลุมถึงประชาชนก็ได้) บางครั้งบางคราว เมื่อเงื่อนไขทางการเมืองเปิดให้มีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎร ประชาชนก็มีโอกาสได้เลือกผู้แทนของตนเองเข้าไปมีส่วนในการกำหนดนโยบายการจัดการทรัพยากรบ้างเป็นครั้งคราว แต่ปัญหามีอยู่ว่ากระบวนการ (process) ของการเลือกผู้แทนเท่าที่ผ่านมามาจนถึงปัจจุบัน มีผลทำให้ผู้ที่เสนอตัวให้ประ

ชาชนเลือกและได้รับเลือกจากประชาชนส่วนใหญ่แล้วเป็นตัวแทนของกลุ่มผลประโยชน์อื่นๆ ที่ไม่ใช่กลุ่มผลประโยชน์ของประชาชนผู้เป็นชาวไร่ชาวนาในระดับพื้นฐาน ดังนั้นประชาธิปไตยที่ยังคงเน้นจุดหลักอยู่ที่การเลือกตั้งผู้แทนราษฎร จึงยังไม่ใช่คำตอบที่ตรงเป้าต่อการจัดสรรทรัพยากรที่ดีและเป็นธรรม พัฒนาการทางการเมืองของประเทศไทยจะต้องก้าวต่อไปถึงระดับการคืนอำนาจการจัดการทรัพยากรแก่ประชาชนให้ลงไปถึงระดับพื้นฐานมากที่สุด

การปกครองและบริหาร พัฒนาการทางด้าน การปกครองและการบริหารของประเทศไทยในห้วง 60 ปีที่ผ่านมา สามารถกล่าวได้ว่าเป็นไปในแนวทางที่รวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลางมากขึ้น แม้ว่ารัฐจะมีนโยบายและการดำเนินงานในเชิงของการกระจายอำนาจอยู่ แต่อาจสรุปได้ว่าเป็นการกระจายอำนาจในรูปแบบเท่านั้น ด้วยว่ารัฐยังยึดถือความคิดที่ว่า อำนาจเป็นของรัฐหรือของทางราชการ แต่ก็ได้พยายามแบ่งปันให้กับประชาชน ซึ่งเป็นความคิดที่ไม่ถูกต้องตามปรัชญาของระบบประชาธิปไตย ซึ่งถือว่า อำนาจ (ในการจัดการทรัพยากร) เป็นของประชาชน ดังนั้น จุดยืนที่ถูกต้องสำหรับรัฐที่มาจาก การเลือกตั้ง คือ **ต้องคืนอำนาจในการจัดการทรัพยากรที่รัฐยึดกุมไปจากประชาชนคืนให้กับประชาชน** วิธีการที่รัฐจะต้องทำคือต้องดำเนินการให้ชุมชนในระดับท้องถิ่น เช่น ตำบล หรือหมู่บ้าน โดยองค์กรในการจัดการทรัพยากร (ดิน น้ำ ป่า) ของชาวบ้านเป็นเจ้าของ เป็นผู้จัดการ และได้รับผลประโยชน์จากทรัพยากรในท้องถิ่นของเขา โดยรัฐทำหน้าที่ที่ปรึกษาให้คำแนะนำและอำนวยความสะดวก หรือสนับสนุนองค์กรของชาวบ้าน

กฎหมายต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการจัดสรรทรัพยากรที่มีอยู่ในปัจจุบันส่วนใหญ่แล้วสามารถกล่าวได้ว่าเป็นกฎหมายมาจากรัฐบาลที่รัฐเป็นเจ้าของทรัพยากร เพราะฉะนั้นกฎหมายต่างๆ เช่น กฎหมายเกี่ยวกับป่าไม้จึงถือว่า ป่าหมายถึงพื้นที่ที่ยังมิได้มีบุคคลได้มาตามกฎหมายที่ดิน และเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐหรือของราชการ ดังนั้นป่าที่ชาวบ้านช่วยกันบำรุงรักษาไว้เป็นเวลาช้านานและถือว่าเป็นป่าของชุมชน ในทางกฎหมายยังถือว่าเป็นป่าของรัฐ และการที่ประชาชนใช้ประโยชน์จากป่า จึงถูกตีความว่าเป็นการทำผิดกฎหมาย แต่บางกรณีรัฐเห็นใจจึงจะลุ่มอล่วยให้ กล่าวโดยสรุป กฎหมายป่าไม้ที่มีอยู่ในขณะนี้จะต้องมีการปรับปรุงแก้ไขบนฐานคิดของระบบประชาธิปไตยที่ถือว่า

“ทรัพยากรเป็นของประชาชนจัดการโดยประชาชนและเพื่อผลประโยชน์ของประชาชน”

สังคมและวัฒนธรรม ในห้วงเวลา 3 ทศวรรษครึ่งของการพัฒนาประเทศที่ผ่านมา การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมของประเทศไทย เกิดขึ้นและดำเนินไปอย่างรวดเร็วและรุนแรง ความแตกต่างระหว่างภาคเมืองกับชนบทปรากฏตัวชัดเจนขึ้น ในลักษณะที่ชุมชนเมืองเติบโตขยายตัวทางวัตถุ ชุมชนชนบทแตกสลาย วัฒนธรรมบริโภคนิยมหรือวัฒนธรรม “กินทั้งกินขว้าง” เข้ามาแทนที่วัฒนธรรมการบริโภคที่พอเหมาะพอควร วัฒนธรรมสากลเข้ามาแทนที่วัฒนธรรมไทยและวัฒนธรรมท้องถิ่นที่หลากหลาย ที่สำคัญที่สุดก็คือ สิ่งที่เราเรียกว่า “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” (indigenous knowledge) ซึ่งในที่นี้มีความหมายเฉพาะเจาะจงก็คือ “สติและปัญญาที่เคยทำหน้าที่รับน้ำให้แก่ผู้คนในสังคมในชุมชนว่าการจะใช้ชีวิตอย่างยั่งยืนถาวรกับป่ากับเขา กับน้ำกับนก กับดินและหญ้า ด้ตัวป่า พืชและแมลง (ธรรมชาติ) ผู้เป็นเพื่อนร่วมโลกนั้นทำได้อย่างไร” ภูมิปัญญาท้องถิ่นดังกล่าวนี้ถูกเหยียบย่ำทำลาย ละทิ้ง อย่างไม่เห็นคุณค่าไปในระหว่างกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศในห้วงเวลาที่ผ่านมา

ผลที่ตามมาของนโยบายการพัฒนาทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรมในแนวดังกล่าวก็คือ สังคมถูกชักนำให้เข้าสู่กระแสการพัฒนา ซึ่งในท้ายที่สุดแล้วก่อให้เกิดปัญหาที่อยู่ในชั้นวิกฤติ 2 ปัญหาหลัก ๆ คือ

1) การแตกสลายของระบบนิเวศ การสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพ (biodiversity) และความหลากหลายทางพันธุกรรม (genetic diversity) ในกรณีรายงานการศึกษาวิจัยนี้ จับเฉพาะประเด็นเรื่องการสูญหายหรือการลดลงของพื้นที่ป่าเท่านั้น

2) ความไม่เป็นธรรมทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม รูปธรรมของปัญหานี้คือ ปัญหาความยากจนในชนบท ปัญหาการไร้และหรือสูญเสียที่ดินทำกิน ปัญหาการขายสิทธิ ขายเสียง ปัญหาโสเภณี และปัญหาอื่น ๆ ที่เป็นผลต่อเนื่อง

อนึ่งทั้งสองวิกฤตินี้จะได้รับการขยายความในตอนต่อไป

3.สรุปสาเหตุเชิงโครงสร้างของการลดลงของพื้นที่ป่า

รายงานวิจัยในระยะหลัง ๆ จำนวนมาก รวมทั้งข้อสรุปจากงานวิจัยนี้พบว่า การเพิ่มขึ้นของประชากร หรือจะพูดให้ชัดเจนคือ ความหนาแน่นของประชากร เมื่อเทียบกับปริมาณของพื้นที่ทำกินในประเทศไทยที่มีอยู่จำกัด กับทั้งยังไม่มี การจัดระบบการถือครองที่ดินที่เป็นธรรมและเหมาะสม ทำให้ปัจจัยทางด้านความหนาแน่นของประชากร กลายเป็นปัจจัยที่สำคัญที่อยู่เบื้องหลังการลดลงของพื้นที่ป่า อย่างไรก็ตามทุกฝ่ายต้องตระหนักว่า **การเติบโตหรือการเพิ่มขึ้นของประชากรไม่ใช่สาเหตุโดยตรงของการทำลายป่า** หากแต่ว่าปัจจัยนี้ส่งผลให้เกิดความต้องการพื้นที่เพาะปลูกเพื่อทำกิน และความต้องการไม้ของสังคม ความต้องการทั้งสองประการดังกล่าวได้รับการสนับสนุนให้ขยายตัวต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง ด้วยนโยบายการส่งออกพืชพาณิชย์เพื่อแสวงหากำไร หรือนำเงินตราต่างประเทศเข้าเป็นรายได้ของประเทศ ดังนั้นจึงไม่น่าประหลาดใจที่ประชาชน หรือเกษตรกรในชนบทหันมาบุกเบิกป่ามากขึ้นเพื่อปลูกพืชพาณิชย์ ซึ่งก็เท่ากับเป็นการปฏิบัติตนตามนโยบายของรัฐบาลนั่นเอง อนึ่งควรตั้งข้อสังเกตว่าการปลูกพืชพาณิชย์เพื่อขายนั้นเป็นสาเหตุที่สำคัญของการลดลงของพื้นที่ป่ามากกว่าการทำการเกษตรเพื่อยังชีพ

ในประเด็นเรื่องความต้องการเนื้อไม้นี้ เกิดจากทั้งความต้องการจากภายนอกและภายในประเทศมีเพิ่มขึ้น ส่งผลให้ราคาไม้ในความเป็นจริงสูงขึ้นมาก จึงทำให้มีความต้องการทำไม้โดยถูกต้องตามกฎหมายและการลักลอบตัดไม้เพื่อขายอยู่ตลอดเวลา แม้ว่าจะมีการปิดป่าอย่างเป็นทางการเมื่อปี พ.ศ.2532 แล้วก็ตาม และเช่นเดียวกันการตัดไม้เพื่อขายทั้งโดยถูกต้องกฎหมาย (ระบบสัมปทาน) และผิดกฎหมาย มีผลกระทบต่อ การลดลงของพื้นที่ป่ามากกว่าการตัดไม้เพื่อการใช้สอยของประชาชนในท้องถิ่น เพราะฉะนั้นทางแก้ไขเรื่องนี้จะต้องมีนโยบายที่ชัดเจนที่ให้ลำดับความสำคัญระหว่างความสำคัญของ**ป่าทั้งระบบ** (ที่ประกอบด้วยสิ่งมีชีวิตต่างๆ เช่น พืช สัตว์ แมลง จุลชีวะ นานาชนิด ดินและน้ำ อันเป็นป่าที่สมบูรณ์ตามคำนิยามของคำว่าป่า) กับความสำคัญของป่าที่มองเฉพาะในความหมายของเนื้อไม้ (wood)

หากมีนโยบายที่มีจุดยืนที่ชัดเจนว่า**ป่าทั้งระบบ** มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจ

การเมือง สังคม วัฒนธรรม และระบบนิเวศในระยะยาวแล้ว ย่อมจะนำไปสู่ นโยบายที่ให้ความสำคัญของเนื้อไม้เป็นเป้าหมายรอง จะต้องเห็นว่า รายได้ที่เป็นเงินตราจากการทำไม้ หรือสวนป่า ปลูกไม้โตเร็วเพื่อแปรรูปกีด หรือเพื่ออุตสาหกรรมเยื่อกระดาษกีด เป็นเพียงผลประโยชน์เฉพาะด้าน เฉพาะกลุ่มทาง เศรษฐกิจ และเป็นเพียงระยะสั้นเท่านั้น

ด้วยเหตุนี้จะเห็นได้ว่า ปัญหาเรื่องการลดลงของพื้นที่ป่า เป็นปัญหา ระดับโครงสร้าง ที่โครงสร้างต่าง ๆ เช่น เศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง บริหาร กฎหมาย สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมหรือระบบนิเวศของประเทศทั้งระบบ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่า และปัญหาอื่นๆ ที่เป็นผลต่อเนื่องจึงเกิดจากความผิดพลาดของการกำหนดนโยบายการพัฒนาประเทศ ที่ในท้ายที่สุดแล้วเป็นการเน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจ ในแนวของการเพิ่มผลผลิต โดยการขยายพื้นที่เพาะปลูกเป็นหลัก แต่ให้ความสำคัญต่อเสถียรภาพ ภาวะภาพ และความเป็นธรรม ในการใช้และกระจายผลประโยชน์จากทรัพยากรน้อยมาก

4. ภูมิหลังของการวิจัย

กำเนิดของงานวิจัยนี้มาจากข้อเท็จจริงที่กำลังเป็นวิกฤตของประเทศไทย เมื่อมองจากด้านการจัดการทรัพยากร คือประการแรก วิกฤตการณ์ด้านสภาพแวดล้อมโดยเฉพาะทางด้านการลดลงของพื้นที่ป่า และสองปัญหาความไม่เป็นธรรมในการจัดสรรทรัพยากร วิกฤตการณ์ทั้งสองนี้ คือปัญหาที่จะต้องแก้ไข แต่จะแก้ไขอย่างไรนั้นต้องมองหาคำตอบ และวิธีการจากสภาพความเป็นจริงที่มีอยู่มิใช่คิดขึ้นมาลอย ๆ

วิกฤตที่หนึ่ง วิกฤตการณ์ที่เกิดจากการลดลงของพื้นที่ป่าไม้ และผลกระทบต่อต่าง ๆ ที่ตามมาปรากฏให้เห็นชัดเจนเป็นรูปธรรมมากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเชิงสถิติตัวเลขต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่ประจักษ์กันดี ผู้ทำหน้าที่กำหนดนโยบาย และผู้มีหน้าที่ปฏิบัติตามนโยบายเพื่อแก้ไขปัญหานี้ ได้พยายามหาแนวทาง และวิธีปฏิบัติกันมานานหลายทศวรรษแล้ว แต่ก็ยังไม่สามารถแก้ไขปัญหานี้ได้ในระดับที่น่าพึงพอใจ ในหลายกรณีความพยายามในการแก้ไขปัญหานี้แม้จะเกิดจากความตั้งใจดี แต่ก็นำไปสู่การเผชิญหน้า และตึงเครียดขัดแย้งในสังคม ดัง

นั่นจึงไม่น่าจะเป็นการเสียหาย หรือน่าละอายใจถ้าหากจะหยุดตั้งสติ แล้วไตร่ตรองดูว่าเป็นไปได้หรือไม่ที่การแก้ปัญหาไม่บรรลุผลตามที่ต้องการนั้นเกิดจากนโยบายที่ผิดพลาด

ในกระบวนการกำหนดนโยบายนั้น โดยทั่วไปอาจคิดว่ามีองค์ประกอบที่สำคัญคือ ข้อมูลกับการวิเคราะห์ แท้จริงแล้วสาระสำคัญสองประการที่มักขาดหายไปคือ จินตนาการ หรือถ้าจะพูดให้หนักแน่นเป็นภาษาวิชาการคือ ต้องมีภาพลักษณ์ที่ต้องการ ในกรณีนี้คือ ภาพของสังคมแห่งความสุขบนฐานของการจัดการทรัพยากรที่มีผลผลิตภาพ มีเสถียรภาพ ภาวะภาพ และก่อให้เกิดความเป็นธรรม

วิกฤตที่สองการจัดการทรัพยากรในประเทศไทย โดยเฉพาะในเรื่องของที่ดินและป่า ปรากฏผลตามข้อเท็จจริงที่เห็นกันได้ทั่วไป และได้รับการยืนยันจากการวิจัยของนักวิชาการจำนวนมากแล้วว่า เป็นการจัดการทรัพยากรที่ไม่เป็นธรรม กล่าวคือ ผลประโยชน์ที่เกิดจากการจัดการทรัพยากร ตามแนวนโยบายที่ปฏิบัติกันมา 3-4 ทศวรรษ ตกอยู่กับคนส่วนน้อย คนส่วนใหญ่ของประเทศ โดยเฉพาะคนในชนบทผู้ต้องพึ่งพาอาศัยป่าในทุกๆ ด้าน ทั้งในรูปที่ดินเพื่ออยู่อาศัยและทำการเพาะปลูก แหล่งน้ำจากป่าเพื่อการบริโภคและการเกษตรกรรม วัตถุประสงค์ที่จำเป็นในการดำรงชีวิต และที่สำคัญมากสำหรับมนุษย์ทุกสังคมและทุกกาลเวลาคือ มิติทางด้านจิตใจหรือ วัฒนธรรมและความเชื่อ ความสำคัญของป่าในเชิงนี้ต่อชาวบ้านเป็นสิ่งที่นโยบายการจัดการป่าในอดีตไม่ได้ให้ความสำคัญ ยิ่งไปกว่านั้นผู้คนเหล่านี้กลับแทบจะไม่ได้ประโยชน์จากทรัพยากรป่า (ซึ่งตามหลักประชาธิปไตยแล้วเป็นของพวกเขา) เลยก็ว่าได้ ดังนั้นเราจึงเห็นได้ว่า ผู้คนจำนวนหลายล้านคนต้องอาศัยอยู่ในป่าสงวนแห่งชาติ และมีจำนวนไม่น้อยที่ยังต้องอาศัยอยู่ในเขตป่าอนุรักษ์ในสภาพที่ผิดกฎหมาย ปัญหาการไร้ที่ดินทำกินของราษฎรนี้เป็นปัญหาที่สำคัญมาก เป็นปัญหาที่มีความละเอียดอ่อน และซับซ้อนที่จำเป็นต้องได้รับการพิจารณาอย่างละเอียดรอบคอบ ควบคู่ไปกับปัญหาป่าและน้ำ อย่างแยกกันไม่ได้เลย เพราะฉะนั้นการจัดการทรัพยากรที่ถูกต้อง จะต้องมุ่งให้เกิดความเป็นธรรม ควบคู่ไปด้วยอย่างขาดไม่ได้

ทั้งสองวิกฤตดังกล่าวนี้ หากพิจารณาให้รอบด้านแล้วสามารถสรุปได้ว่า

เป็นผลพวงของนโยบายการจัดการทรัพยากรที่ผิดพลาด ดังปรากฏให้เป็นในนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติแทบทุกฉบับ นโยบายป่าไม้แห่งชาติ และแผนการจัดการป่า และทรัพยากรอื่นๆ ผลลัพธ์สุดท้ายของนโยบายการจัดการทรัพยากรที่ผิดพลาด คือ ปัญหาสภาพแวดล้อมกับปัญหาทางสังคมที่สัมพันธ์ได้ในรูปของปัญหาหลากหลายต่าง ๆ ปัญหาการสูญเสียดุลยภาพของธรรมชาติและความขัดแย้ง ความตึงเครียด การเผชิญหน้า การแย่งชิงผลประโยชน์ การฉ้อราษฎร์บังหลวงในสถาบันต่างๆ ของสังคม (เช่น ระบบราชการ) ปัญหาความยากจน ปัญหาความเสื่อมโทรมทางศีลธรรม จริยธรรม เหล่านี้นำไปสู่การสร้างและสะสมความรุนแรงในระดับโครงสร้าง และท้ายที่สุดก็ปรากฏตัวให้เห็นเป็นรูปธรรมในรูปของความรุนแรงที่สัมพันธ์ได้ เช่นกรณีโครงการจัดที่ดินทำกินให้กับผู้ยากไร้ (คจก.) ที่ฝ่ายรัฐใช้กำลังรุนแรงเข้าแก้ปัญหา และล่าสุดคือเหตุการณ์ในวันที่ 17-20 พฤษภาคม พ.ศ.2534 ซึ่งหากวิเคราะห์ให้ถึงที่สุดแล้วก็คือปัญหาการแย่งชิงอำนาจในระดับบน เพื่อเข้าไปยึดกุมผูกขาดการจัดการทรัพยากรของสังคมนั่นเอง

5. ป่าชุมชนดั้งเดิม (indigenous community forest) น่าจะเป็นคำตอบ

ท่ามกลางวิกฤตการณ์หลัก ๆ สองประการดังกล่าวข้างต้น นักวิชาการป่าไม้ที่มีความคิดกว้างขวาง มีทัศนะที่ยาวไกล ทั้งในประเทศ และต่างประเทศได้พยายามศึกษาวิจัยและค้นหาแนวทางในการจัดการป่า โดยสลัดตัวเองหลุดออกจากกรอบความคิดดั้งเดิมในการจัดการป่าที่สั่งสอน และปฏิบัติสืบทอดกันมาเป็นศตวรรษ ที่เน้นการจัดการป่าเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจกับผลทางด้านอนุรักษณ์หรือทั้งสองหลักเป้าหมายร่วมกันก็ดี ซึ่งล้วนแต่เป็นแนวทางที่มีหลักการร่วมกันอยู่อย่างน้อยสองประการคือ หนึ่ง รัฐเป็นเจ้าของป่า เป็นผู้บริหารจัดการป่า และเป็นผู้ได้ประโยชน์จากป่า สอง “คน” หรือชาวบ้าน เป็นศัตรูของป่า อยู่ร่วมกับป่าไม่ได้ ดังนั้นแนวนโยบาย และวิธีการจัดการป่าเท่าที่ผ่านมา และยังคงใช้กันอยู่ จึงเป็นไปในแนวทางที่รัฐเป็นผู้กำหนดนโยบาย เป็นผู้ดำเนินการ และได้ประโยชน์จากป่า ผลของการดำเนินการในแนวนี้อคือ

พื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็ว ผู้มีอำนาจทางการเมือง การปกครอง บริหาร และอำนาจทางเศรษฐกิจซึ่งเป็นคนจำนวนน้อยได้อาศัยป่าพื้นที่แสวงหาผลประโยชน์ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ประเทศชาติได้ผลตอบแทนเป็นตัวเงินไม่คุ้มกับทรัพยากรที่สูญเสียไป และประชาชนที่อยู่ใกล้ป่า และในป่าผู้ต้องพึ่งพาอาศัยป่าในการดำรงชีวิต กลับต้องตกอยู่ในฐานะผู้ทำผิดกฎหมาย ถูกขับไล่ออกจากพื้นที่เคยทำกันมาแต่บรรพบุรุษ

จากข้อสรุปข้างบน นักวิชาการป่าไม้จำนวนหนึ่งจึงมีความเห็นพ้องต้องกันว่า การจัดการป่าไม้ใช้เรื่องเฉพาะทางเทคนิคในการปลูกบำรุงรักษา ตัดฟัน ซักลาก แปรรูป ฯลฯ อีกต่อไป ศาสตร์ที่เกี่ยวข้องก็ไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะวิทยาศาสตร์ธรรมชาติเท่านั้น แต่ต้องรวมถึงมิติทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม อันเป็นเนื้อหาสาระของสังคมศาสตร์เข้าไปด้วยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ด้วยเหตุนี้นักวิชาการป่าไม้ที่ก้าวหน้าทันกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป จึงได้พยายามร่วมมือกับนักสังคมศาสตร์ เพื่อแสวงหานโยบาย และวิธีการจัดการป่าในแนวใหม่ขึ้นมา ซึ่งรวมเอามิติทางสังคมเข้าไปด้วย แล้วเรียกการจัดการป่าเช่นนี้ว่า “ป่าไม้สังคม” ภายใต้แนวทางนี้เองจึงเปิดโอกาสให้มีการศึกษาวิจัยว่า เหตุใดในประเทศด้อยพัฒนาบางแห่งจึงมีป่าหลงเหลืออยู่จำนวนหนึ่ง แม้จะไม่ใช่ใหญ่โตนักแต่ประเด็นไม่ได้อยู่ที่ขนาดของป่า หากอยู่ที่เงื่อนไขว่าทำไมป่าเหล่านั้นจึงอยู่รอดมาได้ ผลของการศึกษาค้นคว้าในช่วงปลายคริสต์ทศวรรษที่ 1960 เป็นต้นมาจนปัจจุบัน ได้ข้อสรุปพร้อมกันว่า ป่าเหล่านั้นอยู่ได้เพราะชาวบ้านถือว่าพวกเขาเป็นเจ้าของเป็นผู้จัดการดูแลรักษา และได้อาศัยป่านั้นเป็นแหล่งเงินเจือชีวิตตลอดมา วงการป่าไม้เรียกป่าประเภทนี้ว่า “ป่าชุมชน” เวลาล่วงเลยไปถึงสองทศวรรษเศษ แนวความคิดเรื่องป่าในฐานะเป็นทางเลือกอีกทางหนึ่งของการจัดการป่าเมืองไทย ส่วนใหญ่ก็ยังคงเป็นแนวคิดอยู่เช่นเดิม การแปรให้เป็นรูปธรรมยังมีน้อย จริงอยู่ได้มีการตั้งฝ่ายป่าชุมชนขึ้นมาในกรมป่าไม้เมื่อไม่นานมานี้ก็ตาม แนวคิดกระแสเดิมซึ่งเป็นกระแสหลักก็ยังคงมีอิทธิพลต่อหน่วยงานที่เป็นผู้กำหนดนโยบาย และต่อผู้บริหารที่ต้องเป็นผู้ตัดสินใจเลือกใช้นโยบายอยู่ แนวคิดเรื่องป่าชุมชนจึงมีโอกาสน้อยมากที่จะได้เข้าไปอยู่ในระบบคิดของกระบวนการกำหนดนโยบายป่าไม้ของประเทศ ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะนักวิชาการไทยยังมีข้อมูลความรู้ ความเข้าใจในป่าชุมชนดั้งเดิม

ที่มีอยู่ในประเทศไทยน้อยมาก ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อพูดถึงคำจำกัดความของป่าชุมชน จึงมักจะออกมาในความหมายที่แคบเช่น ป่าช้า ป่าวัด ป่าโรงเรียน เป็นต้น จึงไม่มีน้ำหนักเพียงพอต่อการเปลี่ยนแปลงนโยบาย และอีกส่วนหนึ่งก็คือ นักการเมืองที่เข้ามาควบคุมนโยบายขาดความรู้ความเข้าใจปรัชญาการจัดการทรัพยากรในระบบสังคมประชาธิปไตย

ดังนั้น งานวิจัยนี้นอกจากจะมีวัตถุประสงค์ในการสำรวจ และนับจำนวนป่าชุมชนดั้งเดิม (ไม่ใช่ป่าที่หน่วยราชการไปส่งเสริมให้ปลูกขึ้นมาในระยะหลัง ๆ) ในภาคเหนือ และนำมาบันทึกไว้เท่านั้นไม่ แต่มีวัตถุประสงค์ที่สำคัญอื่น ๆ อีกสามารถสรุปได้ดังนี้

1) เพื่อศึกษาและเก็บข้อมูลเชิงประจักษ์ที่จะนำไปสู่ความเข้าใจถึงสภาพและเงื่อนไขต่าง ๆ ทางสังคม-วัฒนธรรม เศรษฐกิจและปัจจัยต่าง ๆ ที่ทำให้ประชาชนในชนบท หรือชาวบ้านเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้อง และมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ของป่าชุมชน

2) เพื่อวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนา โดยใช้การวิจัยเป็นกระบวนการเพื่อเสริมสร้างความสามารถในการแก้ไขปัญหาของชุมชนโดยชุมชน

3) เนื่องจากการวิจัยนี้เป็นการวิจัยเพื่อแก้ปัญหาและแสวงหาข้อเสนอที่เป็นแนวทางนโยบาย จากมุมมองในระดับรากฐาน เพื่อที่จะกำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาที่ชนบทพึงตนเองได้ อันเป็นยุทธศาสตร์การพัฒนาที่สอดคล้องกับระบอบประชาธิปไตยที่ถูกต้องสมบูรณ์ หรือหลักการกระจายอำนาจ ทั้งนี้และทั้งนั้นต้องตั้งอยู่บนฐานของการจัดการและการใช้ดิน น้ำ ป่า และทรัพยากรต่าง ๆ จากป่าอย่างยั่งยืน

4) เพื่อศึกษาค้นคว้าหารากฐานที่ชอบธรรมของระบบกรรมสิทธิ์และการจัดการทรัพยากรที่มีรากเหง้าอยู่ในประวัติศาสตร์ และจารีตประเพณีของท้องถิ่น ตลอดจนจนภาระหน้าที่ (ซึ่งควบคู่กับสิทธิ) ในการใช้และจัดการป่าของท้องถิ่นต่างๆ ทั้งนี้เพื่อหาแนวทางเสนอแนะเพื่อการแก้ไข หรือยกร่างกฎหมายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง และจำเป็นต่อการส่งเสริมป่าชุมชน โดยที่กฎหมายดังกล่าวจะต้องวางอยู่บนฐานของจารีตประเพณีและการปฏิบัติจริงของชุมชนให้มากที่สุด

5) เพื่อการศึกษา และเผยแพร่ข้อมูล และองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการศึกษาวิจัยให้แก่หน่วยงานต่าง ๆ ประชาชน และชุมชนชนบทโดยใช้สื่อที่สามารถเข้าถึงประชาชนและชุมชนท้องถิ่นตลอดจนสาธารณชนอย่างทั่วถึง

อนึ่ง ในแง่ของการเสนอแนะเกี่ยวกับนโยบายนั้น งานวิจัยนี้มีจุดคิดหลัก ๆ คือ

(1) เท่าที่ผ่านมาและเป็นอยู่ในขณะนี้การกำหนดนโยบายสาธารณะต่าง ๆ ตลอดจนการวางแผนงานต่าง ๆ เช่น นโยบายป่าไม้แห่งชาติก็ดี แผนแม่บทเพื่อการพัฒนาป่าไม้ในประเทศไทย หรือแผนอื่นๆ ของหน่วยราชการต่างๆ ก็ดี มักจะเป็นกระบวนการจากบนลงสู่ล่าง โครงการวิจัยนี้เห็นว่าหากจะทำให้เกิดมีนโยบายที่จะนำไปสู่ประสิทธิภาพและประสิทธิผลอย่างแท้จริงแล้ว จะต้องเป็นกระบวนการที่เรียกว่า “จากล่างสู่บน” แต่ล่างในที่นี้มีได้หมายถึง “หน่วยล่าง” ของระบบราชการ แต่หมายถึงชุมชน บนฐานของภูมิปัญญา ศักยภาพและความสามารถของชุมชน โดยมีรัฐทำหน้าที่อำนวยความสะดวกและจัดทำนโยบายระดับชาติที่สอดคล้องกับฐานล่าง

(2) ความเชื่อมั่นในภูมิปัญญา ศักยภาพ และความสามารถของท้องถิ่น ความเชื่อมั่น ดังกล่าวนี้เกิดจากรูปธรรมที่ชัดเจนว่า ป่าจำนวนไม่น้อยกว่า 150 ป่าในภาคเหนือสามารถอยู่รอด พร้อมทั้งพัฒนามาได้ในบางระดับเป็นเวลานับร้อยปีก็ด้วยภูมิปัญญา ศักยภาพ และความสามารถของชาวบ้าน โดยไม่ได้รับความช่วยเหลือจากรัฐ

ด้วยหลักการดังกล่าวข้างต้น โครงการวิจัยนี้จึงเป็นโครงการวิจัยที่พยายามเรียนรู้จากประสบการณ์ของชาวบ้าน แล้วนำข้อมูลความรู้ที่ได้รับมาสังเคราะห์ร่วมกับฐานความคิด เทคนิควิธีในการทำวิจัย ตลอดจนอุปกรณ์ที่ทันสมัย (ระบบ Geographical Information System) แล้วจึงนำเสนอออกมาในรูปรายงานวิจัย และข้อเสนอแนะด้านนโยบายป่าชุมชน พร้อมด้วยความหวังว่าหน่วยงานทั้งของรัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน และประชาชนผู้เป็นเจ้าของทรัพยากรจะมีทางเลือกเพิ่มขึ้นอีกทางหนึ่ง

6. ลักษณะของชุมชนที่อนุรักษ์ป่า

สามารถกล่าวได้ว่า ชุมชนที่อนุรักษ์ป่ามีทั้งชุมชนที่อยู่ใกล้กับเมืองและชุมชนที่อยู่ไกลจากเมือง มีทั้งชุมชนขนาดใหญ่และชุมชนขนาดเล็ก มีทั้งชุมชนที่มีการผลิตหรือระบบเศรษฐกิจแบบผลิตเพื่อบริโภคระบบเศรษฐกิจผสมผสาน ก้ำกึ่งระหว่างผลิตเพื่อบริโภคกับผลิตเพื่อขาย จนกระทั่งถึงผลิตเพื่อขายเป็นหลัก มีทั้งชุมชนเก่าและชุมชนใหม่ มีทั้งชุมชนพื้นราบและชุมชนบนที่ดอน มีทั้งชุมชนชาติพันธุ์ไทยและชาติพันธุ์อื่นซึ่งเรามักเรียกรวมๆ ว่าชาวเขา สำหรับในกรณีศึกษาเป็นชาวปกากะญอ (กะเหรี่ยง) มีทั้งชุมชนที่อยู่ในเขตป่าสงวนฯ และชุมชนที่อยู่ติดกับเขตป่าอนุรักษ์ (เขตอุทยานฯ และเขตกำหนดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำ) และอาจมีลักษณะอื่นๆ อีก แต่ท่ามกลางความแตกต่างดังกล่าวนี้ ชุมชนเหล่านี้มีลักษณะร่วมกันอยู่คือ

6.1 มีความเป็นชุมชนสูง ความเป็นชุมชนในที่นี้มิได้หมายความว่าเพียงแต่สถานที่ที่มีผู้คนมาตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยในอาณาบริเวณเดียวกันเท่านั้น แต่ความเป็นชุมชนขึ้นอยู่กับรูปแบบ และเนื้อหาของความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนที่ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ด้วยกัน เช่นรูปแบบของความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ที่มีเนื้อหาอยู่บนความเอื้ออาทรช่วยเหลือเกื้อกูลกันในหมู่เครือญาติ หรือรูปแบบของความสัมพันธ์ในฐานะเพื่อนบ้านที่มีเนื้อหาอยู่บนการช่วยเหลือแลกเปลี่ยนแรงงาน เป็นต้น นอกจากนั้นในเชิงอุดมการณ์หรือวัฒนธรรมความเป็นชุมชน ก็จะสะท้อนออกมาในรูปแบบของความเชื่อ พิธีกรรมที่ชุมชนยึดถือและปฏิบัติร่วมกัน ซึ่งพิธีกรรมต่างๆ เป็นพิธีกรรมไหว้ผีขุนน้ำ (ผีต้นน้ำ) พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการติดต่อสื่อสารกับบรรพบุรุษเหล่านี้ล้วนแต่ทำหน้าที่ในการตอกย้ำความเป็นชุมชนให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นทั้งสิ้น แต่ที่สำคัญที่สุดชุมชนจะดำรงอยู่ได้ก็ต่อเมื่อมีผลประโยชน์ร่วมกัน

6.2 การมีผลประโยชน์ร่วมกัน การรักษาป่าชุมชนของชาวบ้านมาจากพื้นฐานของการมีผลประโยชน์ร่วมกันในการใช้ดิน น้ำ ป่า และผลิตผลจากป่า ทั้งในรูปของที่ดินเพื่อการเพาะปลูก ทำไร่ทำสวนและป่าต้นน้ำเพื่อการทำนา เป็นแหล่งที่มาของวัตถุดิบจำเป็นในการดำรงชีวิต เป็นอาหาร ยารักษาโรค ไม่เพื่อก่อสร้างที่อยู่อาศัยทำเครื่องมือการผลิต แหล่งเชื้อเพลิง และของป่าเพื่อ

ขายเป็นต้น แต่ทั้งนี้ดูเหมือนว่าชุมชนที่มีรูปแบบการผลิตที่มีการทำนาดำเป็นหลัก มีระบบเหมืองฝาย (การควบคุมน้ำ) ซึ่งเป็นรูปแบบการผลิตที่จำเป็นต้องอนุรักษ์ป่าเพื่อเป็นต้นน้ำลำธารสำหรับการทำนา จะสามารถพัฒนาศักยภาพในการจัดการป่าชุมชนได้สูงแต่ก็มีการแยกแยะกัน เช่น ป่าชุมชนบ้านทุ่งยาว ตำบลศรีบัวบาน อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน ซึ่งปัจจุบันได้อาศัยน้ำจากชลประทานของรัฐเป็นหลัก ไม่จำเป็นต้องพึ่งป่าต้นน้ำของหมู่บ้านอีกต่อไปแล้ว แต่ชาวบ้านก็ยังรักษา“ป่าน้ำจ๋า” (ป่าน้ำผุด) ของเขาอยู่ต่อไป กับทั้งยังขยายขนาดพื้นที่จาก 80 ไร่เป็นกว่าหนึ่งพันไร่ คนรุ่นใหม่ในบ้านทุ่งยาวแม้จะไม่ได้ประกอบอาชีพทำนาเหมือนพ่อแม่อีกต่อไป (เช่นออกไปรับจ้างนอกหมู่บ้าน) ก็เข้าร่วมในกิจกรรมและสืบทอดการรักษาป่าอย่างต่อเนื่อง กล่าวได้ว่าในกรณีนี้พัฒนาการของป่าชุมชนได้ผ่านขั้นตอนของประโยชน์ที่เป็นรูปธรรม ไปสู่ความเป็นอุดมการณ์ร่วมกันของชุมชนแล้ว อนึ่งผลประโยชน์ร่วมกันนี้รวมทั้งผลประโยชน์ทางด้านอุดมการณ์หรือวัฒนธรรมเช่น ป่าช้า ป่าบรรพบุรุษ เป็นต้น ซึ่งผลประโยชน์ด้านนี้ คนภายนอกและรัฐไม่เห็นความสำคัญ เพราะฉะนั้นจะเห็นได้ว่าการมีผลประโยชน์ร่วมกันทั้งในด้านรูปธรรมและนามธรรมจะส่งผลกลับไปยังการฟื้นฟู และส่งเสริมสำนึกความเป็นชุมชนที่กล่าวถึงข้างต้น ซึ่งจะนำไปสู่ศักยภาพในการจัดการทรัพยากรของชุมชนในที่สุด

6.3 มีทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ที่อยู่ในสภาพที่สามารถใช้ได้ เนื่องจากป่าชุมชนเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ไม่สามารถแยกออกได้ของการเกษตรกรรมที่ยั่งยืนถาวร ดังนั้นลักษณะทางกายภาพของชุมชนจะต้องมีทรัพยากรดิน น้ำ ป่าที่อยู่ในสภาพที่ยังสามารถใช้เพื่อการผลิตได้อยู่ การที่ยกประเด็นนี้ขึ้นมาอีกเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการพยายาม หรือกำหนดให้ทำโครงการป่าชุมชนบนพื้นที่ที่ทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมโทรมจนถึงที่สุดหรือไม่อยู่ในสภาพที่จะใช้ประโยชน์ได้ กล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือ หากหน่วยงานของรัฐจะนำหลักการป่าชุมชนไปใช้แต่ได้จัดพื้นที่ที่ชาวบ้านไม่สามารถทำกินได้ให้จัดตั้งเป็นป่าชุมชน โอกาสที่โครงการจะประสบผลสำเร็จย่อมมีน้อยมาก

6.4 มีผู้นำที่เข้มแข็งและมีภูมิปัญญา ชุมชนที่อนุรักษ์ป่าทั้งหมดที่ศึกษาในรายงานวิจัยนี้ล้วนแต่เป็นชุมชนที่มีผู้นำที่มีความสามารถและภูมิปัญญาสูงมากบ้างน้อยบ้างแล้วแต่กรณี ผู้นำนอกจากจะเป็นบุคคลที่มีบุคลิกในการเป็นผู้

นำตามปกติคือ สามารถนำในการรักษากฎระเบียบต่างๆ แล้ว ยังเป็นผู้ที่สามารถปรับใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้ากับสถานการณ์ทางเศรษฐกิจ การเมือง การปกครองกฎหมาย สังคมและวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไป อันเป็นผลมาจากการมีความสัมพันธ์กับโลกภายนอกได้ อย่างไรก็ตามลักษณะเด่นที่ขาดไม่ได้ของผู้นำคือ การผูกมัดกับผลประโยชน์ของชุมชน แม้ว่าผู้นำคนนั้นจะมีสองสถานภาพคือ เป็นทั้งผู้แทนชุมชนที่แท้จริงและเป็นทั้งตัวแทนของรัฐ (กำนันผู้ใหญ่บ้าน) แต่ระบบคิด จิตสำนึก และพฤติกรรมยังขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ของชุมชนเป็นอันดับหลัก

6.5 มืองค์กรชุมชนหมู่บ้านหรือชุมชนที่รักษาป่าไว้ได้ล้วนแล้วแต่มีองค์กรชาวบ้านในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง เช่นองค์กรเหมืองฝาย สภาตำบล คณะกรรมการหมู่บ้าน คณะกรรมการตรวจป่า เป็นต้น องค์กรที่กล่าวนี้อาจเป็นองค์กรตามประเพณี หรือองค์กรทางการที่รัฐจัดตั้งขึ้นมาก็ได้ แต่องค์กรเหล่านี้จะต้องทำหน้าที่รับผิดชอบเป็นผู้นำด้านการจัดการทรัพยากรอย่างเหมาะสมตามเงื่อนไขของระบบนิเวศของชุมชน เศรษฐกิจ การเมือง สังคม (เช่นเงื่อนไขทางประชากร) วัฒนธรรมและความเชื่อของชุมชนนั้นๆ ทั้งนี้มักจะวางอยู่บนพื้นฐานภูมิปัญญาของชาวบ้านอันเกิดจากการสะสม ถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนาน ประกอบกับความสามารถในการปรับตัวและผลิตใหม่ทางอุดมการณ์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางกายภาพ (ระบบนิเวศ/ทรัพยากร) และความสัมพันธ์ของผู้คนทั้งภายในชุมชนนั้นๆ และชุมชนข้างเคียง ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง กฎระเบียบ สังคม วัฒนธรรม ที่มีการเปลี่ยนแปลงหรือมีพลวัตอยู่ตลอดเวลา จนสามารถกำหนดเป็นแบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนและคนกับธรรมชาติในรูปของจารีตประเพณี และกฎระเบียบของแต่ละชุมชนที่ฐานของการดำรงชีวิตของชุมชนต้องอาศัยป่าและหรือที่ดินในป่าและรอบๆ ป่า เพื่อการเพาะปลูก อาศัยป่าเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร แหล่งที่มาของอาหาร สมุนไพร วัสดุเพื่อสร้างบ้านเรือน และเครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิต เชื้อเพลิงและประโยชน์ใช้สอยอื่นๆ รวมทั้งตอบสนองสิทธิ ทอดความเชื่อและพิธีกรรมต่างๆ ของชุมชนด้วย ดังนั้นจะเห็นได้ว่าองค์กรชุมชนในที่นี้มีได้ทำหน้าที่เฉพาะด้านการดูแลรักษาป่าเท่านั้น แต่เป็นองค์กรที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับวิถีชีวิตทุกมิติของชุมชน ที่เป็นเช่นนี้เพราะความหมายที่

แท้จริงของป่าชุมชนไม่ใช่กินความ แต่เรื่องของต้นไม้ หรือป่าเท่านั้น แต่เป็นวิถีชีวิตของชุมชนเลยทีเดียว

6.6 มีจารีตของการจัดการทรัพยากรที่ถือว่าทรัพยากรเป็นสมบัติร่วมของชุมชน ข้อมูลจากการวิจัยบ่งชี้ว่า ชุมชนที่สามารถอนุรักษ์ป่าไว้ได้มีจารีตประเพณีที่ยึดถือกันว่า ป่าเป็นของส่วนรวม (ชุมชน) จัดการโดยชุมชนเพื่อผลประโยชน์ที่เป็นธรรมต่อสมาชิกของชุมชน จริงอยู่ชุมชนทุกแห่งรู้ว่าตามกฎหมายแล้วป่าเป็นของรัฐ แต่ในทางปฏิบัติพวกเขาถือว่าเป็นสิทธิในการทำกินของพวกเขาที่เกิดจากการใช้สอยที่สืบทอดมาแต่บรรพบุรุษ และเกิดจากการดูแลรักษาของพวกเขามาโดยตลอด

6.7 เป็นชุมชนที่มีความถาวร ความถาวรในที่นี้มีสององค์ประกอบคือหนึ่งองค์ประกอบทางด้านสังคม กล่าวคือ มีประชากรและการจัดระบบทางสังคมที่ประชากรกลุ่มดังกล่าวถือว่า เป็นชุมชนเดียวกัน ส่วนอีกองค์ประกอบหนึ่งคือความถาวรทางด้านการใช้ทรัพยากร กล่าวคือ มีแบบแผนการใช้ทรัพยากรที่ใช้อย่างให้เกิดผลผลิตภาพในระดับที่พอเพียงกับความต้องการของชุมชน ไม่เร่งระดมใช้ทรัพยากรเพื่อผลประโยชน์ระยะสั้น หรือในบางกรณีได้เคยผ่านการใช้ทรัพยากรอย่างไม่อนุรักษ์มาแล้ว และได้ปรับเปลี่ยนแบบแผนการใช้ทรัพยากรเสียใหม่เพื่อให้เกิดความยั่งยืน และเป็นธรรมด้วยในขณะเดียวกัน จึงทำให้ชุมชนที่อนุรักษ์ป่าเป็นชุมชนที่ส่วนใหญ่แล้วมีอายุยาวนาน

6.8 เป็นชุมชนที่มีเครือข่ายการใช้ทรัพยากรรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งอยู่แล้วบางระดับ

7. เงื่อนไขการเกิดป่าชุมชน

การเกิดขึ้นของป่าชุมชนดั้งเดิมในภาคเหนือสามารถสรุปออกมาจากการสำรวจป่าชุมชนจำนวน 155 ของการวิจัยนี้ได้เป็นตารางต่อไปนี้

เงื่อนไขการเกิดการรักษาป่าของชาวบ้าน (ป่าชุมชน) ภาคเหนือตอนบน

เงื่อนไข/และวัตถุประสงค์	จำนวน	ร้อยละ
1. ความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม	23	15
2. ป้องกันและหรือรักษาคุณภาพของระบบนิเวศการเกษตรท้องถิ่น	33	21
3.ต่อต้านการแย่งชิงทรัพยากรจากการเข้ามาแย่งใช้ของคนภายนอก	64	41
4. รักษาป่าไว้เพื่อการใช้สอยของชุมชน	12	8
5. ได้รับการสนับสนุนจาก อพช.	5	3
6. ได้รับการสนับสนุนจากรัฐ	8	5
7. ได้รับการสนับสนุนจากพระสงฆ์และหรือวัดดำเนินการ	3	2
8. ไม่มีข้อมูล	7	5
รวม	155	100

7.1 เพื่อเป็นป่าสำหรับความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม

จากการศึกษาของโครงการนี้ พบว่าจากจำนวนป่าชุมชนทั้งหมด 155 ป่า มีอยู่จำนวน 23 ป่า คิดเป็นร้อยละ 15 เกิดจากการรักษาไว้ตามความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม ฉะนั้น ป่าชุมชนไม่ได้มีความหมายเฉพาะ “ป่า” ที่เป็นรูปธรรมคือ พื้นที่ที่มีต้นไม้ขึ้นเท่านั้น แท้จริงแล้วคือ วิถีชีวิตของผู้คนในชุมชนนั้นๆ ทุกด้าน เช่นการทำมาหากิน (เศรษฐกิจ) ระบบครอบครัว เครือญาติ โครงสร้างอำนาจ กฎระเบียบ สุขภาพอนามัย (ที่มาของสมุนไพร ที่อยู่ของผีของวิญญาณบรรพบุรุษที่สามารถทำให้คนเจ็บป่วยได้) ระบบคุณค่า (เชื่อในชีวิตที่เรียบง่าย ฯลฯ) ความเชื่อประเพณี พิธีกรรม เป็นต้น เราจะเข้าใจเรื่องวัฒนธรรม ความเชื่อและพิธีกรรมได้ก็ต้องมองออกมาจากทัศนคติของชาวบ้านเช่น ความเชื่อที่ว่ามนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรมชาติ มนุษย์ไม่มีอำนาจโดยตรงที่จะควบคุมธรรมชาติ ผีศาจ เทวดา อารักษ์ ผู้มีอำนาจเหนือมนุษย์ต่าง

หากที่เป็นผู้ปกครองรักษาป่าเขาลำเนาไพร มนุษย์จึงต้องขออนุญาตอำนาจเหนือมนุษย์เหล่านั้นเสียก่อน ก่อนที่จะใช้ทรัพยากรธรรมชาติ และใช้ในระดับที่เพียงพอกับความจำเป็นเท่านั้น

ด้วยเหตุนี้ จึงมีชุมชนบางชุมชนที่รักษาป่าบางส่วนเอาไว้ เพื่อสืบทอดอุดมการณ์ความเชื่อ และเพื่อประกอบพิธีกรรม อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะได้ชื่อว่าเป็นป่าพิธีกรรม แต่ป่าดังกล่าวก็ยังคงทำหน้าที่ทางด้านการรักษาคุณภาพของสิ่งแวดล้อมและหน้าที่ต่างๆ ซึ่งเป็นหน้าที่ตามธรรมชาติของป่าโดยปกติอีกด้วย

7.2 เพื่อเป็นป่าที่ป้องกันและหรือรักษาคุณภาพของระบบนิเวศเกษตรกรรมท้องถิ่น

จากตารางดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่าป่าชุมชน 33 ป่า หรือร้อยละ 21 เกิดจากความจำเป็นในการป้องกันและหรือรักษาคุณภาพของระบบนิเวศเกษตรกรรมท้องถิ่น ดังได้กล่าวไว้ในหลายโอกาสข้างต้นแล้วว่า ป่าชุมชนเป็นส่วนหนึ่งที่แยกออกไม่ได้ของรูปแบบการใช้ทรัพยากร ดิน น้ำ ป่าของการเกษตรในชนบทที่อยู่ใกล้ป่าหรือในป่า ดังนั้นการดำรงอยู่ของป่าจึงหมายถึงการดำรงอยู่ของนา ไร่และสวน โดยป่าทำหน้าที่ผลิตแหล่งปุ๋ยธรรมชาติที่ไหลจากป่าสู่พื้นที่เพาะปลูก นอกจากนั้นยังเป็นแหล่งที่มาของวัตถุดิบต่างๆ ในการดำรงชีวิต รวมทั้งมีความสำคัญต่อความเชื่อและพิธีกรรมด้วย เพราะฉะนั้นจึงไม่เป็นการผิดข้อเท็จจริงเลยหากจะกล่าวว่าป่าชุมชน คือ ชีวิตหรือความอยู่รอดและสืบทอดของชุมชน

ประเด็นปัญหาสำคัญประการหนึ่งอยู่ที่ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศเท่าที่ผ่านมาโดยเฉพาะในนโยบายป่าไม้แห่งชาติก็ดี นโยบายเกี่ยวกับน้ำของประเทศ (การจัดขึ้นคุณภาพลุ่มน้ำ และการชลประทาน) ก็ดี นโยบายการเกษตรก็ดี นโยบายพลังงาน (ไฟฟ้าพลังน้ำ) ก็ดี โดยส่วนรวมแล้วไม่เคยให้ความสำคัญต่อคุณภาพของระบบนิเวศท้องถิ่นที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อระบบนิเวศเกษตรกรรมของท้องถิ่นหรือชุมชน แต่แผนหรือนโยบายต่างของรัฐดังกล่าว มุ่งเน้นให้ความสำคัญต่อพื้นที่เกษตรกรรมในภาคกลาง ซึ่งเป็นแหล่งผลิตพืชพาณิชย์ใหญ่เพื่อส่งออก หรือภาคอุตสาหกรรมที่ต้องการใช้กระแสไฟฟ้าอย่างไม่มีขอบเขตจำกัด ประเด็นสำคัญที่จะต้องผลักดันกันให้รัฐ

ยอมรับให้ได้คือ ต้องชี้ให้สาธารณชนและรัฐเห็นว่า ระบบนิเวศเกษตรกรรมท้องถิ่น หากมองแยกเป็นเพียงแต่ละจุดย่อมมีลักษณะเป็นจุลภาค แต่ระบบที่รัฐถือว่าเป็นจุลภาคนี้ได้ทำหน้าที่เลี้ยงดูประชากรในแต่ละระบบ (ชุมชน หมู่บ้าน) จำนวนนับร้อยนับพันมาเป็นเวลายาวนานแล้ว จึงเป็นระบบที่ถาวรดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น หากเรารวมเอาจุลภาคจำนวนนับพันนับหมื่นหรืออาจเป็นแสน ชุมชนเข้าด้วยกัน เราก็มองเห็นว่า ระบบนิเวศชุมชนที่รัฐถือว่าเป็นแค่จุดเล็กๆ นั้น ได้ทำหน้าที่หล่อหลอมเลี้ยงดูประชากรในชนบทจำนวนหลายล้านคน เฉพาะจำนวนประชากรที่ทำมาหากินอยู่ในป่าสงวนแห่งชาติก็มีจำนวนประมาณ 10-12 ล้านคนแล้ว หากนับรวมชุมชนและประชาชนที่อยู่ใกล้ป่าและได้พึ่งพาอาศัยป่าในการดำรงชีวิตทุกๆ ด้านดังกล่าว อาจเป็นจำนวนประชากรร้อยละ 60-70 ของประชากรทั้งประเทศก็ได้

ฉะนั้นประเด็นปัญหาเชิงนโยบายที่ทำทลายอย่างยิ่งต่อสาธารณชน ประชาชน และองค์กรพัฒนาเอกชนผู้เป็นเจ้าของทรัพยากรคือ จะต้องพิสูจน์และผลักดันให้เกิดการยอมรับว่าสิ่งที่รัฐเรียกว่า เศรษฐกิจจุลภาคหรือเศรษฐกิจหมู่บ้าน นั้นเมื่อรวมกันเข้าแล้วมีความสำคัญ ถ้าไม่มากกว่าก็ต้องไม่น้อยกว่า เศรษฐกิจมหัพภาค ซึ่งในทางปฏิบัติเห็นแค่ความสำคัญของภาคธุรกิจอุตสาหกรรม ประจักษ์พยานที่ไม่สามารถปฏิเสธได้ก็คือ ปรากฏการณ์ของความยากจนในชนบท การล่มสลายของชุมชนและสถาบันครอบครัวในชนบท การอพยพเข้าไปขายแรงงานในเมือง การไร้ที่ดินทำกิน การเข้าไปอยู่ในป่าซึ่งรัฐถือว่าเป็นป่าของรัฐ การอพยพผู้คนออกจากป่าสงวนฯ และป่าอนุรักษ์ต่าง ๆ ของรัฐ เหล่านี้เป็นเพียงบางตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นว่ารัฐให้ความสนใจต่อเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งแท้จริงแล้วคือ ชีวิตและธรรมชาติของชนบทน้อยมาก โดยใช้ชื่อที่มีความหมายบิดเบือนไปว่าเศรษฐกิจจุลภาค ทำให้เกิดความเข้าใจและการปฏิบัติในนโยบายที่รัฐให้ความสำคัญน้อยกว่าเศรษฐกิจมหัพภาค เศรษฐกิจรวมของประเทศ (มหัพภาค) จะอยู่ได้อย่างไรถ้าระดับจุลภาค (ชุมชนชนบท) ไม่สามารถอยู่ได้ การกระจายรายได้จะเป็นเพียงนโยบายที่ลอยๆ เช่นเดียวกับที่เคยเป็นมา หากไม่มีการกระจายสิทธิในการจัดการทรัพยากรให้กับชุมชน นโยบายการรักษาสภาพแวดล้อม ป่าต้นน้ำลำธารและนโยบายพลังงานจะเป็นนโยบายที่ตอบสนองประโยชน์ให้เฉพาะภาคกลาง ชุมชนชนบทส่วนใหญ่ก็จะยังคงยากจนเหมือนเดิม ประชาชน

ในเขตที่ถูกกำหนดเป็นเขตลุ่มน้ำของประเทศก็จะต้องถูกเรียกร้องให้เสียสละเพื่อประโยชน์ของประเทศชาติ (ซึ่งแท้ที่จริงแล้วคือ ภาคเกษตรส่งออก ภาคอุตสาหกรรม พาณิชยกรรม และภาคบริการ) ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าถึงเวลาแล้วที่จะต้องช่วยกันผลักดันให้เศรษฐกิจชาวบ้านกับระบบนิเวศชุมชน มีความสำคัญในระดับนโยบายของประเทศ

7.8 การรักษาป่าเกิดจากการต่อต้านการ เข้ามาแย่งชิงทรัพยากรโดยคนภายนอก

จากตารางข้างบนเช่นกันระบุว่าป่าชุมชนจำนวนถึง 64 ป่า หรือคิดเป็นร้อยละ 41 เกิดจากการต่อต้านการเข้ามาแย่งชิงทรัพยากรโดยคนภายนอก นอกจากนั้นงานวิจัยนี้ยังพบว่ากำเนิดของการอนุรักษ์ป่าอย่างเป็นทางการเกิดจากการต่อต้านไม่ให้นักล่าสัตว์ป่าได้สัมปทานจากรัฐเข้ามาตัดไม้ในบริเวณป่าที่ชาวบ้านจำแนกว่าเป็นป่าต้นน้ำลำธาร การต่อต้านดังกล่าวนี้หากพิจารณาให้ดีแล้วชาวบ้านไม่ได้คัดค้านการตัดไม้โดยตัวของมันเอง แต่เขาคัดค้านการทำลายต้นน้ำลำธาร ดังนั้นหากบริษัทสัมปทานจะตัดไม้ในบริเวณป่าที่ชาวบ้านจำแนกว่าเป็นป่าใช้สอยก็อาจไม่ถูกต่อต้าน เมื่อเป็นดังนี้จะเห็นได้ว่าชาวบ้านไม่ได้อนุรักษ์เฉพาะต้นไม้แต่พวกเขาอนุรักษ์ป่าทั้งหมด และให้ความสำคัญเป็นพิเศษต่อป่าต้นน้ำลำห้วย ลำธาร ลำน้ำขนาดเล็ก ซึ่งมีความสำคัญโดยตรงต่อชีวิตของพวกเขา และมีความสำคัญโดยตรงอีกเช่นกันต่อแม่น้ำปิง วัง ยม น่าน และเจ้าพระยา ในที่สุดอย่างปฏิเสธไม่ได้ ด้วยเหตุนี้กิจกรรมป่าชุมชนของชาวบ้านจึงมีนัยที่สำคัญต่อการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธารของประเทศ โดยที่ชาวบ้านสามารถดำรงชีวิตอยู่ต่อไปในพื้นที่นั้น โดยไม่ทำลายธรรมชาติ หรือในหลายกรณี ช่วยรักษาและฟื้นฟูธรรมชาติเสียด้วยซ้ำไป

จริงอยู่พื้นที่ป่าชุมชนบางแห่งก็อยู่ในอาณาบริเวณที่มีการลักลอบตัดไม้อย่างรุนแรง แต่ชาวบ้านโดยเฉพาะส่วนใหญ่ที่ประกอบอาชีพทำนา ก็ได้อาศัยองค์กรเหมือนฝ่ายเข้ามาพยายามแก้ปัญหาที่อยู่ แต่อุปสรรคขององค์กรชาวบ้านส่วนหนึ่งก็คือ ผู้ลักลอบตัดไม้เหล่านั้นมีอิทธิพลของนายทุน ข้าราชการ และนักการเมืองหนุนหลังอยู่ แม้แต่หน่วยงานของรัฐเองก็ไม่สามารถจัดการกับปัญหานี้อย่างได้ผล

7.4 รักษาป่าไว้เพื่อการใช้สอยของชุมชน

ผลงานวิจัยนี้ระบุว่าป่าชุมชนที่สำรวจพบ มีป่า 12 ป่า คิดเป็นร้อยละ 8 ที่เกิดจากการรักษาป่าเอาไว้เพื่อการใช้สอย ในเรื่องนี้ก็ได้มีการพูดถึงในรายละเอียดไว้แล้วในบทต้น ๆ ในที่นี้ขอสรุปเพียงสั้น ๆ ว่าไม่เพียงแต่การวิจัยครั้งนี้เท่านั้น การวิจัยเรื่องความสัมพันธ์และความสำคัญของป่าต่อชุมชนใกล้ป่าและในป่าทั้งในประเทศไทยและอาฟริกา ลาตินอเมริกา เอเชียแปซิฟิก ล้วนแต่ได้ข้อสรุปออกมาว่า ป่าคือแหล่งอาหารและยารักษาโรคและวัตถุปัจจัยที่จำเป็นในการดำรงชีวิตของชาวบ้าน เปรียบได้กับ “ซูเปอร์มาร์เก็ต” และร้านขายยาของชาวเมืองนั่นเอง

ประเด็นปัญหาสำคัญที่จะต้องผลักดันในทางนโยบายคือ นโยบายพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่รวมเอาการพัฒนาทุก ๆ ด้านที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของผู้คน เช่นเรื่องอาหาร สุขภาพอนามัย ไม่สนใจที่จะยอมรับความสำคัญของป่าในด้านนี้ อาจเนื่องมาจากไม่มีการคิดคำนวณมูลค่าของวัตถุปัจจัยที่จำเป็นในการดำรงชีพของชาวบ้านที่ได้จากป่าออกมาเป็นตัวเลขให้เห็นชัดเจนก็เป็นได้ นอกจากนั้นวิธีคิดเชิงเศรษฐศาสตร์ที่เน้นมูลค่าเป็นตัวเงิน (ราคา) ก็ไม่เห็นความสำคัญของความสุข ความพึงพอใจ (เนื่องจากวัดเป็นจำนวนเชิงปริมาณไม่ได้) ดังนั้นบางครั้งเมื่อพบว่าชาวบ้านให้คุณค่าแก่ผักหวาน เห็ดเผาะ หน่อไม้ ผักกูด ไข่มดแดง และอาหารป่าอื่นๆ ว่าเป็นอาหารที่อร่อยเป็นอาหารพิเศษก็ไม่เข้าใจ พร้อมกันนั้นก็แนะนำว่าควรเพาะเห็ดฟาง เห็ดนางฟ้า ปลูกไผ่ตง กินเองดีกว่าไปเก็บจากป่าจากดง และที่สำคัญที่สุดก็คือ พยายามผลักดันว่าป่าปลูก (ไม้โตเร็วเช่นสน ยูคาลิปตัส) แม้จะไม่มีเห็ด มีหน่อไม้ พืช สัตว์แมลงที่เป็นอาหารเกิดได้ภายใต้ป่านั้น ชาวบ้านก็จะได้รับประโยชน์มากกว่าเดิมคือได้เงินค่ารับจ้างทำงานในป่านั้น แล้วจะได้ไปซื้ออาหารอร่อยๆ และอื่นๆ ในทัศนะของคนในเมืองมาบริโกล เป็นต้น นี่เป็นตัวอย่างของแนวความคิดการพัฒนาที่ทำลายศักยภาพในการพึ่งตนเองของชุมชนพร้อมกับทำลายระบบนิเวศไปด้วยในขณะเดียวกัน

7.5 การรักษาป่าเกิดขึ้นได้ด้วยการสนับสนุน จากองค์กรพัฒนาเอกชน

ผลงานวิจัยนี้ระบุว่าป่าชุมชนที่สำรวจพบมีจำนวน 5 ป่าหรือคิดเป็นร้อยละ 3 เท่านั้นที่เกิดขึ้นเนื่องจากได้รับการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชนให้ริเริ่มขึ้น

ข้อสังเกตในเชิงข้อเสนอแนะ โดยเฉพาะต่อองค์กรพัฒนาเอกชนก็คือ ตัวเลขนี้แสดงให้เห็นว่า องค์กรพัฒนาเอกชนยังคงให้ความสำคัญต่อกิจกรรมอนุรักษ์ป่าในแนวทางป่าชุมชนค่อนข้างน้อยอยู่ ส่วนเหตุผลเป็นเช่นใต้นั้นน่าจะได้มีการแลกเปลี่ยนความเห็นกันต่อไป อนึ่งการที่องค์กรพัฒนาเอกชนสามารถผลักดันให้ชาวบ้านจัดตั้งป่าชุมชนขึ้นมาสำเร็จนั้น ส่วนหนึ่งเป็นความสำเร็จขององค์กรฯ แต่ประเด็นสำคัญคือ ความพร้อมของชุมชน และระบบนิเวศของชุมชนนั้นๆ ยังไม่แตกสลายอย่างสิ้นเชิง

7.6 การรักษาป่าเกิดจากการ สนับสนุนของหน่วยงานของรัฐ

จะเห็นได้ว่าตัวเลขจากตารางข้างบน ระบุว่ามียังมีเพียง 8 ป่า หรือร้อยละ 5 เท่านั้นที่เกิดจากการสนับสนุนจากรัฐเป็นเครื่องสะท้อนได้อย่างดีว่าทัศนคติหรือระบบคิดของรัฐต่อการจัดการทรัพยากรป่าของรัฐเป็นอย่างไร ในขณะที่หน่วยงานของรัฐพยายามผลักดันเรื่องสวนป่าและการปลูกป่า (ทำไร่ดัดไม้) เชิงพาณิชย์โดยภาคเอกชนทั้งจากทุนภายในและภายนอกประเทศอย่างเอาจริงเอาจังและเป็นขบวนการใหญ่โต รัฐกลับให้ความสำคัญต่อการเปิดโอกาสให้ชาวบ้านชุมชนชนบทเข้ามามีส่วนร่วมในการใช้ทรัพยากรที่ดิน ที่ตามกฎหมายถือว่าเป็นป่าน้อยมาก

ป่าชุมชนของกรมป่าไม้ก็ยังคงเป็นหน่วยงานเล็ก (เมื่อเทียบกับฝ่ายอื่น) ทัศนคติของหน่วยงานป่าไม้ก็ยังไม่เห็นความสำคัญของป่าชุมชนในระดับที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงนโยบาย และการปฏิบัติที่สามารถสัมผัสได้อย่างเป็นรูปธรรม ในแผนแม่บทป่าไม้ของประเทศไทยซึ่งทำการร่างกันมาจนเกือบจะสำเร็จแล้ว (ในขณะที่เขียนรายงานนี้) อาจมีแนวคิดเรื่องป่าชุมชนหรือการมีส่วนร่วมของชุมชนชนบทในการรักษาป่าอยู่บ้าง แต่โดยเนื้อหาแล้วยังคงเน้น

แนวการจัดการป่าแบบเดิมและดูจะให้ความสำคัญเป็นพิเศษต่อ “ป่าเศรษฐกิจ” และการเรียกร้องให้รัฐจัดให้เกิดมีแรงจูงใจต่อภาคเอกชนให้เข้ามามีส่วนร่วมในการปลูกต้นไม้ (ไม่ใช่ปลูกป่า) ทั้งในขนาดพื้นที่เล็กและใหญ่ โดยจัดให้มีหลักประกันในการใช้ที่ดินระยะยาวให้กับภาคเอกชน

ในเอกสารของธนาคารโลกเรื่อง *A Strategy For Asian Forestry Development* ก็ให้ความสำคัญต่อการจัดการป่าอยู่ สองประเภทหลักๆ เท่านั้นคือ การจัดการป่าธรรมชาติ กับการจัดการไร่ต้นไม้ (Plantations) ในเรื่องของการจัดการป่าโดยชุมชนที่ธนาคารโลกเรียกว่า *community-based management and participation by local people* ได้รับการกล่าวถึงในหัวข้อเรื่อง จุดเน้นใหม่ ๆ ที่จำเป็นในการจัดการป่า (Needed: A New Emphasis for Forestry) ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า ในวิสัยคิดและการสนับสนุนของธนาคารโลกนับแต่นั้นต่อไป (ค.ศ.1991) ธนาคารโลกยังคงจัดป่าว่ามี 2 ประเภท คือ ป่าธรรมชาติ กับไร่ต้นไม้ (tree plantations) อยู่นั่นเอง

ยิ่งไปกว่านั้น ธนาคารโลกก็ยังสรุปประสบการณ์ไว้ว่า บทเรียนที่ธนาคารโลกเรียนรู้จาก “ป่าไม้สังคม” หรือป่าชุมชนคือ ธนาคารโลกยังมีความสงสัยความสามารถของชุมชนในการจัดการป่าอยู่ ในกรณีที่ไม่มีการขัดขวางโดยรัฐ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ธนาคารโลกเห็นว่าส่วนหนึ่ง ความสามารถในการจัดการป่าของชุมชนอาจถูกจำกัด หรือกีดกันโดยรัฐ แต่ถ้าหากไม่มีอุปสรรคจากรัฐแล้ว ก็ยังเป็นเรื่องที่น่ากังขาอยู่ดี ว่าชุมชนจะสามารถจัดการได้หรือไม่

อย่างไรก็ตามธนาคารโลกก็ได้เสนอแนะในทางสร้างสรรค์ว่าเพื่อที่จะให้กิจกรรมป่าชุมชนดำเนินไปอย่างได้ผล จะต้องได้รับการหนุนช่วยไม่เพียงเฉพาะการจัดหากกล้าไม้ และการช่วยเหลือทางเทคนิคให้เท่านั้น แต่ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนมีความสำคัญมากกว่า ซึ่งเป็นข้อสรุปที่ตรงกับงานวิจัยนี้

7.7 การอนุรักษ์ป่าเกิดจากได้รับการ

สนับสนุนจากพระสงฆ์และวัดหรือดำเนินการโดยวัด

ตัวเลขจากตารางข้างบนพบว่ามีเพียง 3 ป่าหรือร้อยละ 2 เท่านั้นของป่าชุมชนในเขตวิจัยที่เกิดขึ้นจากปัจจัยข้อนี้ ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะว่าประเพณีในเรื่อง “วัดป่า” ในภาคเหนือไม่สู้จะเข้มแข็งนักเมื่อเทียบกับภาคอีสาน

นอกจากนั้นการที่ภาคเหนือมีพื้นที่เป็นป่าเขาเป็นส่วนมาก วัดส่วนใหญ่จึงตั้งอยู่บนพื้นที่ราบใกล้หมู่บ้าน วัดที่ทำหน้าที่รักษาป่าจึงมักจะเป็นวัดที่ตั้งอยู่ตามม่อนดอยที่ไม่ไกลจากชุมชนมากนัก ซึ่งลักษณะที่ตั้งที่เหมาะสมโดยนัยดังกล่าวก็ไม่มีมาก อย่างไรก็ตาม โอกาสของการที่จะผลักดันให้วัดเข้ามาดำเนินการในแนวป่าชุมชนมีสูง เนื่องด้วยวัดมีสถานภาพเป็นนิติบุคคล จึงสามารถขอเช่าพื้นที่ป่าจากกรมป่าไม้ได้ ประกอบกับศรัทธาของชาวบ้านที่มีต่อพระและต่อวัด ก็น่าจะมีส่วนช่วยให้กิจกรรมนี้ขยายต่อไปได้ ประเด็นสำคัญคือชาวบ้านควรจะมีส่วนได้รับประโยชน์ในรูปของการจุนเจือชีวิต (โดยเฉพาะคนจน) จากป่าของวัดบ้าง นอกเหนือจากความอึดเอิบทางด้านอุดมการณ์

อนึ่ง ในพื้นที่บางแห่งเช่นในบริเวณจังหวัดน่าน ขบวนการเคลื่อนไหวในการอนุรักษ์ป่าก็มีพระสงฆ์เข้ามาเป็นหลักร่วมอยู่แล้วอย่างเข้มแข็ง จึงน่าจะได้รับการหนุนช่วยให้ขยายความคิด และกิจกรรมออกไปอีกให้กว้างขวาง

8. ศักยภาพของชุมชนในการจัดการและรักษาป่า

การวิจัยนี้ได้ยืนยันข้อเท็จจริงข้อหนึ่งว่า ท่ามกลางการลดลงอย่างรวดเร็วของพื้นที่ป่าในภาคเหนือ กลับมีชุมชนอยู่ไม่น้อยกว่า 150 ชุมชนที่ใช้และทะนุบำรุงรักษาป่าดินและน้ำมาเป็นเวลายาวนานอย่างได้ผลพอสมควร ซึ่งเป็นข้อพิสูจน์ว่าชาวบ้านมีศักยภาพอย่างแน่นอน อย่างไรก็ตาม ป่าชุมชนต่างๆ ดังกล่าวเหล่านี้ต่างก็กำลังประสบกับปัญหาไม่มากนักน้อย จำเป็นที่จะต้องได้รับการหนุนช่วยจากทุกฝ่าย โดยเฉพาะฝ่ายรัฐซึ่งเป็นยึดผู้กุมป่าและที่ดินเอาไว้ตามกฎหมาย การหนุนช่วยดังกล่าวจะต้องมีอย่างครบถ้วน ครบวงจรและอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นการให้พื้นที่ป่า ให้การสนับสนุนด้านงบประมาณ ระเบียบภาษี กล้าไม้ ความรู้ทางเทคนิคสมัยใหม่ที่เหมาะสม และอื่นๆ อีกมาก แต่จะต้องทำความเข้าใจว่า ความสำเร็จของป่าชุมชนอยู่ที่สำนึกของความเป็นชุมชนบวกกับการใช้ประโยชน์บนพื้นฐานของการอนุรักษ์ และวิถีชีวิตที่เรียบง่าย

สำนึกของความเป็นชุมชน ได้กล่าวถึงไว้บ้างแล้วในตอนต้นๆ ส่วนรูปธรรมที่หากจะแบ่งให้ชัดเจนเป็นแผนการดำเนินงานเพื่อสร้างหรือเสริมความเป็นชุมชน น่าจะต้องดำเนินการในเรื่องต่าง ๆ ต่อไปนี้

- การเปิดโอกาสและหรือสนับสนุนให้สมาชิกของชุมชนทุกเพศ ทุกวัย ทุกสถานภาพ ทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม มีส่วนร่วมในกิจกรรมป่าชุมชน

- การปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ของชุมชนที่ถูกทำให้เบี่ยงเบนไปสู่ความต้องการทางวัตถุ (เงินตรา) ให้กลับไปสู่โลกทัศน์ที่ผสมผสานระหว่างภูมิปัญญาดั้งเดิมกับภูมิปัญญาใหม่ เรื่องคุณภาพของระบบนิเวศที่กว้างขวางกว่าระบบนิเวศท้องถิ่น นอกจากนั้นโลกทัศน์ต่อคำว่าพัฒนาที่แท้จริงคืออะไร (เช่น คุณภาพระหว่างความเจริญทางวัตถุกับความเจริญทางจิตใจ) จะต้องมี การทบทวนกันใหม่ทั้งสังคมไม่ใช่เฉพาะชนบทเท่านั้น

- ความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชนชนบท เป็นสิ่งที่เคยมีแต่ได้ ถูกทำลายลงไปจนเกือบจะหมดอย่างสิ้นเชิงแล้ว สิ่งที่น่าจะเป็นจะต้องทำคือ ฟื้นฟู ชนบทให้เป็นหน่วยที่สามารถพึ่งตนเองได้ ทั้งในทางเศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง บริหาร กฎหมาย (การจัดการความขัดแย้ง) สุขภาพอนามัย การศึกษาและการสืบทอดและการผลิตใหม่ทางวัฒนธรรม

- สิทธิในการถือครองที่ดิน รัฐจะต้องให้สิทธิแก่ชุมชนในการเป็นเจ้าของ เป็นผู้จัดการและได้ประโยชน์จากป่าชุมชน เนื่องจากป่าชุมชนมิได้มีความหมาย แต่เพียงพื้นที่ที่มีต้นไม้ขึ้น หากแต่มีความหมายต่อการดำรงชีพ ทุกมิติของผู้คน ในชนบททั้งที่เป็นรูปธรรม (การทำมาหากิน) และนามธรรม (ความเชื่อและพิธีกรรม) หากชุมชนไม่ได้สิทธิข้อนี้แล้วองค์กรชุมชนก็ไม่มีอำนาจตามกฎหมายที่จะป้องกันรักษาทรัพยากรของชุมชนจากการเข้ามาลักลอบ หรือแย่งใช้ของคนนอกชุมชน

- การกระจายอำนาจในที่นี้หมายถึงการกระจายอำนาจในการจัดการทรัพยากรด้วยปรัชญาที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า “ทรัพยากรธรรมชาติเป็นของปวงชน รัฐและชุมชนท้องถิ่นมีหน้าที่ร่วมกันในการอนุรักษ์และพัฒนาการใช้ประโยชน์ในลักษณะที่ยั่งยืน”

- ความเป็นนิติบุคคลขององค์กรชาวบ้าน ดังได้กล่าวแล้วในตอนต้นว่า ป่าชุมชนจะเกิดขึ้น อยู่รอดและพัฒนาต่อไปต้องอาศัยองค์กรชาวบ้านที่เข้มแข็ง แต่เท่านั้นไม่พอ องค์กรชาวบ้านจะต้องมีสถานภาพเป็นนิติบุคคลอีกด้วย อนึ่ง ในเรื่องนี้ยังคงต้องมีประเด็นปัญหาที่จำต้องศึกษาทำความเข้าใจกันว่า องค์กรชาวบ้านที่ว่านี้คืออะไร อาจเป็นสภาตำบล องค์กรเหมืองฝาย คณะ

กรรมการรักษาป่า คณะกรรมการหมู่บ้านหรืออื่น ๆ เหตุที่ยกประเด็นนี้ขึ้นมา ก็ด้วยเหตุว่า หากยกให้สภาตำบลเป็นนิติบุคคล อาจมีปัญหาอยู่บ้างในบางพื้นที่ ด้วยว่าการตั้งตำบลเป็นการจัดตั้งบนพื้นฐานความสะดวกในการปกครองบริหารของกระทรวงมหาดไทย ซึ่งอาจไม่สอดคล้องกับแบบแผนการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นนั้น ๆ ก็ได้ ตัวอย่างเช่น หมู่บ้านแห่งหนึ่งสังกัดอยู่ในเขตตำบล ก. แต่ในความเป็นจริงใช้ทรัพยากรป่า ดิน น้ำในตำบล ข. ดังนั้นตำบล ก. จึงไม่ใช่ตัวแทนในเรื่องผลประโยชน์ในการใช้ทรัพยากรของหมู่บ้านนั้น อย่างนี้เป็นต้น

9. ข้อเสนอแนวทงนโยบาย

คำว่า ข้อเสนอเกี่ยวกับแนวทงนโยบายนี้ มิใช่่นโยบายโดยตรง แต่หากเป็นแนวทงในการจัดทงนโยบาย เพื่อให้นโยบายนั้นเป็นนโยบายที่ถูกต้องตามหลักวิชา (ทั้งทงวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ และวิทยาศาสตร์สังคม) และสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง ในอดีต ปัจจุบัน และเหมาะสมกับอนาคต ทั้งนี้และทั้งนั้นนโยบายที่ดีที่ถูกต้องจะต้อง

หนึ่ง มุ่งแก้ไขปัญหาได้ตรงจุด

สอง ครอบคลุมและรอบด้านบนพื้นฐานของสติและปัญญา และ

สาม มีภาษี หรือมีน้ำหนัก หรือข้อได้เปรียบกว่าแนวนโยบายอื่น ทั้งนี้ต้องวางอยู่บนพื้นฐานของผลประโยชน์ หรือการพัฒนาของส่วนรวมที่ยั่งยืน

9.1 แนวความคิดเบื้องหลังนโยบาย

ในกระบวนการกำหนดนโยบายนั้นโดยทั่วไปแล้วมักเชื่อกันว่า หน่วยงานหรือผู้กำหนดนโยบายจะต้องมีปัจจัย 4 ประการคือ

- 1) ต้องมีจินตนาการที่กว้างขวางยาวไกลกว่าความรู้เทคนิคเฉพาะด้าน
- 2) ต้องมีข้อมูลข่าวสารที่ถูกต้องและครอบคลุมครบถ้วน
- 3) ต้องมีการวิเคราะห์ที่เป็นระบบเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง
- 4) ต้องมีความสามารถในการสังเคราะห์ปัจจัยทั้งสามประการ

ข้างบนออกมาเป็นนโยบาย

ความจริงแล้ว ปัจจัยสำคัญ และเป็นปัจจัยแรกของกระบวนการกำหนด

นโยบาย สาธารณะที่มักไม่เป็นที่ประจักษ์ ไม่ได้ถูกนำมาพิจารณาเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการจัดทำนโยบายและการตัดสินใจของผู้ที่ทำหน้าที่ตัดสินใจ คือสิ่งที่เรียกว่า จินตนาการ ซึ่งในที่นี้หมายถึง ความสามารถในการคิดล่วงหน้าไปในอนาคตที่มีฐานการคิดอยู่บนความจริง ไม่ใช่การคิดในเชิงการสร้างวิมานในอากาศ ความสามารถในการคิดล่วงหน้านี้ ไม่ตรงกับสิ่งที่เราใช้กันว่า แผนระยะสั้น ระยะยาว แต่จะต้องเป็นความคิดที่มีทักษะ หรือสายตาที่ยาวไกลจนไม่อาจจะนับได้ว่าเป็นแผน 10 ปี 20 ปี หากแต่จะต้องเป็นการมองถึงอนาคตที่ยาวไกลกว่านั้นมาก ด้วยว่าประวัติศาสตร์การทำลายสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรของมนุษยชาติกินเวลาหลายร้อยปี สำหรับกรณีของประเทศไทย การทำลายป่าไม่อย่างเป็นระบบและรุนแรงมากขึ้นเป็นลำดับ จนกระทั่งถึงขั้นวิกฤตในปัจจุบัน กินเวลาไม่น้อยกว่าหนึ่งร้อยปี ดังนั้นหน่วยงานหรือผู้ที่ทำหน้าที่ในการกำหนดนโยบาย และตัดสินใจแม้จะอ้างว่ามีข้อมูล และมีความรู้คู่เพียงพร้อมแล้ว สามารถจะทำหน้าที่กำหนดนโยบาย และตัดสินใจได้อย่างถูกต้องก็ตาม ก็ไม่สามารถสร้างนโยบาย และตัดสินใจอย่างถูกต้องได้ หากปราศจากคุณสมบัติข้อนี้ ดังนั้นผู้ทำหน้าที่กำหนดนโยบายจะต้องมีความสามารถในเชิงจินตนาการที่สามารถสร้างภาพที่พึงปรารถนาของปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับธรรมชาติในอนาคตที่ยาวไกลมาก ๆ ของสังคมไทยและสังคมโลก หากขาดเสียซึ่งความสามารถข้อนี้แล้ว นโยบายและแผนการที่กำหนดขึ้นก็จะขาดความลึกซึ้ง ใช้ได้ชั่วคราว และไม่อาจแก้ปัญหาได้อย่างชุกครากถอนโคนของปัญหา

ภาพแห่งจินตนาการนี้ มีความหมายลึกซึ้งกว่าแผนพัฒนา เช่น แผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่เราเคยมีมาและกำลังมีอยู่ ซึ่งแม้จะครอบคลุมห้วงเวลาถึงสามสิบปีเศษ แต่แท้จริงแล้วคือ การรวมตัวของแผนระยะสั้นที่แทบจะไม่มีจุดหมายร่วมกัน หรือมีจุดหมายก็เป็นเพียงแผนแก้ปัญหาทางเทคนิคระยะสั้น ๆ นำมาร้อยรวมเข้าด้วยกันเป็นเจ็ดแผนที่ไม่มีเอกภาพและไร้ซึ่งจินตนาการถึงสังคมในอนาคตที่กว้างไกลตามนัยที่พยายามนำเสนอในที่นี้ กล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นแผนที่โดยภาพลักษณ์รวมแล้วมุ่งแก้ปัญหาการเติบโตทางเศรษฐกิจที่ผู้วางแผนคิดดำเนินไปอย่างเชื่องช้าเป็นหลัก ซึ่งปัญหาในแต่ละช่วงเวลาของการใช้แผนฯ แต่และแผนฯ ก็แตกต่างกัน ดังนั้นจึงไม่น่า

ประหลาดใจที่นโยบาย และแผนการจัดการทรัพยากรต่างๆ รวมทั้งป่า และที่ดิน สิ้นแร่ แหล่งประมง แหล่งน้ำ และอื่นๆ จึงเป็นนโยบายและแผนที่มุ่งสร้างความเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างไร้ขอบเขต ขาดจิตสำนึก ขาดเอกภาพ และขาดมาตรการและปฏิบัติการทางด้านอนุรักษ์ที่จะก่อให้เกิดผลอย่างจริงจัง และที่สำคัญไม่น้อยไปกว่านั้นก็คือ การพัฒนาเศรษฐกิจดังกล่าวดำเนินไปโดยละทิ้งภาคชนบท เพราะฉะนั้นในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมาเป็นอย่างน้อย เราจึงได้เห็นปัญหาของการแตกสลายของระบบนิเวศ เช่น ปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่า ปัญหาคุณภาพและปริมาณของ ดินและน้ำ ปัญหาความสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพ ปัญหาระบบนิเวศทางทะเล ปัญหามลพิษต่าง ๆ ควบคู่ไปกับปัญหาทางสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งสิ่งที่เรามากจะแยกออกไปว่าเป็นปัญหาทางเศรษฐกิจ เช่น ปัญหาการกระจายรายได้ ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาเชิงลูกโซ่ตามมาอีกมากมาย ไม่ว่าจะเป็นปัญหาการขายที่ดินของชาวชนบท จนถึงปัญหาการขายร่างกาย ขายแรงงาน และที่รุนแรงที่สุดคือ การขายจิตวิญญาณ ชุมชนและสังคมยอมรับสภาพการประกอบอาชีพโสเภณีว่าเป็นปรากฏการณ์ปกติ เป็นต้น สิ่งที่น่าสังเกตคือ ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้เกิดขึ้นท่ามกลางการเติบโตทางเศรษฐกิจที่สามารถวัดเป็นตัวเลขได้ถึงร้อยละ 7-8-9 และ 10

ปัจจุบันนี้โลกทั้งโลกกำลังเริ่มมีการหยุดคิด (ตั้งสติ)ว่า การพัฒนาทั้งหลายทั้งปวงที่ทำกันมาโดยยึดถือฐานการเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นหลักแต่เพียงด้านเดียวนั้นถูกต้องหรือ คำตอบที่ยอมรับกันทั่วไปคือ ไม่ถูกต้อง โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาในเรื่องของปัญหาสิ่งแวดล้อม กับปัญหาการพัฒนาที่มีผลทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำต่ำสูง ถ้าจะใช้ภาษาทางเศรษฐศาสตร์ คือปัญหาการกระจายรายได้ ซึ่งนำไปสู่ความยากจนในชนบทและการล่มสลายของชุมชนชนบท ซึ่งทั้งสองปัญหามีปรากฏทั้งในระดับโลก และระดับประเทศ จึงได้เกิดจินตนาการ หรือปัญหาขึ้นมาว่า หากมนุษยชาติทั้งหมดจะอยู่รอดต่อไปได้จะต้องอยู่รอดร่วมกัน ทั้งมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันเอง คนในเมืองคนชนบท คนรวยคนจนและมนุษย์กับธรรมชาติ เมื่อเกิดปัญหาเช่นนี้แล้ว จึงนำไปสู่การกำหนดนโยบายของการพัฒนาในอนาคตที่จะต้องเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนนั่นเอง

9.2 แนวทางนโยบายการพัฒนาที่ยั่งยืน จากมุมมองของชาวบ้าน ที่มีลักษณะเป็นสากล : บทเรียนจากการวิจัย

เป็นเวลาหลายปีมาแล้วที่นักวิชาการทางด้านระบบเกษตรได้พยายามเสนอแนะ และได้รับความเชื่อถือกันกว้างขวางพอสมควรว่า ระบบเกษตรที่ดีจะต้องประกอบด้วยคุณลักษณะ 4 ประการคือ หนึ่ง จะต้องมียield ภาพ สอง ต้องมีเสถียรภาพ สาม จะต้องมีการถาวรภาพ และสี่ จะต้องก่อให้เกิดความเป็นธรรม

ข้อเสนอหรือแนวทางนโยบายของนักระบบเกษตรดังกล่าวนี้ได้รับการยอมรับจากนักสังคมศาสตร์มากที่สุด ด้วยเหตุว่าได้พูดถึงเรื่องของเสถียรภาพ ถาวรภาพ (การใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ และยั่งยืนยาว) และโดยเฉพาะความเป็นธรรมที่ระบบที่ดีจะต้องสร้างให้เกิดขึ้น หากการพัฒนาก่อให้เกิดผลต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วครบถ้วน ถือได้ว่าเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน

ในที่นี้จะขอนำแนวคิดทั้งสี่ประการมาพิจารณาจากมุมมองที่การวิจัยนี้ได้เรียนรู้จากประสบการณ์ของชาวบ้าน

(1) **ผลิตภาพ** การวิจัยนี้พบว่าในการทำนาทำไร่ของชาวบ้านแต่เดิมนั้น ผลิตภาพ หรือความสามารถในการผลิตไม่ได้ถือเอาปริมาณที่เป็นตัวเลข (เช่น 500-600 ตัง) เป็นเกณฑ์ แต่ถือเอา “ความพออยู่พอกิน” หรือ “ได้ข้าวปลาอาหารไม่อดยาก” เป็นเกณฑ์ ซึ่งถือว่าเป็นการวัดเชิงคุณภาพ แต่ต่อมาเมื่อนโยบายของรัฐสนับสนุนผลักดันให้ชาวบ้านเพิ่มผลผลิตโดยการเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์ที่ดี การแนะนำพืชพาณิชย์เข้ามาที่ดี การใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมี เครื่องจักรและอื่น ๆ ก็ดีเป้าหมายในการผลิตของชาวบ้านก็ได้กลายเป็นการผลิตที่ผสมผสานระหว่าง “การผลิตเพื่ออยู่เพื่อกิน” กับ “การผลิตเพื่อขาย” ในกรณีที่มีการผลิตตามเป้าหมายหลังมีสัดส่วนที่มากขึ้น ความต้องการขยายพื้นที่เพาะปลูกก็เพิ่มขึ้นพื้นที่ป่าก็ลดลง และผลกระทบต่อระบบนิเวศเช่น คุณภาพดิน น้ำ และความหลากหลายทางชีวภาพ (เช่นการหายไปของเมล็ดพันธุ์พื้นเมือง) ก็ตามมาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ข้อมูลที่ได้จากในพื้นที่วิจัย พบว่าชุมชนที่ไม่ได้มุ่งเน้นผลิตภาพเชิงปริมาณมากเกินไป แต่หากคำนึงถึงเสถียรภาพและถาวรภาพของระบบไปด้วยในขณะเดียวกัน มีโอกาสที่จะรักษาป่าเอาไว้ได้สูง ชุมชนใดที่เพิ่มผลิตภาพโดยการขยายพื้นที่เพาะปลูก อาจเนื่องมาจากที่มีอยู่เดิมใช้ทำนา (เพื่อบริโภค)

จำเป็นต้องปลูกพืชพาดินชยในไร่ก็มีแนวโน้มที่จะขยายพื้นที่ไร่เข้าไปในพื้นที่ป่ามากยิ่งขึ้น จนกว่าชุมชนจะเห็นว่าเริ่มใกล้ภาวะวิกฤตทางสิ่งแวดล้อม (ดิน น้ำ ป่า) ก็จะเริ่มมีการควบคุมที่ รัดกุมขึ้น

ข้อเสนอแนะ ไม่เฉพาะนโยบายป่าชุมชนเท่านั้นที่จะต้องยอมรับว่าการเพิ่มผลผลิตภาพ ไม่ว่าจะในรูปของการเพิ่มผลผลิตต่อเนื้อที่ (เพิ่มผลผลิตต่อไร่) หรือการเพิ่มผลผลิตโดยการขยายพื้นที่ล้วนแต่มีข้อบชิตจำกัดทั้งสิ้น การเพิ่มผลผลิตโดยไม่มีข้อบชิตจำกัดโดยไม่ให้มีผลกระทบในทางลบต่อสภาพแวดล้อมเป็นเรื่องที่ทำไม่ได้ ในกรณีของป่าชุมชนจะต้องเข้าใจว่าผลผลิตภาพของนา ไร่ สวน และป่าเป็นผลผลิตภาพที่เดินสายกลาง แต่จะมีผลในการก่อให้เกิดเสถียรภาพและถาวรภาพ และความเป็นธรรมของระบบ ซึ่งเป็นเรื่องที่สำคัญเท่าๆ กับผลผลิตภาพ

(2) **เสถียรภาพ** หมายความว่าความสามารถของระบบที่ทำให้ผลผลิตภาพของระบบไม่ขึ้นๆ ลงๆ ขาดความสม่ำเสมอ การวิจัยนี้พบว่าชุมชนที่รักษาและพัฒนาป่าชุมชนเอาไว้ได้ดีเป็นชุมชนที่พยายามรักษาระดับผลผลิตภาพให้คงเส้นคงวา สม่ำเสมอ ชุมชนใดที่มีพฤติกรรมทางการผลิตไปในทำนอง “น้ำขึ้นรีบตัก” หรือ “มือใครยาวสาวได้สาวเอา” หรือมีพฤติกรรมที่ตอบสนองต่อกลไกราคาอย่างรวดเร็วดแต่เพียงอย่างเดียว นอกจากจะมีความขัดแย้งภายในชุมชนสูงและมีผลทำให้ความเป็นชุมชนอ่อนแอแล้ว ยังไม่อาจรักษาคุณภาพและปริมาณ ของ ดิน น้ำ ป่า ไว้ได้

รูปธรรมของการรักษาเสถียรภาพของระบบของชุมชนที่มีป่าชุมชนเห็นได้จากความรู้ หรือภูมิปัญญาชาวบ้านในการควบคุมน้ำ (ระบบเหมืองฝาย) การจำแนกประเภทการใช้ที่ดิน การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ ดังที่กล่าวไว้อย่างละเอียดในบทตัน ๆ เป็นต้น

ข้อเสนอแนะ นโยบายป่าชุมชนที่ถูกต้องจะต้องไม่ใช้นโยบายที่ส่งผลผลักดันให้ชาวบ้านเข้าสู่ระบบการผลิตที่ไม่มีเสถียรภาพ ซึ่งก็คือ นโยบายเร่งรัดให้มีการใช้ทรัพยากรอย่างสิ้นเปลือง เพื่อให้เกิดผลตอบแทนสูงแต่ระยะสั้นเปรียบเสมือน “ไฟไหม้ฟาง” ที่เป็นไปชั่วคราว

(3) **ถาวรภาพ** ความหมายในทางวิชาการหมายถึง การที่ระบบนั้นๆ สามารถที่จะทำการผลิตต่อไปได้อย่างยั่งยืนยาวนานไม่ใช่ผลิตได้มาก แต่ผล

ผลิตขึ้น ๆ ลง ๆ และท้ายที่สุด ดิน น้ำ ป่า เสื่อมโทรมจนใช้ทำการผลิตอะไรไม่ได้ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเงินในภาคเหนือตอนบน คือระบบการทำไร่กระหล่ำปลี ส่วนภาคเหนือตอนล่างคือ บริเวณเขาค้อจังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งผ่านยุคพืชไร่ (ข้าวโพด) มาสู่พืชสวน (ผักนานาชนิด) จนถึงในปัจจุบันพื้นที่จำนวนมากกลายเป็นทุ่งหญ้าคา ใช้ประโยชน์อะไรแทบไม่ได้ไปแล้ว จากมุมมองของชาวบ้านในพื้นที่วิจัย พวกเขามีแนวคิดเรื่องถาวรภาพเช่นกัน เพียงแต่ไม่ได้ใช้คำ ๆ นี้ พวกเขาพูดถึงถาวรภาพในความหมายว่า “ทำมาหากินกันมาได้ตั้งแต่ปู่ย่าตาทวด ลงมาถึงชั่วลูกชั่วหลาน” ป่าชุมชน ส่วนใหญ่ที่โครงการวิจัยนี้ค้นพบดำรงอยู่ควบคู่กับชุมชนที่ตั้งมานานแล้วทั้งสิ้น ในกรณีศึกษาที่เจาะลึกก็ได้ข้อสรุปเช่นเดียวกัน

อนึ่งถาวรภาพในที่นี้รวมถึงถาวรภาพของความหลากหลายทางชีวภาพด้วย วัตถุประสงค์ของการใช้ทรัพยากรเพื่อให้เกิดถาวรภาพของชาวบ้านคือ การทำเกษตรผสมผสานที่ประกอบด้วย นา ไร่ (หมุนเวียน) สวน (เช่น สวนเมี่ยง หรือชา) สวนหลังบ้าน เลี้ยงสัตว์ และเก็บของป่า

ข้อเสนอแนะ นโยบายป่าชุมชนจะต้องมีจุดยืนที่มุ่งเน้นให้เกิดการใช้ทรัพยากรที่สามารถทำให้ชุมชนนั้น ๆ สามารถทำการผลิตต่อไปได้ยาวนานที่สุด บัจฉัยใด ๆ ที่จะเข้ามาเปลี่ยนวิถีชีวิตและความคิดของผู้คนให้เข้าสู่ระบบการผลิตที่มุ่งกำไรหรือหวังผลประโยชน์ระยะสั้น และที่สำคัญที่สุดคือ บัจฉัยที่จะทำให้ชุมชนกลายเป็นหน่วยทางสังคมที่ไม่อาจพึ่งตนเองได้ จะต้องไม่ถูกนำเข้ามาบรรจุไว้ในนโยบายและแผนดำเนินการป่าชุมชน ดังนั้นนโยบายทางด้านการเกษตรทั้งหลายทั้งปวงที่จะมีผลผลักดันให้เกิดการขยายตัวของพืชพาณิชย์เข้าไปในบริเวณที่เป็นป่าชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนบนพื้นที่สูงจะต้องถูกยกเลิก ราคาและผลกำไรของการรับซื้อการแปรรูป และส่งออก ผลผลิตพืชพาณิชย์ (เช่น ข้าวโพด มันสำปะหลัง ถั่วเหลือง ยูคาลิปตัส ฯลฯ) จะต้องไม่ถูกบิดเบือนผิดไปจากราคาที่ควรจะเป็นจริง ไม่ใช่ราคาเทียมที่เกิดจากการแทรกแซงสนับสนุนโดยใช้มาตรการทางด้านราคาและภาษีของรัฐ กล่าวคือ ต้องปล่อยให้ราคาเป็นไปตามความเป็นจริง ตัวอย่างเช่นต้องไม่ให้อภิสิทธิ์ เช่น การยกเว้นภาษีให้กับอุตสาหกรรมส่งออกอาหารสัตว์ที่วัตถุดิบ (มันสำปะหลัง และข้าวโพด เป็นต้น) จะต้องมาจากการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างไม่ยั่งยืน

(4) **ความเป็นธรรม** ในความหมายทางวิชาการหมายความว่า การพัฒนาที่ที่จะต้องสร้างให้เกิดความเป็นธรรมในสังคมด้วย และหากมองจากทัศนะของการจัดการทรัพยากรที่ดีแล้ว การบรรลุวัตถุประสงค์สามข้อที่กล่าวข้างบนเท่านั้นยังไม่พอ การจัดการทรัพยากรที่ที่จะต้องสร้างให้เกิดความเป็นธรรมด้วย กล่าวคือ มีการกระจายทรัพยากรและผลประโยชน์จากทรัพยากรให้กับคนส่วนใหญ่ของประเทศ ซึ่งในกรณีนี้คือ ประชาชนตามชนบทผู้ที่ใช้ชีวิตพึ่งพาอาศัย ดิน น้ำ ป่า อยู่นั่นเอง การจัดการทรัพยากรของประเทศไทยเท่าที่ผ่านมา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่ดิน น้ำ แร่ธาตุ แหล่งประมง และโดยเฉพาะป่า เป็นการจัดการที่ผลประโยชน์ส่วนใหญ่ตกอยู่กับคนส่วนน้อยที่ไม่ได้อยู่ใกล้ป่าหรืออยู่กับป่า แต่เป็นผู้ประกอบอาชีพที่มีบริษัทขอรับสัมปทานการทำไม้จากรัฐ หรือขอเช่าที่ดินป่าสงวนฯ เพื่อทำไร่ตัดไม้ในนามของการปลูกป่าเป็นต้น

ข้อเสนอแนะ นโยบายป่าชุมชนจะต้องเป็นนโยบายที่มีความชัดเจนว่า การจัดการทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า และทรัพยากรอื่น ๆ ในท้องถิ่น หรือในชุมชนยึดหลักการว่าทรัพยากรเป็นของชุมชน จัดการโดยองค์กรของชุมชน เพื่อผลประโยชน์ทั้งโดยตรงและโดยอ้อมต่อชุมชนนั้น และเป็นการจัดการทรัพยากรที่มุ่งเน้นให้เกิดเสถียรภาพและถาวรภาพด้วย

การวิจัยนี้พบว่า ชุมชนที่มีการรักษาและพัฒนาป่าชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพนั้น เป็นชุมชนที่มุ่งเน้นความเป็นธรรมในการใช้ทรัพยากร โดยมีการจัดสรรปันส่วนให้กับสมาชิกทุกคนในชุมชนตามความเหมาะสมของชุมชนนั้น ๆ ทั้งนี้โดยมีกลไกของความสัมพันธ์ทางเครือญาติ และจริยธรรม (วัฒนธรรม) ในการช่วยเหลือเกื้อกูลกันยังคงมีปรากฏอยู่และทำหน้าที่อย่างชัดเจน ดังสะท้อนออกมาในคำพูดของชาวบ้านว่า “พวกเราอยู่กินกันอย่างพี่น้อง ช่วยเหลือเกื้อกูลกันไป” เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้อาจสรุปได้ว่า ความสำเร็จของป่าชุมชนคือ วัฒนธรรมชุมชนที่ไม่มุ่งเน้นความมั่งคั่งร่ำรวยทางวัตถุ การใช้ชีวิตอย่างเรียบง่ายใช้ทรัพยากรอย่างไม่สิ้นเปลือง ประหยัดแต่มีประสิทธิภาพ ไม่เบียดเบียนกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และเคารพในธรรมชาติ ดังปรากฏให้เห็นในความเชื่อและพิธีกรรมต่าง ๆ ที่รัฐและเจ้าหน้าที่ของรัฐ นักวิชาการบางส่วนเห็นว่าเป็นความล้าหลัง งบประมาณไม่ใช่วิทยาศาสตร์เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนา โดยหาทราบไม่ว่าระบบคุณค่าเหล่านี้

แท้จริงแล้วคือกลไกที่ช่วยเกื้อกูลให้มนุษย์อยู่ร่วมกับมนุษย์และธรรมชาติอย่างมีดุลยภาพมาโดยตลอด ระบบคุณค่าใหม่ที่แฝงอยู่กับสิ่งที่เราเรียกว่า ความก้าวหน้าก็ดี ความเจริญก็ดี หรือการพัฒนาที่ดี ต่างหากคือระบบคุณค่าที่ทำลายสังคมที่ดีและทำลายดุลยภาพของธรรมชาติลงไปด้วยในขณะเดียวกัน

9.3 ข้อเสนอหลักต่อรัฐ และสาธารณชน

คณะวิจัยโครงการ “ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา” ขอเสนอหลักการสำคัญอันเป็นหัวใจของการพัฒนาประเทศ และป่าชุมชนในฐานะที่เป็นกิจกรรมส่วนหนึ่งของการพัฒนาประเทศ เพื่อให้เกิดสังคมที่ผู้คน ทุกรูปทุกนาม ทุกเพศ ทุกวัย ทุกชั้นวรรณะ และรากเหง้าเผ่าพันธุ์ มีสิทธิเสรีภาพ มีความเป็นธรรม ความสุข และสันติภาพในสังคม ดังต่อไปนี้

- ทรพยาการธรรมชาติเป็นของปวงชน รัฐและชุมชนท้องถิ่นมีหน้าที่ร่วมกันในการอนุรักษ์และพัฒนาการใช้ประโยชน์ในลักษณะยั่งยืนถาวร

- สิทธิชุมชนท้องถิ่น พึงต้องได้รับการสถาปนาส่งเสริมจากรัฐ ด้วยการกระจายอำนาจหน้าที่ การบริหารจัดการ และสามารถแสดงออกซึ่งสิทธิและเสียงได้ตามกฎหมาย

- บรรดาชนบทรรมนิยม จารีตประเพณี วัฒนธรรม และกฎเกณฑ์ในการจัดการทรัพยากรป่าที่ชุมชนท้องถิ่นถือปฏิบัติเป็นวิถีชีวิตสืบเนื่องกันมา ถือเป็นสิทธิชุมชนท้องถิ่นตามนัยข้อแรก ที่รัฐพึงให้การรับรองและยอมรับเป็นส่วนหนึ่งของกฎหมายหรือนโยบายของชาติ

- สิทธิชุมชนที่ว่าจะต้องปราศจากการแทรกแซงด้วยวิธีการอื่นใดจากรัฐหรือด้วยวิธีการตามกฎหมายหรือทางนโยบาย

- รัฐพึงทบทวนบรรดากฎหมายและนโยบายทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรป่า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง นโยบายป่าไม้แห่งชาติ พ.ศ.2528 ซึ่งมีอคติ กล่าวคือ เอื้ออำนวยประโยชน์ต่อบริษัทเอกชนขนาดใหญ่ ในการลงทุนปลูกไม้โตเร็ว เพียง 2-3 พันธุ์ เพื่อป้อนอุตสาหกรรมเยื่อกระดาษ หรือเพื่ออุตสาหกรรมแปรรูปไม้

- รัฐพึงทบทวนนโยบายและแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และปรับแก้ไขให้เป็นในทิศทางที่เป็นเสรี สมดุล ยั่งยืน (ของธรรมชาติหรือ

สิ่งแวดล้อม) และเป็นธรรม

- ชุมชนท้องถิ่นในฐานะเป็นผู้ดูแลอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติ
พึงต้องได้รับการส่งเสริมสนับสนุนด้านเงินทุนอุดหนุนในรูปการจัดการทางภาษี
และวิธีทางงบประมาณของรัฐ

- ไม่มีข้อใดในปฏิญญานี้ที่อนุমানว่าให้สิทธิใดๆ แก่รัฐ หรือหมู่คน
หรือบุคคลในอันที่จะดำเนินกิจกรรมหรือปฏิบัติการใดๆ อันมุ่งต่อการ
ลดรอนทำลายสิทธิชุมชนท้องถิ่นดังกล่าวได้ ณ ที่นี้

บรรณานุกรม

กาดนต์ นรินทร์ (นามแฝง)

- 2532 “ปัญหาป่าไม้ที่ดินในเขตป่าและแนวทางแก้ไขของประชาชน
ผู้เป็นเจ้าของทรัพยากร” สารล้านนา 6 : 3 และ 7 : 1

กป.อพช. (เหนือ)

- 2532 “ภาพรวมปัญหาการใช้ทรัพยากรป่าไม้-ที่ดินภาคเหนือตอนบน” เอกสาร
ประกอบการสัมมนาปัญหาการใช้ทรัพยากรป่าไม้-ที่ดิน ภาคเหนือตอนบน
22 กรกฎาคม ห้องสารสนเทศ สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

- 2533 “ป่าชุมชนในภาคเหนือ” เอกสารประกอบการสัมมนา

กองจัดการที่ดินป่าสงวนแห่งชาติ กรมป่าไม้

- 2532 *ป่าชุมชนในประเทศไทย* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การ
เกษตรแห่งประเทศไทย

กองสำรวจทรัพยากรธรรมชาติด้วยดาวเทียม สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ

- 2530 *หมู่บ้านชาวเขา: การจัดทำแผนที่แสดงที่ตั้งหมู่บ้านชาวเขาในประเทศไทยโดยใช้
ภาพถ่ายดาวเทียม* กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และการพลังงาน

คน วิสามัญ (นามแฝง)

- 2532 “ปัญหาที่ดินป่าไม้ในภาคเหนือ” สารล้านนา 6 : 3

คณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบท

- 2532 *ป่าไม้-ที่ดินที่ทำกิน วิกฤตการณ์และทางออก* กรุงเทพฯ :

โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ

- 2531 *คู่มือเกษตรกร “ป่าชุมชน” วิธีแก้ปัญหาป่าไม้เสื่อมโทรม*

- 2532 รายงานการประชุม เรื่อง “ปัญหาป่าไม้กับทางออกของชาวบ้าน”
17 - 19 มีนาคม 2532 ณ โรงแรมเมธาวลัย ชะอำ

จรรยา แววุฒินันท์

- 2533 *มติดณะรัฐมนตรีเกี่ยวกับการป่าไม้* กรุงเทพฯ: บพิธการพิมพ์

จรรยา คำปันนา

- 2532 “ป่าชุมชน-ป่าน้ำจืด ... ทุ่งยาว” สารล้านนา 6 : 3

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บ.ก)

- 2534 *วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า*
กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

ฉลาดชาย รมิตานนท์

2528 ป่าไม้สังคมกับการพัฒนาชนบท กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
ชมรมนักพัฒนาภาคเหนือ

2531 เอกสารรายงานการสัมมนาชาวบ้าน เรื่อง บทเรียนการต่อสู้ขององค์กรชาวบ้าน
ทางภาคเหนือกับการคัดค้านสัมปทานป่าไม้ ณ สำนักงานพัฒนาที่ดิน เชียงใหม่
ชมัยโณม สุทรสวัสดิ์

2521 “การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกิจการป่าไม้ทางภาคเหนือของไทย
ตั้งแต่ พ.ศ.2439 ถึง พ.ศ. 2475” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ชัชวาลย์ ทองดีเลิศ

nd “กรณีศึกษาที่ 3 บ้านห้วยเขย ตำบลศรีถ้อย อำเภอแม่สรวย จังหวัดเชียงราย
กรณีศึกษาปัญหาการใช้ที่ดินในเขตป่าสงวนภาคเหนือ และแนวทางการ
จัดการทรัพยากรอย่างเหมาะสมสำหรับชุมชน” ในรายงานข้อเสนอต่อรัฐบาลเพื่อ
แก้ไขปัญหาป่าไม้และที่ดินทำกิน โดยคณะกรรมการประสานงานองค์กร
เอกชนพัฒนาชนบท

เดือนใจ ดีเทศน์

nd “กรณีศึกษาที่ 9 ป่าชุมชนของบ้านป่าคาสุขใจ อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย
กรณีศึกษาที่ 10 ป่าชุมชนของบ้านเฮโก อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย
กรณีศึกษาปัญหาการใช้ที่ดินในเขตป่าสงวนภาคเหนือ และแนวทางการจัดการ
ทรัพยากรอย่างเหมาะสมสำหรับชุมชน” ในรายงานข้อเสนอต่อรัฐบาลเพื่อแก้ไข
ปัญหาป่าไม้และที่ดินทำกินโดยคณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชน
พัฒนาชนบท

ไพโรจน์ สุวรรณกร

2532 นโยบายและมาตรการเพื่อป้องกันรักษาป่าภาคเหนือ เอกสารประกอบการสัมมนา
เรื่อง “บทบาท อพช. กับป่าชุมชน” 1 - 2 พฤศจิกายน 2532 กอพอช.ภาคเหนือ
รัชดา ฉายสวัสดิ์

2533 “ป่าชุมชน : สิทธิการครอบครองของชาวบ้านมีบ้างไหม” *ทางใหม่* 4 : 2

บุญชนะ กลั่นคำสอน และคณะ

2524 “การวิจัยและศึกษาหาสภาพความเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าไม้ในท้องที่
ภาคเหนือโดยใช้ภาพถ่ายดาวเทียม” โรงพิมพ์ฝ่ายแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศและ
ดาวเทียม กองจัดการป่าไม้ กรมป่าไม้

ประเทือง นรินทรางกุล ณ อยุธยา

nd “กรณีศึกษาที่ 1 บ้านแม่สะป๊อก ต.แม่วิน อ.สันป่าตอง จ. เชียงใหม่ : กรณีศึกษา
ปัญหาการใช้ที่ดินในเขตป่าสงวนภาคเหนือและแนวทางการจัดการทรัพยากรอย่าง
เหมาะสมสำหรับชุมชน” ในรายงานข้อเสนอต่อรัฐบาลเพื่อแก้ไขปัญหาป่าไม้และ
ที่ดินทำกิน โดยคณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบท

2532 “แนวทางแก้ไขปัญหาป่าไม้-ที่ดิน ในเขตป่าสงวนทิศทาง
ของชุมชน” สารล้านนา 6 : 3

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี

2533 “พ.ร.บ. ป่าชุมชน ทางรอดป่าไม้ไทย” *สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์* 36 : 41

nd “กรณีศึกษาที่ 4 ป่าชุมชน หมู่บ้านดอนทราย ตำบลออนเหนือ อำเภอสันกำแพง
เชียงใหม่ กรณีศึกษาปัญหาการใช้ที่ดินใน เขตป่าสงวนภาคเหนือ และแนวทาง
การจัดการทรัพยากรอย่างเหมาะสมสำหรับชุมชน” ในรายงานข้อเสนอต่อรัฐบาล
เพื่อแก้ไขปัญหาป่าไม้และที่ดินทำกิน โดยคณะกรรมการประสานงานองค์กร
เอกชนพัฒนาชนบท

มนตรี จันทวงศ์

nd “กรณีศึกษาที่ 6 ป่าชุมชน ตำบลเชียงม่วน อำเภอเชียงม่วน จังหวัดพะเยา กรณี
ศึกษาปัญหาการใช้ที่ดินในเขตป่าสงวนภาคเหนือและแนวทางการจัดการ ทรัพยากร
อย่างเหมาะสมสำหรับ ชุมชน” ในรายงานข้อเสนอต่อรัฐบาลเพื่อแก้ไขปัญหาป่าไม้
และที่ดินทำกิน โดยคณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบท

ยงยุทธ แฉล้มวงษ์

2532 “เอกสารสิทธิ์ที่ดินกับผลผลิตทางการเกษตรของประเทศไทย
วารสารเศรษฐศาสตร์เกษตร ปีที่ 3 ฉบับที่ 2 เดือนพฤษภาคม 2523 :42-48

วิภาควุดลม พระ (James McCarthy แปลโดย น.ท หญิง สุมาลี วีระวงศ์)

2533 *บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในดินแดนสยาม* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร
ศรัชัย เขียวอ้าย

nd “กรณีศึกษาที่ 2 ป่าชุมชนบ้านทุ่งยาว ตำบลศรีบัวบาน อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน
กรณีศึกษาที่ 7 ป่าชุมชน ตำบลทุ่งกล้วย และตำบลสบง อ.เชียงคำ จ.พะเยา
กรณีศึกษาที่ 8 ป่าชุมชนบ้านปางดำ ตำบลวังใต้ อำเภอวังเหนือ จังหวัดลำปาง ,
กรณีศึกษาปัญหาการใช้ที่ดินในเขตป่าสงวนภาคเหนือ และแนวทางการจัดการ
ทรัพยากรอย่างเหมาะสมสำหรับชุมชน” ในรายงานข้อเสนอต่อรัฐบาลเพื่อแก้ไขปัญห
ป่าไม้และที่ดินทำกิน โดยคณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบท

ศรีสุวรรณ ควรขจร

2533 “ป่าชุมชน : ยุทธศาสตร์ในการพัฒนาชนบทและทรัพยากร”
ทางใหม่ : จัดหมายข่าวขององค์กรเอกชนและชาวบ้าน 4 : 2

ศยามล ไกยูรวงศ์

2531 “ปัญหาการถือครองที่ดินในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ภาคเหนือตอนบน,” เอกสารประ
กอบการสัมมนา เรื่อง 15 ปี สิทธิเสรีภาพของประชาชนและแนวโน้มในอนาคต
จัดโดยสมาคมสิทธิเสรีภาพของประชาชน 10-11 ธ.ค. 2531

สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2531 *คนกับป่าไม้: สถานการณ์ ปัญหา และอนาคต* กรุงเทพฯ:

สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

- 2532 “เอกสารประกอบการสัมมนาแนวทางแก้ไขปัญหาที่ทำกินในเขตพื้นที่ป่า”
25 - 26 สิงหาคม 2532 ทำเนียบรัฐบาล

สืบ นาคะเสถียร

- 2532 “มาตรการและปัญหาในพื้นที่ป่าอนุรักษ์” เอกสารประกอบการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อแก้ไขปัญหาล่าช้าครั้งที่ 1

องค์กรพัฒนาเอกชน

- 2533 แดงการณ เรื่อง ไม้ไผ่ร้างใจ “นโยบายป่าไม้แห่งชาติ”
สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ 36 : 45

อรวรรณ คูเจริญ

- 2532 “ปัญหาป่าไม้กับประชาชนในเขตป่าสงวนแห่งชาติ” เอกสารประกอบการประชุมระดมความคิดเห็น เพื่อแก้ไขปัญหาล่าช้าครั้งที่ 1 เรื่อง “ปัญหาป่าไม้กับทางออกของชาวบ้าน” 17-19 มีนาคม 2532 ณ โรงแรม เมทวาลัยชะอำ

อานันท์ กาญจนพันธุ์

- 2532 “ชาวเขากับปัญหาที่ดินในเขตป่าสงวน” รายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง ปัญหาอุปสรรคและแนวทางในการพัฒนา ชาวเขา 16 กันยายน ห้องสารสนเทศ สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จัดโดย สำนักงานการจัดการทรัพยากรธรรมชาติร่วมกับโครงการจัดการทรัพยากรและพัฒนาภาคเหนือ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

- 2535 “ความเป็นชุมชน” เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องทิศทาง การวิจัยและการพัฒนาทางวัฒนธรรมในภาคเหนือ อุนุกรรมการวิจัยวัฒนธรรมภาคเหนือ สวช เชียงใหม่

Anan Ganjanapan

- 1984 “The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand (1900-1980),” PhD. Thesis, Cornell University. 1987
“Conflicting Pattern of Land Tenure among Ethnic Groups in the Highlands of Northern Thailand: The Impact of State and Market Intervention,” Proceeding of the International Conference on Thai Studies, Australia National University, Canberra, Australia.
1992 “Community Forestry Management in Northern Thailand,” in *Amara Pongsapich, Michael Howard and Jacques Amyot ed. Regional Development and Change in Southeast Asia in the 1990's*. Bangkok: Chulalongkorn University Social Research institute.

Anchalee Jengjalern and Mark Flaherty

- 1991 “Women and the Forest Use in Northern Thailand”,
SRI/CMU/UVIC, Forthcoming.

Banasopit Mekavichai

- 1988 “Teak Industry in North Thailand: The Role of a Natural Resource Based Export Economy and Regional Development,” PhD.

Berkes, Fikret

1989 *Common Property Resources: Ecology and Community-Based Sustainable Development* London: Belhaven Press.

Blaikie, Pier and Brookfield, Harold

1987 *Land Degradation and Society* London: Methuen.

Bruneau, Michael

1978 "Mapping Landscape Dynamics in the Highlands and Lowland of Northern Thailand," *Conservation and Development in Northern Thailand* edited by J.D. Ives, S Sabhasri and P. Voraurai, Tokyo: United Nation University.

Cernea, Michael M.

1991 "Strategy Options for Participatory Reforestation: Focus on The Social Actors," Paper presented at the Expert Group Meeting on Social Forestry and Community Development, UNCRD, Nagoya, Japan.

Chayan Vaddhanaphuti

1984 "Cultural and Ideological Reproduction in Rural Northern Thailand," PhD. Dissertation, Standford University.

Chapman, E.C.

1980 "Agricultural Intensification and the Role of Forestry in Northern Thailand", *Conservation and Development in Northern Thailand* edited by J.D. Ives, S. Sabhasri and P. Voraurai, Tokyo: The United Nation University.

1983 "The Huai Thong Choa Project, Its Roles, Enviromental Setting and Objectives," *Mountain Research and Development* 3 :4

Cohen, Paul T

1984 "Opium and the Karen: A Study of Indebtedness in Northern Thailand," *Journal of Southeast Asian Studies* 15:1

Cooper, Robert

1984 *Resource Scarcity and the Hmong Response* Singapore: Singapore University Press.

Dessaint, Alain Y.

1971 "Lisu Migration in the Thai Highlands," *Ethnology* 10:329-48

Feder, G. et. al.

1988 "Land Policies and Farm Performance in Thailand's Forest Reserve Area," *Economic Development and Cultural Change* 36:

Feeney, David

1984 "Agricultural Expansion and Forest Depletion in Thailand 1900-1975," Yale University Discussion Paper.

Geddes, W.R

1976 *Migrants of the Mountains: The Cultural Ecology of the Blue Miao (Hmong Njua) of Thailand*. Oxford: Oxford University Press

Gilmour, D.A. and R.J. Fisher

- 1991 *Villagers, Forests and Foresters: The Philosophy, Process and Practice of Community Forestry in Nepal*. Kathmandu: Sahayogi Press.

Grandstaff, Terry B.

- 1976 "Swidden Society in Northern Thailand: A Diachronic Perspective Emphasizing Resource Relationships," Ph.D Dissertation, University of Hawaii.
- 1980 "Shifting Conservation in Northern Thailand," ใน *Resource Systems Theory and Methodologies Series*. No.3 UN. University, Tokyo, Japan.

Hirsch, Philip

- 1987 "Deforestation and Development in Thailand,"
Singapore Journal of Tropical Geography 8 : 2
- 1990 *Development Dilemmas in Rural Thailand*, Singapore:
Oxford University Press.
- nd "State, Capital, and Land in Recently Cleared Areas of Western Thailand" Department of Geography, University of Sydney.
- nd "Spontaneous Land Settlement and Deforestation in Thailand" Department of Gerography University of Sydney.

Hurst, Philip

- 1990 *Rainforest Politics: Ecological Destruction in Southeast Asia*, London: Zed Books Ltd.

Jamaree Pitackwongs

- 1988 "Diversification in Highland Cropping System in Northern Thailand: Comparison of Four Ethnic Communities" *Sustainable Rural Development in Asia* edited by Terd Charoenwattana and A. Terry Rambo, Farming System Project, Khon Kaen University.

Judd, Laurance C.

- 1977 *Chao Rai Thai: Dry Rice Farmers in Northern Thailand*. Bangkok: Suriyaban Publication.

Keen, F.G.B.

- 1969 *Upland Tenure and Land Use in North Thailand* Bangkok: SEATO Cultural Program.

Ketty Faichampa

- 1990 "Community Forestry in Thailand: A Case Study from the North," in Sopin Tongpan et. al. "Deforestation and Poverty: Can Commercial and Social Forestry Break the Vicious Circle" Research Report No.2, TDRI Conference paper on Industrializing Thailand and Its Impact on the Environment.

Komon Pragtong

- 1991 "Social Forestry in Thailand: Policy Evolution and Institutional Arrangement," Paper presented at Interim Meeting on Social Forestry and Community Development in Thailand, UNCRD, Nagoya, Japan.

Kamon Pragtong and David E. Thomas

- 1990 "Evolving Management Systems in Thailand," in Mark Poffenberger (ed) *Keepers of the Forest: Land Management Alternatives in Southeast Asia*. Manila: Ateneo de Manila University Press.

Korten, David C. and Klaus, Rudi

- 1984 *People-Centered Development: Contributions Towards Theory and Planning Frameworks*, Kumarian Press.

Kunstadter, P, Chapman, E.C. and Sanga Sabhasri

- 1978 "Farmers in the Forest: Economic Development and Marginal Agricultural in Northern Thailand" Honolulu: Univ. of Hawaii Press.

Lert Chuntanaparb and Henry I. Wood

- 1986 "Management of Degraded Forest Land in Thailand", Northeast Thailand Upland Social Forestry Project, KU/ KKU/FORD 850-0591, Final Report 1.

Moerman, Michael

- 1968 *Agricultural Change and Peasant Choice in a Thai Village*. Berkeley: University of California Press.

Nadkarni, M.V. et. al.

- 1989 *The Political Economy of Forest Use and Management* London: Sage Publication.

NTUSFP

- 1987 "Summary Report Human-Forest Interactions in Northeast Thailand" Northeast Thailand Upland Social Forestry Project.

Ostrom, Elinor

- 1990 *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* Cambridge: Cambridge University Press.

Rajah, Ananda

- 1983 "Implication of Traditional Karen Land Use System for the Introduction of New Cropping System : Some Observation from Ban Hua Lao, Huai Thung Choa, Northern Thailand," *Mountain Research and Development* 3:4

- 1986 "Remaining Karen: A Study of Cultural Reproduction and the Maintenance of Identity," PhD. Dissertation, The Australia National University.

Ramitanondh, S.

- 1985 "Socio-economic Benefits from Social Forestry: For Whom ?" ใน *Community Forestry: Socio-economic Aspects*. FAO, Rome

Renard, Ronald D. et. al.

- 1988 *Changes in Northern Thai Hills: An Examination of the Impact of Hill Tribe Development Work* Chiang Mai: Research and Development Center, Payap University.

Sharma, Y.

- 1984 "Landless Thai Farmers Make Use of Forest Land," *Malay Business Times* (Malaysia) August 8.

Sopin Tongpan et. al.

- 1990 "Deforestation and Poverty: Can Commercial and Social Forestry Break the Vicious Circle?" Research Report No.2, TDRI Conference on Industrializing Thailand and Its Impact on the Environment.

Sukaesinee Subhadhira

- 1987 "Case Studies of Human-Forest Interactions in Northeast Thailand", Northeast Thailand Upland Social Forestry Project.

Uhlig, Harald

- 1978 "Problem of Land Use and Recent Settlement in Thailand's Highland-Lowland Transition Zone," *Conservation and Development in Northern Thailand* edited by Jack Ives, Sanga Sabhasri and Pisit Voraurai, Tokyo: The United Nation University.

- 1984 *Spontaneous and Planned Settlement in Southeast Asia* Hamburg: Publication of the Institute of Asia Affairs.

Uraivan Tan Kim Yong

- 1991 "Participatory Land-Use Planning as Sociological Methodology for Social Forestry Project in Northern Thailand," Paper presented at Interim Meeting on Social Forestry and Community Development in Thailand, UNCRD, Nagoya, Japan.

Uraivan Tan Kim Yong et. al.

- 1988 *Natural Resource Utilization and Management in Mae Khan Basin: Intermediate Zone Crisis*. Resource Management and Development Project, Faculty of Social Sciences, Chiang Mai University.

Van der Meer, C.L.J.

- 1981 *Rural Development in Northern Thailand*. Groningen: Krips repro neppel.

Veer, Cor and Jim Chamberlain ed.

- 1992 *Local Organizations in Community Forestry Extension in Asia*. Bangkok: FAO

Walker, Anthony R.

- 1975 *Farmer in the Hills: Ethnographic Notes on the Upland Peoples of North Thailand*. Penang Malaysia: School of Comparative Social Sciences, Universiti Sains Malaysia.

Yongyuth Chalamwong and G. Feder

- 1986 "Land Ownership Security and Land Values in Rural Thailand," World Bank Staff paper No. 790. Washington DC.

ภาคผนวก ก

รายชื่อไม้ที่ชาวบ้านใช้ทำฟืน

บ้านน้ำไคร้	บ้านป่าลัน	บ้านเมืองงาม	บ้านแม่หาร
ไม้เคาะ (ลำไยป่า)	ไม้ถ่อน	โมยราพยักษ์	ไม้แห้งทุกชนิด
ไม้เป่า (มะม่วงป่า)	ไม้ยางโดน	ไม้ปอซี่แฮด (ไม้อีแรด)	
ไม้ด้ว	ไม้ลั่นควาย	ไม้มะขาม	
ไม้เนียง	ไม้แคนหิน	ไม้มะม่วง	
ไม้มะขาม	ไม้ประดู่		
ไม้ก่อ	ไม้เหียง		
ไม้เปือย (ตะแบก)	ไม้แดง		
ไม้ถ่อน	ไม้ขนุน		
ไม้มะนะ (สมอไทย)	ไม้ซ้อ		
ไม้ปู้เจ้า (แสนคำ)			
ไม้มะมื่น (กะบก)			
ไม้แหว (ตะเคียนหนู)			

หมายเหตุ : ชาวบ้านเก็บกิ่งไม้แห้งต่าง ๆ ที่หล่นใต้ต้นไม้ในป่ามาใช้ทำฟืน

ภาคผนวก ข

รายชื่อไม้ที่ชาวบ้านใช้สร้างบ้าน

บ้านน้ำไคร้	บ้านป่าลั่น	บ้านเมืองงาม	บ้านแม่หาร
ไม้เกด	ไม้ยาง	ไม้ประดู่	ไม้สัก
ไม้เปา (มะม่วงบ้าน)	ไม้แดง	ไม้เสลา	ไม้เต็ง
ไม้มะค่า	ไม้จําปี	ไม้จําปี	ไม้รัง
ไม้จําปี	ไม้มันปลา	ไม้ก่อ	ไม้ตึง (พลวง)
ไม้ซ้อ	ไม้ซ้อ	ไม้ไผ่	ไม้ไผ่
ไม้ประดู่	ไม้สะเดาข้าง	ไม้จําปา	
ไม้ตะเคียน	ไม้หลักดำ	ไม้มะม่วง	
ไม้ยาง	ไม้ยั้ง	ไม้ซ้อ	
ไม้แดง	ไม้มะม่วงป่า	ไม้มะกิม	
	ไม้หมากเสียม	ไม้ยาง	
	ไม้ประดู่	ไม้แดง	
	ไม้เหียง	ไม้เปา (มะม่วงบ้าน)	
		ไม้แงะ (เต็ง)	
		ไม้บ่อซ้แฮด (ไม้อีแรด)	

ภาคผนวก ค

รายชื่อป่าชุมชนในภาคเหนือตอนบน : กรณีชาวบ้านมีสำนักร่วมกันอนุรักษ์พื้นที่ป่า

รายชื่อป่าชุมชนนี้รวบรวมจากแหล่งข้อมูลหลายแหล่งด้วยกัน แหล่งแรกได้จากการสำรวจหมู่บ้านที่มีป่าชุมชนโดยโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการป่าชุมชนภาคเหนือ และโครงการวิจัยเรื่อง วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในป่า แหล่งข้อมูลแหล่งที่สองคือ รายชื่อป่าชุมชนในภาคเหนือ ของคณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคเหนือ แหล่งที่สามได้จากการสำรวจเอกสารต่างๆ ตลอดจนหนังสือพิมพ์ ทั้งนี้ข้อมูลที่ได้จากแหล่งที่สองและสามจะมีการอ้างอิงไว้ในเชิงอรรถข้างท้ายของตาราง

ชื่อป่าชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
จังหวัดเชียงราย				
1. บ้านดงมหาวัน ต.ดงมหาวัน อ.เวียงชัย	-	-	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านการพัฒนาที่ดินต้นน้ำ
2. บ้านคอยศิริ ต.ดงมหาวัน อ.เวียงชัย	100	ป่าอภัยทาน	คณะกรรมการป่าชุมชน	ความเชื่อทางศาสนาและเกิดภัยแล้ง
3. บ้านไทรงาม ต.ดงมหาวัน อ.เวียงชัย	80	ป่าอภัยทาน	คณะกรรมการป่าชุมชน	คัดค้านการพัฒนาที่ดินต้นน้ำ
4. บ้านปงเคียน ต.ดงมหาวัน อ.เวียงชัย	150	ป่าอภัยทาน	คณะกรรมการป่าชุมชน	ความเชื่อทางศาสนาและเกิดภัยแล้ง
5. บ้านป่าเลา ต.ดงมหาวัน อ.เวียงชัย	200	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการป่าชุมชน	คัดค้านการพัฒนาที่ดินต้นน้ำโดยคนภายนอก

ชื่อป่าชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
6. บ้านป่าสักงาม ต.คงมหารวัน อ.เวียงชัย	800	ป่าอภัยทาน และป่าใช้สอย	คณะกรรมการป่าชุมชน	การสนับสนุนจากองค์ กรพัฒนาเอกชน
7. บ้านจอยเจริญ ต.คอนศิลา อ.เวียงชัย	100	ป่าใช้สอย	สภาตำบล	คัดค้านสัมปทานทำไม้
8. บ้านชัยพฤกษ์ ต.คอนศิลา อ.เวียงชัย	800	ป่าใช้สอย	สภาตำบล	คัดค้านสัมปทานทำไม้
9. บ้านทุ่งโค้ง ต.คอนศิลา อ.เวียงชัย (ปกากะกูด)	100	ป่าพิธีกรรม	คณะกรรมการ หมู่บ้าน	คัดค้านสัมปทานทำไม้
10. บ้านหลังกัญชร ต.คอนศิลา อ.เวียงชัย	150	ป่าใช้สอย ป่าเลี้ยงสัตว์	สภาตำบล	-
11. บ้านหลังคอยงาม ต.คอนศิลา อ.เวียงชัย ⁵	300	ป่าใช้สอย	สภาตำบล	คัดค้านสัมปทานทำไม้
12. บ้านป่าบาง ต.คอนศิลา อ.เวียงชัย	200	ป่าอภัยทาน	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ที่ตั้งสำนักสงฆ์
13. บ้านร่องคือ ต.ผางาม อ.เวียงชัย	200	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านสัมปทานทำไม้
14. หมู่ 3, 6, 10 ต.ป่าจั่ว และ หมู่ 1, 2, 4, 5 ต.บ้านโป่ง อ.เวียงป่าเป้า ⁶	-	ป่าต้นน้ำ	-	คัดค้านสัมปทานทำไม้
15. บ้านโป่งน้ำร้อน ต.แม่เจดีย์ ใหม่ อ.เวียงป่าเป้า	-	-	-	-
16. บ้านป่าล้าน ต.ปงน้อย อ.แม่จัน	300	ป่าต้นน้ำ และเขตอภัยทาน	พระร่วมกับคณะ กรรมการหมู่บ้าน	ปัญหาหน้าในลำห้วยแห้ง และการส่งเสริมของ พระสงฆ์
17. บ้านร่มแก้ว ต.ปงน้อย อ.แม่จัน	200	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ปัญหาหน้าในลำห้วยแห้ง

ชื่อป่าชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
18.บ้านห้วยไร่ ต.ปงน้อย อ.แม่จัน	200	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ปัญหาหน้าในลำห้วยแห้ง
19.บ้านแม่เต๋อ ต.ป่าซาง อ.แม่จัน	500	ป่าต้นน้ำประปาของหมู่บ้าน	คณะกรรมการหมู่บ้าน	
20.บ้านปากสุขใจ ต.ป่าตึง อ.แม่จัน ²	1000	ป่าซับน้ำ ไม้ใช้สอย และป่าช้า	คณะกรรมการหมู่บ้าน และกลุ่มผู้อาวุโส	ประเพณีอะชา และ น้ำแห้ง
21.บ้านหล่อโย ต.ป่าตึง อ.แม่จัน	500	ป่าสำหรับพิธีกรรมป่าใช้สอย	กลุ่มผู้อาวุโส	ประเพณีดั้งเดิมของอะชา
22.บ้านฮักโก ต.ป่าตึง อ.แม่จัน ²	60	ป่าสำหรับพิธีกรรม	กลุ่มผู้อาวุโส	ประเพณีของลีสือ
23.บ้านสันจำปา ต.แม่พริก อ.แม่สรวย	-	ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านนายทุนซื้อที่ป่า
24.บ้านห้วยฮี้ย ต.ศรีถ้อย อ.แม่สรวย (ป่าเกอญอ)	1000	ป่าใช้สอย ป่าวัด	พระสงฆ์ และคณะกรรมการหมู่บ้าน	แหล่งน้ำเพื่อการทำนา
25.บ้านดงมะคะ ต.ดงมะคะ อ.เมือง	800	ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	การแย่งชิงทรัพยากรจากภายนอก
26.บ้านสันทรายน้อย ต.ห้วยสลิ อ.เมือง	-	-	-	-
27.บ้านสันทรายน้อย ต.สันทราย อ.เมือง จังหวัดเชียงใหม่	120	-	-	-
28.บ้านขุนแปะ ต.แม่แปะ อ.จอมทอง	150 km ²	ป่าต้นน้ำ	-	ประเพณีดั้งเดิม ภัยแล้ง
29. ตำบลแม่แปะ อ.จอมทอง	20,000	ป่าต้นน้ำ	สภาตำบล	คัดค้านชาวเขาทำลายป่า

ชื่อป่าชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
30.ตำบลแม่สอย อ.จอมทอง ³	20,000	ป่าต้นน้ำห้วยแม่- ทิม ห้วยแม่ปือก ห้วยแม่สอย	มูลนิธิธรรมนาค ชมรมเหลียงฝ้าย และอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ สมาคมตำบลแม่สอย โครงการป่าสงวน แห่งชาติป่าจอมทอง	น้ำในลำห้วยแห้งลง เพราะการตัดไม้ขาย การเผาถ่าน และการ ทำไร่เลื่อนลอย คัดค้าน ชาวเขาทำลายป่า
31.บ้านแม่กระณ ต.ทุ่งข้าวพวง อ.เชียงดาว (ปกากะญอ) ⁶	500	ป่าต้นน้ำ	-	-
32.ตำบลเมืองคอง (5 หมู่บ้าน) อ.เชียงดาว ⁶	800	ป่าต้นน้ำ	-	-
33.บ้านปางมะโอ บ้านแม่ซ้าย บ้านมะะ บ้านออนใน ต.แม่ทะ อ.เชียงดาว ⁶	300	ป่าต้นน้ำ	-	-
34.ป่าวัดคอยจอมแจ้ง บ้านตลาดซี้เหล็ก อ.คอยสะเก็ด ⁴	850	ป่าต้นน้ำห้วยก้า และห้วยป่าไร่	วัดคอยจอมแจ้ง และกรรมการ หมู่บ้าน สำนักงานป่าไม้ อำเภอคอยสะเก็ด	โครงการทดลอง ของกรมป่าไม้
35.บ้านแม่แพง ต. แม่ปั้ง อ.พร้าว ¹⁶	-	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านการตัดไม้เถื่อน
36.บ้านนาฮ่อม ต.แม่ศึก อ.แม่แจ่ม	5000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านสัมปทานทำไม้
37.บ้านแฮะเก่า ต.ปางหิน- ฝน 1 อ.แม่แจ่ม (ลัวะ)	-	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย ป่าเลี้ยงสัตว์	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ประเพณีของลัวะ

ชื่อป่าชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
38.ตำบลบ้านจันทร์ อ.แม่แจ่ม (ปกากะถั่ว 15 หมู่บ้าน) ⁷	51,250	ป่าสนต้นน้ำแม่แจ่ม 'มูเจ๊ะคี'	สภาตำบลบ้านจันทร์	ประเพณีปกากะถั่วและคัดค้านสัมปทาน
39.บ้านก๊วย ค.ป่าแป๋ อ.แม่แตง (ปกากะถั่วและคนเมือง) ¹	-	ป่าต้นน้ำป่าใช้สอย	คณะกรรมการป่าชุมชน	ประเพณีดั้งเดิมของปกากะถั่วและการส่งเสริมของโครงการจัดการทรัพยากรมหาวิทยาลัยเชียงใหม่
40.บ้านโฮ้งนอก ต.แม่แรม อ.แม่วิม ¹	280	ป่าใช้สอยเลี้ยงสัตว์	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านการตัดไม้ของกรรพไฟแห่งประเทศไทย
41.บ้านป่าโหล ต.ท่าคอง อ.แม่เมาะ (ละฮู)	1,000	ป่าต้นน้ำ	กลุ่มผู้อาวุโส	การสนับสนุนขององค์กรพัฒนาเอกชน
42.บ้านเมืองงาม ต.ท่าคอง อ.แม่เมาะ (ปกากะถั่ว)	580	ป่าใช้สอยป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ประเพณีดั้งเดิม และการส่งเสริมของโครงการหลวง
43.บ้านห้วยมะเฟือง ต.ท่าคอง อ.แม่เมาะ	3,000	ป่าต้นน้ำ	สภาตำบล	ป้องกันการลักลอบตัดไม้
44.บ้านแม่แอ้ง ต.แม่สาว อ.แม่เมาะ (ละฮู)	100	ป่าขั้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	การสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชน
45.บ้านจิวเต่า ต.แม่สาบ อ.สะเมิง ¹	18,000	ป่าต้นน้ำป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านสัมปทานทำไม้
46.บ้านปาลาน และบ้านนาฟ่าน บ้านต๊อง ต. สะเมิงเหนือ อ.สะเมิง ¹	5,000	ป่าต้นน้ำ	ชมรมอนุรักษ์	คัดค้านสัมปทานทำไม้

ชื่อป่าชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
47.บ้านปางชุม ต.ยั้งเมิน อ.สะเมิง (ปกากะญอ) ¹	-	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	กลุ่มอนุรักษ์	ประเพณีปกากะญอ และการสนับสนุนของรัฐ (โครงการวนศาสตร์ ชุมชน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่)
48.บ้านแม่ลานคำ ต.สะเมิงใต้ อ.สะเมิง	-	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย ป่าต้นน้ำ	-	ประเพณีดั้งเดิม คัดค้านการปลูกป่าทับป่า
49.บ้านปือก ต.สะเมิงเหนือ อ.สะเมิง ⁵	100	ที่สาธารณะของ หมู่บ้าน	คณะกรรมการ หมู่บ้าน	ผู้ตั้งหอศีลารักษ์
50.บ้านแม่ตุงติง ต.แม่สาบ อ.สะเมิง ¹	12,500	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	-
51.บ้านคอนทราย ต.ออนเหนือ อ.สันกำแพง ¹	1,000	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	คณะกรรมการดูแล รักษาป่า และกลุ่ม เหมืองฝาย	ปัญหาหน้าในลำห้วยแห้ง
52.บ้านแพะ ต.ออนใต้ อ.สันกำแพง ¹	800	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	คณะกรรมการ หมู่บ้าน และกลุ่ม เหมืองฝาย	ความเชื่อดั้งเดิม ปัญหาหน้าในลำห้วยแห้งลง
53.บ้านห้วยแก้ว บ้านแม่เตาหิน ต.ห้วยแก้ว อ.สันกำแพง ¹	1,500	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	คณะกรรมการป่าชุมชน	คัดค้านนายทุนเข้าป่า
54.บ้านห้วยยาบ ต.ท่าเหนือ อ.สันกำแพง (ปกากะญอ) ¹	40	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการ หมู่บ้านและชาวบ้าน	น้ำในลำห้วยแห้งลง หลังการตัดไม้สัมปทาน
55.บ้านแม่สะปือก ต.แม่วิน กิ่งอ.แม่วาง (ปกากะญอ และคนเมือง) ¹	4,000	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	คณะกรรมการป่า ชุมชน	เกิภัยแล้ง

ชื่อป่าชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
56.บ้านอมลอง ต.บ่อสตี อ.ฮอด (ปกากะญอ) ³ จังหวัดน่าน	-	ป่าขับน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน กลุ่มผู้อาวุโส	ความขัดแย้งกับม้ง
57.บ้านน้ำไคร้ ต.ยม อ.ท่าวังผา	1,000	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	คณะกรรมการรักษาป่า	บ่อน้ำกินชาวเขาและคนเมืองทำไร่เลื่อนลอย และปัญหาหน้าในลำห้วย เพราะการตัดไม้ส่งโรงบ่มใบยาสูบ
58.บ้านหนอง ต.ยม อ.ท่าวังผา	-	-	-	-
59.บ้านนาธนู ต.เรียงของ อ.นาหม้าย ⁶	-	-	-	-
60.บ้านนาหมอ ต.เมืองลี กิ่งอำเภอนาหมื่น	1,500	ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านการทำไม้เถื่อน
61.ตำบลบ่อเกลือเหนือ ตำบลบ่อเกลือใต้ กิ่งอำเภอบ่อเกลือ	10,000	ป่าต้นน้ำ	สภาตำบล	คัดค้านการทำไร่เลื่อนลอยของชาวเขา
62.ตำบลป่าคาหลวง ตำบลสวต กิ่ง อ.บ้านหลวง ¹	50,000	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	กลุ่มผู้ใช้น้ำ	คัดค้านสัมปทานทำไม้และม้งบุกรุกป่า
63.ตำบลศิลาแลง อ.บัว ²	40,000	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	สภาตำบล	คัดค้านการทำไร่เลื่อนลอยของชาวเขา
64.บ้านนาคำ ต.ศิลาเพชร อ.บัว	10,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านการทำไร่เลื่อนลอย
65.บ้านน้ำลาน ต.พวง อ.แม่จัน	-	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านการทำไร่เลื่อนลอยของชาวเขา

ชื่อป่าชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
66.บ้านแก่งโสภา ต.ป่าแลว- หลวง กิ่งอำเภอสันติสุข	1,000	ป่าใช้สอย	คณะกรรมการ หมู่บ้าน	คัดค้านการทำไร่ เลื่อนลอยของเขา
67.บ้านกุ่มม่วง ต.คูพงษ์ ¹ กิ่งอำเภอสันติสุข	2,500	ป่าใช้สอย	คณะกรรมการ หมู่บ้าน	การส่งเสริมของพระ สงฆ์
68.บ้านโป่งคำ ต.คูพงษ์ กิ่งอำเภอสันติสุข	500	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการ หมู่บ้าน	คัดค้านการทำไร่ เลื่อนลอยของเขา
69.บ้านบุญแยง ต.คูพงษ์ กิ่งอำเภอสันติสุข	300	ป่าใช้สอย	คณะกรรมการ หมู่บ้าน	คัดค้านการทำไร่ เลื่อนลอย
70.บ้านศรีนาม่าน ต.พงษ์ กิ่งอำเภอสันติสุข	250	ป่าใช้สอย	คณะกรรมการ หมู่บ้าน	คัดค้านการทำไร่ เลื่อนลอย
71.บ้านหนองใหม่ ต.คูพงษ์ กิ่งอำเภอสันติสุข	350	ป่าใช้สอย	คณะกรรมการ หมู่บ้าน	คัดค้านการทำไร่ เลื่อนลอย
72.ป่าชุมชนขุนน้ำพงษ์ (10หมู่บ้าน) ต.พงษ์ กิ่งอำเภอสันติสุข	10,000	ป่าต้นน้ำ	สภาตำบล	ป้องกันคนภายนอกเข้า มาตัดไม้
73.ต.ถ้ำคอง ต.ไชยสถานและ ต. สะเนียน อ.เมือง ¹⁵	-	-	-	ต่อต้านการตัดไม้เถื่อน
74.บ้านน้ำกัก ต.ผาคอ อ.ท่าวังผา	500	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการ หมู่บ้าน	รักษาน้ำหลังผลิตลูกตำ (ลูกชิด)
จังหวัดพะเยา				
75.บ้านทุ่งบัว ต.ภูซาง อ.เชียงคำ	3,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านการทำไร่เลื่อนลอย
76.ต.ภูซาง, นานูน อ.เชียงคำ ต.ขุนห้วยไคร้ อ.เทิง	2,000	ป่าต้นน้ำ	กลุ่มผู้ใช้ น้ำ	คัดค้านการทำไร่เลื่อนลอย
77.ต.ร่มเย็น อ.เชียงคำ	-	ป่าต้นน้ำ	กลุ่มผู้ใช้ น้ำ	คัดค้านสัมปทานทำไม้
78.หมู่ 1,6,7,8,10 และ ¹¹ ต.นาเกลือ ¹²	-	ป่าต้นน้ำ	-	คัดค้านสัมปทานทำไม้

ชื่อประชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
79.ตำบลทุ่งกล้วยและ ตำบลสบทบ อ.เชียงคำ ²	6,000	ป่าต้นน้ำ	กลุ่มผู้ใช้น้ำ	คัดค้านสัมปทานทำไม้
80.บ้านปี่ ต.เวียง อ.เชียงคำ ⁶	1,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ป้องกันคนภายนอกตัดไม้ น้ำในลำห้วยแห่ง รัฐสับสนุน
81.บ้านหลวง บ้านชัยสถาน บ้านปิ่นและบ้านสบทราย ต.เชียงม่วน อ.เชียงม่วน	2,000	ป่าต้นน้ำ	องค์กรเหมืองฝาย	คัดค้านสัมปทานทำไม้
82.บ้านถ้ำจอมศีล ต.บ้านด้า อ.ดอกคำใต้ ⁵	1,500	ป่าต้นน้ำ	สภาตำบล	-
83.บ้านทุ่งแค บ้านน้ำฮาก ต.จิม อ.ปง ¹	4,000	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	กลุ่มเหมืองฝาย และคณะกรรมการ หมู่บ้าน	คัดค้านสัมปทานทำไม้
84.ตำบลศรีถ้อย อ.แม่ใจ ⁵	10,000	ป่าต้นน้ำ	สภาตำบล	คัดค้านสัมปทานทำไม้
85.ตำบลแม่ใจ ตำบลป่าแฝก อ.แม่ใจ ¹³		ป่าต้นน้ำ	สภาตำบล	คัดค้านสัมปทานทำไม้
86.ตำบลแม่่นาเรือ อ.เมือง ⁶	-	-	สภาตำบล	คัดค้านสัมปทานทำไม้
87.บ้านห้วยแก้วหลวง ต.ห้วยแก้ว อ.เมือง ¹	1,100	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน กลุ่มเหมืองฝาย	ปัญหาทำในลำห้วยแห่ง ลง
จังหวัดแพร่				
88.บ้านบ่อแก้ว ต.ไทรย้อย อ.เด่นชัย	-	-	-	-
89.ป่าพระธาตุคอกยโตน บ้านวังหงษ์ ต.วังหงษ์ ⁵	1,000	ป่าใช้สอย ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ป้องกันบุคคลภายนอก เข้าตัดไม้

ชื่อป่าชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
90.บ้านแม่ยางหลวง ต.ยางฮ่อ อ.ร้องกวาง	300	ป่าใช้สอย ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน และคณะกรรมการ สวนป่า	ป้องกันบุคคลภายนอก กว่านซื้อที่ดินปลูกอ้อย ที่คืน
91.บ้านแม่ยางโทน ต.แม่ยางตาล อ. ร้องกวาง	600	ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ป้องกันนายทุนกว่านซื้อ ที่ดิน
92.บ้านแม่จ๋องไฟ ต.ห้วยอ้อ อ.ลอง ⁵	4,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ป้องกันบุคคลภายนอก บุกรุกที่ดิน
93.บ้านแม่แจ่ม ต.หัวทุ่ง	อ.ลอง	ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	-
94.บ้านแม่จ๋อง ต.หัวทุ่ง อ.ลอง	2,000	ป่าต้นน้ำ	กลุ่มผู้ใช้หน้า	-
95.บ้านแม่ลาน บ้านแม่ทิด ต.บ้านป็น อ.ลอง	6,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	-
96.ตำบลสะเอียบ อ.สอง ⁵ จังหวัดแม่ฮ่องสอน	20,000	ป่าต้นน้ำ	สภาตำบล	คัดค้านการสร้างเขื่อน
97.บ้านแม่สะเป่ใต้ ต.ขุนยวม อ.ขุนยวม (ปกาสัย)	5,000	ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ป้องกันบุคคลภายนอก เข้ามาตัดไม้ได้
98.บ้านแม่สะเป่เหนือ ต.ขุนยวม อ.ขุนยวม	2,500	ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ป้องกันบุคคลภายนอก เข้ามาตัดไม้ได้
99.บ้านแม่สุรินทร์ ต.ขุนยวม อ.ขุนยวม (ปกาสัย)	10	ป่าพิธีกรรม	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ความเชื่อเรื่องสิ่ง ศักดิ์สิทธิ์ในป่า
100.บ้านเมืองแพม ต.บ้านถ้ำ กิ่งอ.ปางมะผ้า (ปกาสัย)	-	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน และพระสงฆ์	ประเพณีดั้งเดิม พระสงฆ์เสริม
101.บ้านขุนสาโน ต.โป่งสา อ.ปาย (ม้ง) ¹	400	ป่าชับน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	การส่งเสริมขององค์กร พัฒนาเอกชน

ชื่อป่าชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
102.บ้านป่ายาง ต.แม่มาตัง อ.ป่าย (ละซู)	2,200	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ป้องกันคนภายนอก เข้ามาตัดไม้
103.บ้านमुखอยะโบ้ ต.แม่มาตังใน อ.ป่าย (ละซู)	1,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ป้องกันคนภายนอก เข้ามาตัดไม้
104.บ้านม่วงสร้อย ต.แม่มา- ตังใน อ.ป่าย	2,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ป้องกันคนภายนอก เข้ามาตัดไม้
105.บ้านหมองแปง ต.แม่มา- ตังใน อ.ป่าย	1,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	แหล่งซับน้ำเพื่อใช้ทำน้ำ ประปาในหมู่บ้าน
106.บ้านดง อ.แม่ลาน้อย(ละ วะ)	-	ป่าต้นน้ำ	-	ประเพณีดั้งเดิม
107.บ้านแม่ลาหลวง ต. แม่ลาหลวง อ. แม่ลาน้อย	5,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านสัมปทานทำไม้
108.บ้านแม่สุ ต.แม่ลาหลวง อ.แม่ลาน้อย	500	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	การส่งเสริมของรัฐ
109.บ้านห้วยโก๋ป่า ต.แม่ลา- หลวง อ.แม่ลาน้อย	3,000	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน และกลุ่มผู้อาวุโส	ความเชื่อและประเพณี ของปกากะญอ
110.บ้านวังดิน ต.แม่ลาน้อย อ.แม่ลาน้อย	500	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	การส่งเสริมของรัฐ
111.บ้านห้วยริน ต.แม่ลาน้อย อ.แม่ลาน้อย	-	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	การส่งเสริมของรัฐ
112.บ้านแพะ ต.บ้านกาด อ.แม่สะเรียง	3,000	ป่าเก็บใบตองตึง	คณะกรรมการหมู่บ้าน 6 หมู่บ้าน	คัดค้านสัมปทานทำไม้
113.บ้านแม่หาร ต.บ้านกาด อ.แม่สะเรียง	25,000	ป่าต้นน้ำ ป่าช้า ป่าเลี้ยงสัตว์ และป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ประเพณีปกากะญอ คัดค้านสัมปทานทำไม้ และน้ำห้วยแห้งลง

ชื่อป่าชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
114.บ้านห้วยกองแป่ ต.แม่ขวม อ.แม่สะเรียง	15	ป่าช้า	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ความเชื่อดั้งเดิม
115.บ้านห้วยสิงห์ ต.แม่ขวม อ.แม่สะเรียง	200	ป่าใช้สอย ป่าเลี้ยงสัตว์	คณะกรรมการหมู่บ้าน	เห็นการตัวอย่างป่า เสื่อมสภาพเพราะการ การทำไม้
116.ต.แม่ขวม ต.สระเวียง อ.แม่สะเรียง ¹⁴	-	-	-	คัดค้านสัมปทานทำไม้
117.บ้านน้ำกัก ต.ห้วยยา อ.แม่สะเรียง	1,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	รักษาแหล่งน้ำประปา ของหมู่บ้าน
118.บ้านป่าลาน ต.ห้วยโป่ง อ.แม่สะเรียง	300	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	น้ำในลำห้วยแห้งลง
119.บ้านแม่สุยะ ต.ห้วยผา อ.เมือง	150	ป่าเลี้ยงสัตว์	คณะกรรมการหมู่บ้าน	รักษาพื้นที่เลี้ยงวัว
120.บ้านห้วยโป่ง ต.ห้วยโป่ง อ.เมือง	15	ทำพิธีกรรม	คณะกรรมการหมู่บ้าน	รักษาป่าตามประเพณี
จังหวัดลำปาง				
121.บ้านแม่เตี๊ยะ ต.แม่ถอด อ.เถิน	-	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	-
122.ตำบลเวียงมอก อ.เถิน ⁸	-	ป่าต้นน้ำ	-	คัดค้านสัมปทานทำไม้
123.บ้านแม่หมื่นนอก บ้านแม่หมื่นใน ต.แจ้ซ้อน กิ่งอำเภอเมืองปาน	-	ป่าช้า และ ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน และกลุ่มผู้อาวุโส	-
124.บ้านบ่งถ้ำ ต.วังทอง อ.วังเหนือ ¹	2,000	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ป้องกันไม่ให้หมู่บ้านอื่น มาตัดไม้

ชื่อป่าชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
125.บ้านแม่ส้าน ต.ทุ่งชัย อ.วังเหนือ (เมียน) ⁵ พัฒนาเอกชน	800	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ที่ตั้งทอผี และการส่งเสริมขององค์กร
126.บ้านแม่ต้า ต.แม่ต๋อด อ.เสริมงาม	32,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	การส่งเสริมของมูลนิธิ ศิลปอาชีพ
127.ตำบลเสริมชัย อ.เสริมงาม ¹⁰	-	-	-	ป้องกันคนภายนอกตัดไม้
จังหวัดลำพูน				
128.บ้านทุ่งข้าวหาง ต. ตะเคียนปม กิ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง	2,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	แหล่งต้นน้ำใช้ในการเกษตร
129.บ้านไม้ตะเคียน ต. ตะเคียนปม กิ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง	5,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	แหล่งต้นน้ำใช้ในการเกษตร
130.บ้านหนองหลัก ต. ตะเคียนปม กิ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง (ปกากะญอ)	15,000	ป่าชุมชนน้ำแม่ลี	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ประเพณีปกากะญอ
131.บ้านห้วยงูสิงห์ ต. ตะเคียนปม กิ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง	5,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	รักษาแหล่งต้นน้ำ
132.บ้านห้วยห้าง ต. ตะเคียนปม กิ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง	3,000	ป่าต้นน้ำ และ ป่า เลี้ยงสัตว์	คณะกรรมการหมู่บ้าน	แหล่งต้นน้ำใช้ในการเกษตร
133.บ้านทุ่งหัวช้าง ต.ทุ่งหัว-ช้าง กิ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง	6,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	แหล่งต้นน้ำใช้ในการเกษตร

ชื่อป่าชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
134.บ้านคอนมูล ต.บ้านปวง กิ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง	3,800	ป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	รักษาป่าตามประเพณี และป้องกันคนภายนอก บุกรุก
135.บ้านปวง ต. บ้านปวง กิ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง ¹	550	ป่าต้นน้ำ	กลุ่มเหมืองฝาย	รักษาป่าตามประเพณี ดั้งเดิม
136.บ้านหนองกอก ต.บ้านปวง กิ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง	500	สาธารณประโยชน์ ป่าใช้สอย		ป้องกันนายทุนกว้านซื้อ ที่ดิน
137.บ้านห้วยโป่ง ต.บ้านปวง กิ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง	10,000	ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	แหล่งต้นน้ำของหมู่บ้าน
138.บ้านร้อง ต.บ้านปวง กิ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง	300	ป่าเลี้ยงสัตว์	คณะกรรมการหมู่บ้าน	กันพื้นที่เป็นที่สาธารณะ ของหมู่บ้าน
139.บ้านแม่ลอบ ต.ป่าพลู อ.บ้านโฮ้ง	-	-	-	-
140.บ้านห้วยกองเลาะ ต. ป่าพลู อ.บ้านโฮ้ง	500	ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน และกลุ่มผู้อาวุโส	คัดค้านสัมปทานทำไม้
141.บ้านสันปุย ต.สีเตี้ย อ.บ้านโฮ้ง	1,200	ที่สาธารณะ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านนายทุนกว้านซื้อ ที่ดิน
142.บ้านหนองเขียด ต.สีเตี้ย อ.บ้านโฮ้ง	600	ที่สาธารณะ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านนายทุนกว้านซื้อ ที่ดิน
143.บ้านท่าหลุก ต.วังมาง อ.ป่าซาง	-	ที่สาธารณะ ประโยชน์	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านนายทุนกว้านซื้อ ที่ดิน
144.บ้านห้วยไฟและบ้านผาเจิบ ต.นครเจดีย์ อ.ป่าซาง (ยอง) ⁵	480	ป่าเลี้ยงสัตว์ ป่าเพื่อพิธีกรรม	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ป้องกันคนภายนอก บุกรุก
145.บ้านท่าชุมเงิน ต.ท่าชุม- (เงิน อ.แม่ทา (ยอง)	ทั้งดอย	ป่าต้นน้ำ ไม่ใช่สอย	พระและกรรมการ หมู่บ้าน	ป้องกันคนภายนอก บุกรุกเสียด่าน

ชื่อป่าชุมชน	เนื้อที่ (ไร่)	ลักษณะการใช้ประโยชน์	องค์กรที่รับผิดชอบ	เงื่อนไขของการเกิด
146.บ้านทุ่งยาว ต.ศรีบัวบาน อ.เมือง (ยอง) ¹	1,600	1.ป่าต้นน้ำ 2.ป่าใช้สอย	1.คณะกรรมการหมู่บ้าน 2.กลุ่มเหมืองฝาย	เกิดภัยแล้ง และป้องกัน คนภายนอกบุกรุกป่า
147.บ้านหนองหล่ม ต.ศรีบัวบาน อ.เมือง (ยอง)	1,700	1.ป่าต้นน้ำ 2.ป่าใช้สอย	คณะกรรมการอนุรักษ์ป่า	ป้องกันการตัดไม้ฟันของ การรถไฟ และคัดค้าน นายทุนตั้งเตาอบถ่านขาย
148.บ้านป่าบาง ต.ศรีบัวบาน อ.เมือง (ยอง)	1,500	ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ป้องกันการตัดไม้ฟันของ การรถไฟ และคัดค้าน นายทุนตั้งเตาอบถ่านขาย
149.บ้านป่าบว้ย ต.ศรีบัวบาน อ.เมือง (ยอง)	1,000	1.ป่าต้นน้ำ 2.ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	ป้องกันการตัดไม้ฟันของ การรถไฟ และคัดค้าน นายทุนตั้งเตาอบถ่านขาย
150.บ้านก้อทุ่ง ต.ก้อ อ.ลี้ ⁵	1,000	1.ป่าเลี้ยงสัตว์ 2.ป่าใช้สอย	คณะกรรมการหมู่บ้าน	นายทุนตั้งเตาอบถ่านขาย การส่งเสริมของรัฐ
151.บ้านนาทราย ต.นาทราย อ.ลี้	2,000	1.ป่าใช้สอย 2.ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านสัมปทานลิกไนท์
152.บ้านแม่จ้อง ต.ศรีวิชัย อ.ลี้	10,000	1.ป่าใช้สอย 2.ป่าต้นน้ำ	คณะกรรมการหมู่บ้าน	คัดค้านสัมปทานทำไม้
153.บ้านแม่ตืน อ.ลี้	-	-	-	ประเพณีดั้งเดิม

ที่มา :

1. คณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคเหนือ, 'ป่าชุมชนในภาคเหนือ', สิงหาคม 2533.
2. คณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคเหนือ, 'ป่าไม้-ที่ดินทำกิน: วิกฤตการณ์และทางออก', 2532.
3. กองจัดการที่ดินป่าสงวนแห่งชาติ กรมป่าไม้, 'ป่าชุมชนในประเทศไทย', 2533.
4. เอกสารโรเนียวของสำนักงานป่าไม้เขตเชียงใหม่.

5. การสำรวจป่าชุมชนของอานันท์ กาญจนพันธุ์ และ มิ่งสรรพ์ ขาวสอาด, 2533.
6. รายชื่อป่าชุมชนได้จากการสอบถามสำนักงานป่าไม้เขตและผู้รู้ในท้องถิ่นต่างๆ แต่ยังไม่มีการเรียงลำดับของข้อมูล
7. อุดร วงศ์ทับทิม. 2534. 'เสียงร้องของปกาณะอะญอ: มูเจะคีกำลังถูกทำลาย', สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์, 38(19): 32-34.
8. หนังสือพิมพ์เสียงเชียงใหม่ 10 ธันวาคม 2518
9. หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ 6 กันยายน 2529
10. หนังสือพิมพ์มติชน 22 กุมภาพันธ์ 2531
11. หนังสือพิมพ์สยามรัฐ 6 มิถุนายน 2531
12. หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ 31 สิงหาคม 2531
13. หนังสือพิมพ์ไทยนิวส์ 3 กันยายน 2531
14. หนังสือพิมพ์ไทยนิวส์ 17 พฤศจิกายน 2531
15. หนังสือพิมพ์มติชน 19 มิถุนายน 2534
16. หนังสือพิมพ์ไทยนิวส์ 8 มกราคม 2530

